ВСЕСВІТ

ВЕСЬ МИР
THE WORLD
LE MONDE
DIE WELT
EL MUNDO
全世界
IL MONDO
SVIAT
SVĚT
UNIVERSUL
VILÁG
СВЕТ

1

1966

№ 1

(91)

СІЧЕНЬ

1966

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

СОМЕРСЕТ МОЕМ. **Лицедії.** Роман. 3

Книжки визначного англійського письменника Сомерсета Моема (1874—1965 рр.) користуються заслуженою популярністю у читачів усього світу. Творчість Моема влучно охарактеризував його колега по перу Джеймс Олдрідж: «Моем, безперечно, замислюється над долею свого суспільства, але, на жаль, він нападає на нього не як об'єктивний мислитель, що охоплює всі сторони зображуваного, а як аристократ, який бачить у буржуазному існуванні негідну й вульгарну пародію на справжнє життя... І хоча в його книжках є всі інгредієнти для комерційного успіху, в них немає компромісу з грубо комерційним світоглядом самої буржуазії». Це зауваження можна повністю віднести й до роману «Лицедії», сатиричний підтекст якого, безперечно, впаде в око читачеві.

В СРСР надруковано цілий ряд творів Сомерсета Моема (збірка оповідань «Дощ», роман «Тягар пристрастей людських» та ін.). В нашому журналі (№ 1—2 за 1963 р.) був вміщений переклад його роману «Радощі життя, або сімейна таємниця».

КЛАУС ФЕЛЬКЕРЛІНГ. **Ніхто не любив сонця більше, ніж ми!** (Вірші антифашистських борців Опору). 54

Новели орлиного краю. 80

СТАТТІ, НАРИСИ

ІВАН ЛОЗИНСЬКИЙ. **Поет квітучої України.** 59

ЄВГ. БРАНДІС. **Забуті сторінки Жюля Верна.** 69

ОЛЕКСА РОМАНЕЦЬ. **Драматургія Михаїла Сорбула.** 106

О. ДЗЬОБАН, М. ТОМАШІВСЬКИЙ. **Унікальний рукопис.** 108

О. УШАКОВ. **Українська чехословістика про Яна Неруду.** 110

Т. ДЕНИСОВА. **«Потік свідомості» і реалістичний роман.** 115

М. МИХАЙЛОВ. **Музична Польща.** 134

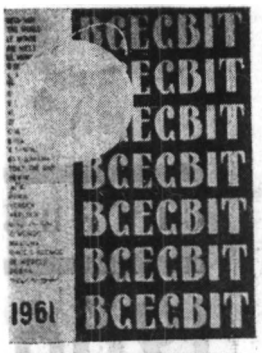

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

УЇЛЬЯМ БАКЛІ. **Австралійський Робінзон.** 121

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. АЛЬБЕРТ ГАЛПЕР. **Атлантік-авеню;** ГЕРДА ХААК, ХОРСТ КЕСЛЕР. **Політика проти культури.** 146

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Кухня погоди у високих Татрах. 61
ВАНС ПАККАРД. **Оголене суспільство.** 62
Вода... вода... Води немає! Вода повинна бути! 66
Божевільня на двадцять тисяч. 76
«Дагомейська Венеція». 112
Кінець екс-короля. 114
У блазенському ковпаку. 132
Виборці з шаблями. 142
Музеї страхіть... 150
Змова, про яку ніхто не писав. 151

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 136

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ 144

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 153
М. КОСТКА. **На літературні теми.**
В. БРУДЗІНСЬКИЙ. **Афоризми.** 159

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 65, 68, 78, 112, 114, 142

Обкладинка цього року виконана художником І. П. Хотинком.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), **Т. К. Якимович.**

Художній редактор М. Я. Коваленко

СОМЕРСЕТ МОЕМ

Малюнки Ю. Кремньова

РОМАН

I

Двері відчинилися, і Майкл Госселін підвів очі. Зайшла Джулія.

— Хелло! Мені потрібна ще хвилинка, не більше. Підпишу листи — і все.

— Гаразд, гаразд, не поспішай. Я тільки гляну, які квитки ми надіслали Деннорантам. А що тут робить отой хлопець?

Інстинктивно виконуючи раз і назавжди засвоєне правило сцени, вона супроводила запитання жестом — кивнула акуратно зачесаною головою в бік кімнати, через яку щойно пройшла.

— Це рахівник. З фірми Лоуренса й Гамфрі. Він працює у нас уже третій день.

— Такий молодий!

— Стажує на бухгалтера. І, здається, непогано знається на своїй справі. Він і досі захоплюється нашою бухгалтерією: каже, навіть не уявляв собі, що фінансові справи театру можуть бути в такому ажурі — справжня тобі ділова контора! А побачили б ви, каже, яке безладдя в конторських книгах деяких фірм у Сіті![1] Посивіти можна, поки второпаєш, що до чого.

Джулія посміхнулась, дивлячись на вродливе обличчя свого чоловіка,— воно аж сяяло від задоволення.

— Видно, цей хлопець вміє говорити приємні речі.

— Сьогодні він закінчує. Я оце подумав — чи не запросити б нам його до себе на ленч? Поводиться він як справжній джентльмен.

— Ти вважаєш, цього досить, щоб запрошувати його на ленч?

Майкл не помітив легкої іронії в її голосі.

— Якщо не хочеш, то, звичайно, не треба. Просто я подумав, яка б то була для нього радість. Цей хлопець аж тремтить од захвату, коли говорить про тебе. Він уже тричі дивився нашу п'єсу і каже, що його найзаповітніша мрія — познайомитися з тобою.

Майкл натиснув на кнопку дзвоника, зайшла секретарка.

— Візьми листи, Марджері. З ким я сьогодні зустрічаюсь?

Неуважно слухаючи Марджері, яка одне за одним називала прізвища, Джулія обвела поглядом таку знайому їй кімнату. Помешкання було обставлене саме так, як належить кабінету директора першокласного театру. На стінах, обшитих панелями (купили їх за собівартістю), висіли гравюри Зоффані й де Вільда — сцени з різних вистав. Крісла, великі й зручні. Майкл сидів

[1] Сіті — діловий центр Лондона (Тут і далі — примітки перекладача).

у різьбленому чіппендейльському кріслі — щоправда, це була імітація, але виготовлена відомою фірмою, і чіппендейльський стіл перед ним, з ніжками у формі левових лап, справляв надзвичайно солідне враження. На столі стояв її фотопортрет у масивній срібній рамці і — для симетрії — портрет Роджера, їхнього сина. Між рамками височіла розкішна срібна чорнильниця — її подарунок Майклові на день народження, а за нею — поличка, обтягнута червоним у золотих візерунках сап'яном. На цій поличці завжди лежав поштовий папір — на той випадок, якщо Майкл забажає власноручно написати комусь листа. На кожному аркушику стояло: «Сіддонс-Театр», а на конвертах красувався його фамільний герб — Кабаняча голова й девіз: «Nemo me impune lacessit».[1] Букет жовтих тюльпанів у срібній вазі, яку він одержав як приз за три перемоги підряд у щорічних турнірах з гольфа між командами лондонських театрів, свідчив про дбайливість Марджері. Джулія допитливо глянула на неї. Хоч коротко підстрижене волосся дівчини було знебарвлене перекисом водню, а губи яскраво нафарбовані, обличчя її зберігало нейтральний вираз, як і належить досвідченій секретарці. «Марджері працює у Майкла п'ятий рік і, певно, вже знає його, як саму себе, — подумала Джулія. — Невже вона така дурна, що закохалася в нього?»

Та в цю мить Майкл підвівся з крісла.

— Ну, от, люба, тепер я до твоїх послуг.

Марджері подала йому чорного фетрового капелюха й відчинила перед ними двері. Вони зайшли до контори, і молодий чоловік, на якого Джулія звернула увагу, коли йшла до Майкла, підвівся.

— Я хотів би познайомити вас з міс Лемберт, — звернувся до нього Майкл. І показав з виглядом посла, що рекомендує можновладцеві, при дворі якого він акредитований, нового аташе: — Це той самий джентльмен, який зробив нам ласку і навів лад у нашій бухгалтерії.

Юнак густо почервонів. Він силувано всміхнувся у відповідь на її теплу, легку посмішку; Джулія сердечно потиснула йому руку й відчула, що долоня його мокра від поту. Його замішання зворушувало. Так поводилися люди, коли їх рекомендували Сарі Сіддонс[2]. У Джулії майнула думка, що даремно вона так холодно поставилася до пропозиції Майкла запросити хлопця на ленч. Вона зазирнула юнакові в очі. Її власні очі були величезні, темно-карі й променисті. Підсвідомо, сама того не помічаючи — як не помічаєш, скажімо, власного руху, коли відганяєш настирливого комара, — вона надала своєму обличчю трошки пустотливого, але теплого виразу.

— Я оце подумала... чи не погодилися б ви з'їсти котлетку в нашому товаристві? А після ленчу Майкл одвіз би вас назад.

Молодий чоловік знову зашарівся, і на його худій шиї сіпнувся кадик.

— Це така честь для мене... — Він занепокоєно глянув на свій костюм. — Але я такий брудний.

— А ви зможете помитись і почиститись, коли приїдемо до нас.

Автомобіль чекав на них коло службового входу — великий, чорний з нікелем автомобіль із сидіннями, обтягнутими сріблястою шкірою, з фамільним гербом Майкла на дверцятах. Джулія сіла.

— Ідіть сюди, сідайте зі мною. Майкл поведе машину.

Вони мешкали на Стенхоуп-плейс. Коли вони приїхали, Джулія звеліла дворецькому показати молодому чоловікові, де можна помити руки, а сама пішла до вітальні. Вона підфарбовувала губи, коли зайшов Майкл.

— Я сказав йому, щоб ішов сюди, коли опорядиться.

— До речі, як його звуть?

— Навіть не уявляю.

— Але ж, любий, ми повинні дізнатися. Я попрошу, щоб він розписався у нашій книзі відвідувачів.

— На якого біса нам його розпис! — Майкл запрошував розписуватися в їхній книзі тільки вельми визначних осіб. — Адже ми ніколи більше не зустрінемося з ним.

В цю мить хлопець зайшов до кімнати. По дорозі додому Джулія всіляко намагалася розвіяти його скованість, але він усе ще ніяковів. Коктейлі вже стояли на столі, і Майкл налив чарки. Джулія взяла сигарету, хлопець запалив сірника для неї, але рука його тремтіла і вона мусила взяти його руку в свою, щоб прикурити.

«Сердешне ягнятко, — думала вона, — це, напевно, найпрекрасніша мить в його житті. З якою гордістю він розповідатиме потім про це своїм знайомим! І всі в його задрипаній конторі, звичайно ж, будуть дивитися на нього як на героя і вмиратимуть від заздрощів».

Джулія, розмовляючи сама з собою, вживала іноді досить колоритні слівця. Вона з насолодою затяглася сигаретою. А справді, якщо подумати, то це таки здорово: досить комусь поснідати в її товаристві й побалакати з нею якусь годину, і він уже підноситься на недосяжну висоту в очах людців, що оточують його!

Хлопець нарешті спромігся вимовити кілька слів.

[1] Ніхто не образить мене безкарно (лат.).
[2] Сара Сіддонс — видатна англійська актриса (1755—1831).

— Яка шикарна кімната!

Вона подарувала йому швидку, чарівну посмішку, трошки підвівши при цьому тонкі брови,— цю посмішку і цей рух брів він бачив, напевно, вже не раз, стежачи за її грою на сцені.

— Я дуже рада, що вам у нас подобається. — Джулія промовила це низьким, ледь хрипким голосом. Можна було подумати, що після цих його слів у неї відлягло від серця.— У нашій сім'ї всі вважають, що у Майкла — бездоганний смак.

Майкл задоволено оглянув кімнату.

— Ну, в цьому я вже маю певний досвід. Я завжди сам роблю ескізи декорацій для наших вистав. Чорнову роботу, звичайно, виконують інші, але ідеї — завжди мої.

Вони оселилися в цьому будинку два роки тому, і він чудово пам'ятав, і Джулія чудово пам'ятала, що було це напередодні їхнього від'їзду в гастрольне турне, й вони доручили ремонт і умеблювання будинку відомому майстрові-декоратору; той погодився все зробити до їхнього приїзду з умовою, що вони сплатять йому тільки собівартість ремонту й меблів, але, повернувшись, візьмуть його на посаду художника в театрі. Та чи варто було переказувати такі нудні подробиці цьому абсолютно незнайомому молодому чоловікові? Будинок був обставлений з смаком — декоратор сполучив у добре продуманій пропорції антик з модерном, і Майкл, звичайно, мав рацію, коли повторював: «Одразу видно, що цей будинок належить джентльмену!» Джулія, проте, виговорила собі право умеблювати свою спальню за власними уподобаннями, а що її цілком задовольняла спальня в їхньому старому будинку в Ріджентс-парку, де вони мешкали після війни, то вона перевезла геть увесь гарнітур сюди. Ліжко й туалетний столик у її спальні були обтягнуті рожевим шовком, шезлонг і крісло — голубим; над ліжком пурхали товстенькі визолочені херувімчики, підтримуючи лампу з рожевим абажуром, і такі самі товстенькі визолочені херувімчики сонмом юрмилися навколо дзеркала на туалетному столику. На тумбочках з атласного дерева у важких дорогих рамках стояли фотопортрети акторів і актрис, а також членів королівської сім'ї — всі, звичайно, з автографами. Оглядаючи її спальню, декоратор зневажливо-іронічно підводив брови, але це була єдина кімната в будинку, де Джулія почувала себе по-справжньому вдома. Свої листи вона писала за секретером з атласного дерева, сидячи на визолоченому «гамлетівському» стільці.

Дворецький оголосив, що ленч подано, і вони ввійшли до їдальні.

— Сподіваюсь, вам вистачить їжі, — сказала Джулія. — Ми з Майклом не відзначаємося особливим апетитом.

Ленч, власне, складався із смажених морських язиків, відбивних котлет із шпинатом і компоту. Саме стільки, скільки треба, щоб угамувати голод, не набувши й унції ваги. Марджері попередила куховарку, що за ленчем буде гість, і та нашвидкуруч підсмажила трохи картоплі. Хрумкі картопляні кружальця апетитно пахли. Але тільки молодий чоловік підставив дворецькому свою тарілку. Джулія сумно подивилася на картоплю й похитала головою, відмовляючись. Майкл втупився в страву серйозним поглядом, немов не розуміючи, що це перед ним, власне, таке, а тоді стрепенувшись — немов опам'ятавшись після якихось похмурих думок,— сказав: «Дякую, не треба». Вони сиділи за довгим обіднім столом, Джулія і Майкл за протилежними кінцями його, на величних стільцях з високими прямими спинками, а гість — посередині — на стільці іншого фасону, дуже незручному, але витриманому в стилі всіх інших меблів в їдальні. Джулія помітила, що хлопець чомусь поглядає на буфет і, мило посміхаючись, подалася вперед:

— Вам щось потрібно?

Він густо почервонів.

— Чи... чи не можна скибку хліба?

— Ну, звичайно ж.

Вона багатозначно глянула на дворецького, який саме наливав Майклові білого сухого вина, і той вийшов з кімнати.

— Ми з Майклом ніколи не їмо хліба. І нашому дурному Джівонсу не спало на думку, що вам він може бути потрібний.

— Вживання хліба це, безперечно, тільки звичка, — сказав Майкл. — І ви навіть не уявляєте собі, як швидко можна її позбутися, якщо захотіти.

— Сердешне ягнятко худе, як соломинка, Майкл.

— А я не вживаю хліба не через те, що боюсь розтовстіти. Я не їм його, бо вважаю, що він просто непотрібний. Зрештою, я роблю стільки фізичних вправ, що можу дозволити собі їсти все, що мені заманеться.

В свої п'ятдесят два роки Майкл зберіг стрункість постать. Замолоду він був дуже гарний — мав кучеряву каштанову шевелюру, прекрасний колір шкіри, величезні сині очі, прямий ніс і маленькі вуха — одне слово, вважався найвродливішим актором на англійській сцені. Тільки тонкі губи трошки псували його обличчя. Він був високий на зріст — шість футів, — досить міцний. Майкл і актором став, власне, тому, що був такий гарний на вроду (а міг би обрати традиційну в його сім'ї військову кар'єру). Тепер його каштанове волосся посивіло, і він коротко підстригав свої, колись довгі, ку-

чері; обличчя його вкрилося зморшками, а густо-червоні щоки вже не можна було б порівняти з ніжною шкуркою персика. Але завдяки своїм прекрасним очам і стрункій постаті він усе ще був дуже гарний. Після п'яти років, проведених на війні, він перейняв військову поставу, отже, якби ви не знали, хто він такий (а таку ситуацію важко собі уявити, бо з тієї чи іншої нагоди його фотографії регулярно друкувалися в ілюстрованих журналах), то могли б подумати, що перед вами офіцер у високому чині. Майкл пишався тим, що його вага залишається незмінною відтоді, як йому стукнуло двадцять, і вже багато років у будь-яку погоду він підводився о восьмій, вдягав шорти й светр і виконував свій ранковий моціон — оббігав весь Ріджентс-парк.

— Секретарка сказала мені, що у вас сьогодні вранці була репетиція, міс Лемберт, — промовив хлопець. — Чи означає це, що ви готуєте нову постановку?

— Ні в якому разі, — відповів Майкл. — Наша нинішня вистава іде при переповненому залі [1].

— Майкл вирішив, що ми застоялися, і призначив репетицію.

— І я дуже радий, що зробив це, бо сьогодні вони вже почали виробляти на сцені таке, про що ми зовсім не домовлялися на попередніх репетиціях. До того ж, вони дуже вільно поводяться з авторським текстом. Я завжди стояв на тому, що актор повинен точно додержуватися тексту п'єси, хоч, бог тому свідок, те, що пишуть зараз драматурги, класикою не назвеш.

— Якщо б ви схотіли подивитися нашу п'єсу, — приязно сказала Джулія, — то, я певна, Майкл з радістю залишив би для вас кілька місць.

— О, я б дуже хотів подивитися її ще раз! — захоплено промовив юнак. — Я вже тричі побував на цій виставі.

— Та невже? — здивовано вигукнула Джулія, хоч вона чудово пам'ятала, що Майкл уже казав їй про це. — Звичайно, це непогана п'єса, і постановка її цілком виправдала себе, але мені просто не віриться, що комусь може заманутися тричі дивитись її.

— Але я ходив дивитися не так саму п'єсу, як вашу гру.

«Ну, от, таки напросилася нарешті на комплімент», — подумала Джулія, а вголос сказала:

— Після читки цієї п'єси Майкл довго вагався — брати її чи ні. Він вважав, що для мене там роль надто слабенька. Та й справді, роль ця не для зірки. Але я вирішила все ж таки спробувати щось із неї зробити. Ну, звичайно, другу жіночу роль довелося істотно скоротити під час репетицій.

— Я не сказав би, що ми переписали п'єсу заново, — втрутився Майкл, — але, в усякому разі, те, що ви чуєте зі сцени, дуже відрізняється від того, що приніс нам автор.

— Ви просто чудесні в цій ролі, — сказав молодий чоловік.

(«А в ньому є щось дуже привабливе»).

— Я рада, що сподобалася вам,— відповіла вона.

— Якщо ви здобудете прихильність Джулії, то вона, може, подарує вам на прощання свій портрет.

— Справді подаруєте?

Хлопець знову зашарівся, і його голубі очі засяяли. («Ні, він таки дуже гарненький»). Власне, назвати його вродливим не можна було б, але він мав щире, приємне обличчя і дуже симпатично ніяковів. Волосся світло-каштанове, кучеряве, але він старанно прилизував його, і Джулія подумала, як виграла б його зовнішність, коли б замість того, щоб змащувати свої кучері брильянтином, він дозволив їм витися. До всього — свіжий, здоровий колір обличчя, біла шкіра, маленькі, гарної форми зуби. Джулії було приємно відзначити собі, що костюм на ньому сидить добре, він уміє носити одяг. І взагалі весь він якийсь чистенький і свіжий.

— Певно, ви вперше в житті знайомитеся із закулісною стороною театрального життя? — спитала вона.

— Так, уперше. Тому я так хотів, щоб мені доручили цю роботу. Ви навіть уявити собі не можете, яке це щастя для мене!

Майкл і Джулія приязно посміхалися до нього. Його захоплення тішило їх, підносило у власних очах.

— Я ніколи не дозволяю стороннім особам приходити на наші репетиції, та, оскільки ви наш бухгалтер, і тому майже належите до нашої трупи, я міг би зробити для вас виняток, якщо це вам цікаво.

— О, спасибі, це було б так здорово! Я ще ні разу в житті не бував на репетиції. А ви гратимете в наступній п'єсі?

— Навряд. Акторська гра вже не вабить мене так, як колись. І мені тепер дуже важко знайти роль для себе. Розумієте, я в такому віці, що вже не можу виступати на ролях молодих закоханих, а драматурги чомусь не створюють більше образів, які вони так полюбляли в дні моєї молодості,— образів, що їх французи називають raisonneurs [1]. Ви знаєте, що саме я маю на ува-

[1] В Англії є театри однієї п'єси — такі, як «Сіддонс-театр», в якому виступає Джулія (одну п'єсу ставлять день у день, аж доки вона не перестає давати зиск, а потім замінюють новою), і театри, які виставляють кілька п'єс, — так звані репертуарні. Театри однієї п'єси не мають постійного складу акторів: дирекція укладає контракти з учасниками перед кожною новою виставою.

[1] Резонери.

зі — серед персонажів п'єси є який-небудь герцог, чи член кабінету міністрів, чи, скажімо, уславлений адвокат, красномовний розумник, який обкручує всіх круг пальця. Не знаю, що сталося з нашими драматургами. Скидається на те, що вони просто розучилися писати. Примушують нас, акторів, товкти воду в ступі, але вдячності від них — годі й сподіватися. Ви б мені, певно, не повірили, якби я розповів вам, які умови висувають деякі з них.

— І все ж, на жаль, без них ми не можемо обходитися, — посміхнулася Джулія. — Та коли п'єса погана, то навіть геніальні актори не врятують її.

— А пояснюється це тим, що публіку, власне, театр не цікавить. В епоху розквіту англійського театру люди ходили дивитись не п'єси, вони ходили дивитись на великих акторів. В якій саме ролі виступали Кембл [1] і місіс Сіддонс — не мало жодного значення. Публіка ходила дивитися на них самих. Та навіть зараз — я не хочу, звичайно, заперечувати той факт, що коли п'єса погана, то все летить шкереберть,— але навіть зараз, коли п'єса хороша, то, я переконаний, публіка приходить дивитися не п'єсу, а гру акторів.

— Ну, цього, звичайно, ніхто не міг би заперечити, — сказала Джулія.

— Єдине, що потрібно такій актрисі, як Джулія, — це точка опори. Дайте їй точку опори, а решту вона вже зробить сама.

Джулія усміхнулась юнакові, немовби вибачаючись за чоловіка.

— Майкл, звичайно, тут перебільшує. Я мушу признатися, що в тих випадках, коли йдеться про мене, він стає необ'єктивним.

— Коли цей молодий чоловік справді такий розумний, як мені здається, то він мусить розуміти, що на сцені не існує нічого такого, що було б тобі понад силу.

— О, таке враження склалося у людей тільки тому, що я ніколи не беруся за те, що мені понад силу.

Майкл глянув на свого годинника.

— Ну, юначе, допивайте свою каву, бо нам уже час іти.

Хлопець швиденько допив те, що залишалося в його чашці, і Джулія підвелася з-за столу.

— Ви не забули про портрет?

— Здається, Майкл зберігає наші фото в своєму кабінеті. Ходімо, виберемо для вас.

Вона завела його до досить великої кімнати, що межувала з їдальнею. Хоч це приміщення вважалось особистим кабінетом Майкла («Потрібна ж чоловікові кімната, де він може залишитися на самоті й покурити!»), її використовували, головним чином, як гардеробну, коли до них приходили гості. Там стояв письмовий стіл із благородного червоного дерева, на якому красувалися надписані портрети Георга V й королеви Марії. Над каміном висіла стара копія картини Лоуренса [1] — Кембл в ролі Гамлета. На маленькому столику лежала купа п'єс, надрукованих на машинці. На стінах висіли книжкові полиці, а під ними стояли комоди. З одного з них Джулія вийняла пачку своїх останніх фотографій. Одну вона простягнула юнакові.

— Здається, ця — не дуже погана.

— Який прекрасний портрет!

— Тоді, виходить, я тут менше схожа на себе, ніж гадала.

— Що ви! На цьому фото ви точнісінько така, як у житті.

Джулія знову усміхнулася до нього, цього разу трошки кокетливо; на мить вона опустила повіки, потім підвела їх і подарувала йому свій знаменитий «оксамитовий погляд». Вона зробила це без будь-якого заміру — якщо не механічно, то від якогось інстинктивного бажання бути ласкавою. Він такий молодий, такий соромливий і, видно, такий чистий душею; вона, напевно, ніколи більше не побачить його — то чому б не зробити його щастя повним? Вона хотіла, щоб він запам'ятав цю мить як найпрекраснішу в своєму житті.

Джулія знову глянула на свій портрет. Їй приємно було почути, що вона виглядає саме так, як на цьому фото. Фотограф обрав для неї — з її допомогою, звичайно, — найвигідніший ракурс. Ніс у Джулії був трошки ширший, ніж їй хотілося б, але на фото, завдяки майстерному освітленню, він мав класичну форму; жодна зморшка не псувала гладеньку шкіру її обличчя, а погляд прекрасних очей міг би розтопити найхолодніше серце.

— Гаразд. Це фото ваше. А взагалі, знаєте, я зовсім не красуня, і навіть дуже гарненькою мене не назвеш; Коклен [2] любив повторювати, що я маю beauté du diable [3]. Ви розумієте по-французьки?

— Цю фразу, в усякому разі, зрозумів.

— Я надпишу вам портрет.

Вона сіла за письмовий стіл і своїм чітким, розгонистим почерком написала: «Щиро ваша. Джулія Лемберт».

III

Коли чоловіки вийшли, Джулія знову переглянула фотокартки, перед тим як покласти їх на місце.

[1] Кембл, Джон Філіпп (1757—1823) — видатний англійський актор.

[1] Лоуренс, Томас (1769—1830) — англійський портретист.
[2] Коклен, Бенуа (1840—1909) — французький актор.
[3] Диявольська врода (франц.).

«Непогано для сорокашестилітньої жінки, — посміхнулася вона. — І хай хтось спробує сказати, що я на них не така, як у житті!»

Вона озирнулася, шукаючи очима дзеркало, але не знайшла його.

«Оці ще декоратори. Не дивно, що Майкл, бідолаха, ніколи не користується цією кімнатою. Ну, а взагалі треба визнати, що мої фото ніколи не виходили вдало».

Їй раптом захотілося глянути на старі знімки. Завжди акуратний і діловитий Майкл зберігав її фотографії у великих картонових коробках; на кожній коробці стояла дата, і знімки в них були складені в хронологічному порядку. Фотографії самого Майкла лежали в інших коробках у тому самому комоді.

— Якщо хтось коли-небудь писатиме наш життєпис, то до його послуг буде готовенький матеріал, — казав він.

З тією ж похвальною метою він вирізував з газет і журналів кожну згадку про них і наклеював вирізки у великих альбомах.

В коробках були фотографії Джулії-дитини і молодої дівчини; Джулія на сцені і Джулія з Майклом після їхнього одруження; потім сімейний портрет — вони з своїм новонародженим сином Роджером. І ще на одному фото вони були зняті втрьох: Майкл — сама мужність і краса, Джулія — втілення материнської ніжності й любові, і на руках у неї — Роджер, маленький хлопчик з кучерявою голівкою. Це фото користувалося величезним успіхом. Усі ілюстровані журнали дали його крупним планом, а самі вони друкували його в своїх театральних програмах. З фото зробили також поштову листівку, яку в провінції потім ще кілька років купували назахват. Роджеру воно намулило очі, і, вступивши до Ітонського коледжу, він заявив, що більше не буде фотографуватися з нею. Вона не могла зрозуміти цього. Ну, хіба не дивак — не хоче, щоб про нього писали в газетах!

— Люди гадатимуть, що у тебе якась фізична вада або ще щось, — казала вона синові. — І ти помиляєшся, вважаючи, що це — поганий тон. Ось прийди на яку-небудь прем'єру і подивись, як весь отой бомонд крутиться навколо фоторепортерів — і міністри, і судді — геть усі. Звісно, вони тебе запевнятимуть, що їх це зовсім не цікавить, та побачив би ти, яких поз вони прибирають, коли їм здається, що вони в полі зору фотографа!

Але Роджер уперто стояв на своєму.

Джулія взяла в руки фотографію: вона в ролі Беатріче. Це була єдина шекспірівська роль, у якій вона виступала. Вона знала, що цей костюм їй не пасує, і не могла збагнути, чому саме — адже сучасне вбрання ніхто не вміє носити краще за неї! Свої сукні й театральні костюми вона шиє в Парижі, і кравці кажуть, що таких великих замовлень не робить жодна з їхніх клієнток. У неї чудова постать — усі одностайно визнають це. Вона досить висока і має довгі ноги. Шкода, що їй так і не довелося зігра-

ти Розалінду, вона була б просто чудова у хлопчачому костюмі; зараз про це вже, звичайно, пізно думати, і, зрештою, може вона й правильно зробила, що не зважилася на цю роль. А втім, якщо подумати, то з своїми блискучими даними й тонким чуттям комедійної ситуації, вона була б неперевершена в цій ролі. Критикам не дуже сподобалася її Беатріче. А все через оті кляті білі вірші. Її голос — досить низький і соковитий, з ледь помітною ефектною хрипотою, голос, який за душу бере в трагедійній ситуації або сповнює новим звучанням комедійний рядок, просто переставав коритися їй, коли доходило до білого вірша. Ну, і потім — її артикуляція; вона була така чітка, що, не підвищуючи голосу, Джулія могла донести кожне слово до останнього ряду гальорки; а критики казали, ніби через це вірші у неї звучать як проза. «Видно, пояснюється все це тим, що я надто сучасна актриса», вирішила вона.

А Майкл почав з Шекспіра. Це було ще до того, як вони познайомилися. Він грав Ромео в Кембріджі, а потім, після закінчення драматичної школи, Бенсон узяв його до своєї трупи. Вони гастролювали по всій країні, і Майкл виступав у багатьох ролях. Та скоро він зрозумів, що на Шекспірі кар'єри не зробить; щоб стати провідним актором, треба набути досвіду, виступаючи в сучасних п'єсах. В цей час у Міддлпулі репертуарним театром керував якийсь Джеймс Ленгтон. Театр мав добру славу, і після трьох років роботи у Бенсона, напередодні від'їзду на гастролі в Міддлпул, Майкл написав Ленгтону листа з проханням прийняти його. Джіммі Ленгтон, гладкий, лисий і рум'яний сорокап'ятилітній чоловічок — такий собі процвітаючий бюргер з картини Рубенса, — був закоханий у театр. Це був ексцентричний, самовпевнений, непосидючий, гонористий і дуже симпатичний добряк. Він вельми любив виступати на сцені, але через конституцію свою міг, на щастя, виконувати лише ролі досить обмеженого діапазону — на щастя, бо грав Джіммі Ленгтон препогано. Він просто не міг підпорядковувати вимогам ролі свою палку і бентежну вдачу, і хоч старанно й подовгу працював над роллю, образ у нього завжди виходив гротескний. Він утрирував кожен жест, форсував кожну інтонацію. Та коли Ленгтон керував репетиціями, його немовби підміняли; він абсолютно не терпів фальші.

— Не намагайтеся **бути** природними, — казав він акторам. — Сцена — не місце для цього. Сцена — це місце, де грають. Але грайте так, щоб усе **здавалось** природним.

Джіммі Ленгтон вимагав від своєї трупи напруженої праці. Актори у нього репетирували щодня з десятої до другої, потім вони йшли додому — вчити ролі й відпочивати перед вечірньою виставою. Він тероризував їх, він кричав на них, він знущався з них. Він платив їм надто мало. Та якщо вони добре виконували якусь зворушливу сцену, він ридав, мов дитина, і голосно реготав, коли вони виголошували якусь смішну фразу так, як він цього хотів. Радіючи, він стрибав по сцені на одній ніжці, а гніваючись, жбурляв рукопис на підлогу й топтав його, і в цей час по його щоках котилися злі сльози. Актори сміялися з нього й ображали його — і робили все, що могли, аби тільки він був задоволений. Він будив в їхніх душах материнський інстинкт — вони всі, як один, відчували, що не можуть підвести його. І хоч актори скаржилися, що він має їх за рабів, що в них не залишається і хвилинки вільної, і що взагалі людська істота не може всього цього витримати, — вони відчували якусь дивну втіху, коли задовольняли всі його обурливі вимоги. Коли Джіммі Ленгтон потискав руку якому-небудь старому акторові, що одержував лише сім фунтів на тиждень, і казав: «А знаєш, друже, це було просто геніально!» — старий почував себе Чарлзом Кіном [1].

Сталося так, що коли Майкл звернувся до Джіммі Ленгтона, тому саме потрібен був на перші ролі актор в амплуа юнака. Джіммі догадувався, чого Майклу треба від нього, а тому ввечері напередодні зустрічі пішов подивитись, як той грає. Майкл виступав у ролі Меркуціо, і гра його не справила на Джіммі особливого враження, та коли хлопець наступного дня зайшов до кабінету Ленгтона, той був приголомшений його вродою. В своїй коричневій куртці й сірих фланелевих штанах Майкл навіть без гриму був такий гарний, що аж дух забивало. Поводився він невимушено і розмовляв як джентльмен. Поки Майкл пояснював мету свого візиту, Джіммі Ленгтон уважно придивлявся до нього. Якщо цей красунь має хоч трошки хисту, то він піде далеко, подумав Джіммі.

— Я бачив вас учора в ролі Меркуціо,— сказав він. — Як ви самі оцінюєте свою гру?

— Дуже невисоко.

— Я також. Скільки вам років?

— Двадцять п'ять.

— Певно, вам уже казали, що у вас чудова зовнішність?

— Саме тому я й пішов на сцену. Інакше став би офіцером, як мій батько.

— Чорт, якби мені вашу зовнішність, яким би актором я був!

---

[1] Чарлз Кін (1811—1868) — відомий англійський актор і театральний діяч

В результаті цієї розмови Майкл був прийнятий до театру. Він пробув у Міддлпулі два роки і швидко завоював популярність серед акторів трупи. Хлопець веселий і добродушний, він завжди готовий був прислужитися колезі. Його краса викликала справжню сенсацію в Міддлпулі, і, коли закінчувалася вистава, біля службового входу завжди юрмилися його поклонниці. Дівчата писали йому любовні листи, надсилали квіти. Майкл вважав усе це цілком природним, проте не зазнавався і не втрачав здорового глузду. Він багато працював і, здавалось, остерігався будь-яких амурних пригод, які могли б стати на перешкоді його кар'єрі. Проте виручала Майкла, власне, лише його врода, бо Джіммі Ленгтон дуже швидко переконався, що, незважаючи на Майклову наполегливість, з нього може вийти в кращому разі тільки грамотний актор. Голос Майкла, взагалі надто високий, звучав майже пронизливо, коли на сцені вибухали пристрасті; і тому те, що мало бути емоцією, сприймалося, скоріше, як істерика. Але найбільше шкодило йому як виконавцеві головних юнацьких ролей те, що він не міг «грати кохання». Йому досить легко давався звичайний діалог, він умів наголосити головне в своєму тексті, але коли доходило до освідчення в коханні, він ніяковів, і це одразу впадало в око.

— А, хай тобі, та не тримай ти цю дівчину, як торбу з картоплею! — кричав на нього Джіммі Ленгтон. — Цілуєш її так, наче стоїш на протязі й боїшся застудитися! Адже ти кохаєш цю дівчину! Ти мусиш відчувати, що кохаєш її. Відчувати, що всередині в тебе все тане, що тобі ні до чого іншого немає діла, і навіть якщо наступної миті земля провалиться під тобою — тобі наплювати!

Та ніщо не допомагало. Незважаючи на свою вроду, свою елегантність та невимушеність, Майкл залишався холодним коханцем. Втім, це не завадило Джулії безтямно закохатися в нього. Бо познайомилися вони саме тоді, коли Майкл прийшов у театр Ленгтона.

Що ж до Джулії, то її сценічна кар'єра була на диво легка. Народилася вона на Джерсі, де її батько, корінний житель того острова, працював ветеринарним лікарем. Сестра її матері була одружена з французом, який торгував вугіллям у Сен-Мало, і шкільні роки Джулія провела у тітки, навчаючись у місцевому ліцеї. Дівчина вже з дитинства вільно й без акценту розмовляла по-французьки. Вона була природженою актрисою, і, відколи себе пам'ятала, всі твердили, що її майбутнє — сцена. Її тітка, мадам Фаллу, була «en relations»[1] із старою актрисою, яка колись виступала в «Комеді франсез», а тепер жила в Сен-Мало на пенсію, відписану одним із коханців на знак вдячності за багаторічну зворушливу відданість. Коли Джулії було дванадцять років, цій актрисі — галасливій, гладкій жінці — вже перейшло за шістдесят, та вона все ще залишалася вельми життєрадісною особою, що понад усе на світі любила смачно попоїсти. Сміялася стара нестримно й розкотисто, як мужчина, а голос мала низький і гучний. Саме вона й дала Джулії перші уроки. Вона навчала дівчину всіх прийомів, що їх сама засвоїла колись у Вищому музичному й театральному училищі, розповідала про Рейхенберг, яка виступала в амплуа інженю до сімдесяти років, про Сару Бернар з її золотим голосом, про Муне-Сюллі і його велич, про Коклена — найгеніальнішого актора з усіх. Вона читала Джулії великі монологи з Корнеля й Расіна — так, як її навчили читати їх у «Комеді франсез», і вимагала, щоб Джулія повторювала їх з тими самими інтонаціями. І з чарівною безпосередністю Джулія виголошувала своїм дитячим голоском палкі речитативи Федри, старанно відтворюючи ритм олександрійського вірша, вимовляючи кожне слово в тій знаменитій манері, що є такою штучною і водночас на диво драматичною. Напевно, гра самої Жанни Тебу завжди була ненатуральною, але вона навчила Джулію чітко артикулювати кожен звук, навчила її, як треба ходити й поводитись на сцені, навчила не боятися власного голосу й допомогла дівчині свідомо оволодіти тим чуттям ритму, якому Джулія до того підкорялась інстинктивно і яке стало згодом однією з найблискучіших рис її таланту.

— Ніколи не роби паузи, якщо на це нема підстав, — басила стара, стукаючи кулачиськом по столу, за яким сиділа. — Але якщо вже зробила паузу, то тягни її так довго, як тільки зможеш.

Коли шістнадцятирічна Джулія вступила до Королівської академії драматичного мистецтва на Гауер-стріт, чимало з того, що їй мали там викладати, було вже їй відомо. Щоправда, їй довелося відмовитися від багатьох застарілих прийомів і звикати до розмовного стилю. Але вона легко завойовувала перші місця на всіх екзаменах і конкурсах, і по закінченні школи її чудове знання французької мови допомогло їй майже відразу одержати в одному з лондонських театрів невеличку роль служниці-француженки. Згодом їй запропонували грати офіціантку-австрійку, і певний час схоже було на те, що через її знання французької мови їй доведеться спеціалізуватись на ролях, де потрібен іноземний акцент. Та через два роки її «відкрив» Джіммі Ленгтон. Було це під час гастролей — Джулія

[1] Знайома (франц.).

виступала в мелодрамі, яка в Лондоні пройшла з великим успіхом; вона виконувала роль авантурниці-італійки, чиї махінації розкриваються у фіналі п'єси. Оскільки героїню — сорокалітню блондинку — грала молоденька дівчина, образ виходив трошки неправдоподібний. Джіммі саме влаштував собі невеличкі канікули, й проводив їх, подорожуючи з міста до міста й щовечора одвідуючи театральні вистави. По закінченні спектаклю він пішов за куліси й розшукав Джулію. Ім'я його було досить відоме в театральних колах, тому вона радо вислухала його компліменти, і коли Джіммі Ленгтон запропонував їй пообідати разом наступного дня, Джулія погодилася.

Вони сіли за стіл, і Ленгтон одразу перейшов до діла.

— Я цілу ніч не спав, думаючи про вас,— сказав він.

— О, для мене це так несподівано. Скажіть одразу — ваші заміри чисті чи брудні?

Та він не звернув уваги на її легковажний тон.

— Послухайте, я ось уже двадцять п'ять років беру участь у цій грі. Я був хлопчиком на побігеньках, робітником сцени, режисером, актором, адміністратором, навіть, чорт забирай, театральним критиком! Я живу в театрі з дитинства, відтоді як закінчив школу, і я знаю про театр геть усе, що варто про нього знати. Так от: на мою думку, ви — геній.

— Дуже приємно чути таке од вас.

— Заткніть рота! Говорити буду я. Ви маєте всі потрібні дані. У вас хороший зріст, чудова фігура, каучукове обличчя.

— Останнє — це теж комплімент?

— Авжеж. Акторці потрібне саме таке обличчя. Обличчя, яке може бути і потворним, і прекрасним, обличчя, на якому можна прочитати все те, про що людина в дану мить думає. Таке обличчя було у Дузе.[1] Вчора, коли ви грали, хоч ви навіть і не думали про те, що робите, кожне ваше слово підкріплялося відповідним виразом обличчя.

— Це ж така паршива роль. Хіба її можна грати по-справжньому? Чи чули ви, яку нісенітницю мені доводилося верзти?

— Не буває паршивих ролей. Бувають паршиві актори. У вас чудовий голос, ваш голос бере глядача за душу. Щоправда, я не знаю, якою ви будете в комедії, але — готовий піти на риск.

— Що ви хочете цим сказати?

— Чуття ритму у вас майже бездоганне. Цього не навчаються, з цим народжуються... Ну, то давайте розмовляти конкретно. Я розпитував про вас. І з'ясував, що ви вільно володієте французькою, а тому вам дають ролі з ламаною англійською мовою. Так ви далеко не підете.

— Нічого іншого мені не пропонують.

— І ви готові скніти все життя на цих ролях? Та ви ж скоро нічого іншого вже просто не зможете грати, — публіка не сприйматиме вас! Другі ролі — ось що вам залишиться. Щонайбільше двадцять фунтів на тиждень, і змарнований великий талант!

— Мене ніколи не залишала надія, що колись мені дадуть справжню роль!

— Колись? Коли ж саме? А що як через десять років? Скільки вам зараз?

— Двадцять.

— Скільки вам платять?

— П'ятнадцять фунтів на тиждень.

— Брешете. Вам платять дванадцять фунтів, і щоб я здох, якщо це не більше, ніж ви заслуговуєте. Вам ще треба вчитися і вчитися. У вас банальна, невиразна жестикуляція. Ви ще не знаєте, що кожен жест мусить щось означати. Ви не знаєте, як примусити глядача подивитись на вас, перш ніж ви почнете говорити. Ви зловживаєте гримом. Для вашого обличчя чим менше гриму, тим краще. Невже ви не хотіли б стати зіркою сцени?

— Покажіть мені такого дурня, котрий відмовиться від цього!

— То переходьте до мене, і я зроблю вас найкращою актрисою Англії. У вас добра пам'ять? Мусить бути добра, — ви зовсім молода.

— Гадаю, що за дві доби я можу вивчити будь-яку роль.

— Досвід — ось чого вам бракує. І вам потрібен першокласний художній керівник, тобто я. Переходьте до мене, і я щороку випускатиму вас у двадцяти нових ролях. Ви гратимете в п'єсах Ібсена, Шоу, Баркера[1], Зудермана[2], Хенкіна[3], Голсуорсі. Ви наділені справжнім магнетизмом, але не знаєте, як ним користуватися. — Він захихотів. — Бо якби знали, то ота стара відьма, ваша прима, вигнала б вас із трупи за два заходи. А ви повинні навчитися брати глядачів за горло й казати їм: «Ану, ви, собаки, дивіться на мене! І не смійте зводити з мене очей!» — Ви повинні навчитися панувати над публікою. Якщо у вас немає цієї здатності, то ніхто не прищепить її вам, але якщо вона у вас є, то вас можна навчити користуватися нею. Кажу вам, у вас є всі задатки великої актриси. Я абсолютно переконаний в цьому!

— Я знаю, що мені бракує досвіду. Звичайно, я обміркую вашу пропозицію. Може, й справді перейду до вас на один сезон.

— Ідіть до дідька в пекло! Невже ви гадаєте, що я можу за один сезон зробити з

[1] Еленора Дузе — відома італійська актриса, театральний діяч (1860—1924)

[1] Баркер, Джеймс Нельсон (1807—1858) — англійський драматург

[2] Зудерман, Герман (1857—1928) — німецький письменник і драматург

[3] Хенкін, Джон (1870—1909) — англійський драматург

вас актрису? Невже ви гадаєте, що я витрачатиму силу й здоров'я тільки заради того, щоб ви пристойно зіграли у мене кілька ролей, а потім перелетіли до якоїсь третьорядної комерційної трупи в Лондоні? Дзуськи — не на такого натрапили! Я дам вам контракт на три роки, я покладу вам вісім фунтів на тиждень, і ви в мене працюватимете, як кінь.

— Вісім фунтів на тиждень! Та це ж абсурд. На такі умови я не можу пристати.

— Можете, можете. Більшого ви не варті, й більшого не одержите.

Джулія вже три роки виступала на сцені, і за цей час багато чого навчилася. Крім того, Жанна Тебу, яка ніколи не була суворою моралісткою, поділилася з нею деякими вельми корисними спостереженнями.

— Чи не вважаєте ви, часом, що за це я ще й пускатиму вас до себе в ліжко?

— Боже, та невже ви гадаєте, що я маю час на злягання з акторками своєї трупи? У мене є безліч значно важливіших справ, ніж це, дівчино моя. Та після чотирьох годин репетицій, а потім ще участі у вечірньому спектаклі, не кажучи вже про денні вистави, у вас у самої не залишиться ні часу, ані бажання кохатися. Ви лягатимете в ліжко з єдиним бажанням — спати.

Але в цьому Джіммі Ленгтон помилявся.

III

Ентузіазм і фантастична енергія Джіммі Ленгтона зробили своє — Джулія прийняла його пропозицію. Спочатку він давав їй скромні ролі, і під його керівництвом вона грала їх так, як не грала ніколи досі. Він привернув до неї увагу критиків, він лестив їм, роблячи все так, щоб вони вважали, ніби відкриття цього нового таланту — виключно їхня заслуга. Він дозволив їм «виявити ініціативу» — запропонувати, щоб він випустив Джулію в ролі Магди[1]. Дебют Джулії став сенсацією, і після цього Джіммі доручив їй — одну за одною — ролі Нори в «Ляльковому домі» [2], Анни в «Людині й надлюдині» [3] і Гедди Габлер [4]. Міддлпулці тріумфували: ще б пак, у них з'явилася актриса, яка могла б заткнути за пояс будь-яку лондонську зірку! І тепер жителі міста юрбою ходили дивитися на її гру у виставах, які раніше вони одвідували виключно з міркувань місцевого патріотизму. Лондонські театральні критики час від часу згадували її ім'я в своїх оглядах, і чимало столичних театралів-ентузіастів їздило в Міддлпул спеціально для того, щоб подивитися на Джулію. Повернувшись, вони захлиналась од захвату, і кілька директорів лондонських театрів відрядили до міста своїх емісарів із завданням оцінити її гру. Директорів брав сумнів. Гаразд, ця дівчина чудово грає в творах Шоу та Ібсена, але як вона виглядатиме в звичайних п'єсах? Вони вже мали гіркий досвід щодо цього. Актор блискуче виступав в одній з отих старомодних п'єс, йому пропонували ангажемент, а потім виявлялося, що в усіх інших постановках він нічим не відрізняється від рядових членів трупи.

Джулія вже рік грала в Міддлпулі, коли в театр прийшов Майкл. Для початку Джіммі дав йому роль Марчбенкса в «Кандіді»[1]. Як і слід було сподіватись, Джіммі зробив правильний вибір, бо в цій ролі надзвичайна врода Майкла сприяла його успіхові, а брак душевного тепла лишався непомітним.

Джулія простягла руку і взяла першу картонову коробку з фотографіями Майкла. Зручно вмостившись на підлозі, вона швиденько переглянула ранні фотографії, шукаючи ту, що була зроблена одразу по його приїзді до Міддлпула; та коли знайшла її, серце їй болісно стислося, і вона мало не заплакала. Спогади наринули на неї. Кандіду грала вже досить літня жінка, досвідчена актриса, якій звичайно доручали ролі матерів, старих дів чи характерних персонажів, і Джулія, якій, за винятком участі у восьми спектаклях на тиждень, нічого було робити, приходила на репетиції. Вона закохалася в Майкла з першого погляду. Вона ніколи в житті не бачила такого вродливого юнака, і одразу почала безжалісно переслідувати його. Через деякий час, знехтувавши осудом з боку респектабельних міддлпулців, Джіммі вирішив поставити «Привидів»[2] і доручив Майклу грати хлопця, а Джулії — Регіну. Вони читали одне одному свої ролі, а після репетицій дуже скромно обідали вдвох, щоб мати змогу обговорювати їх знов і знов. Незабаром вони вже були нерозлучні. Джулія не відзначалася особливою стриманістю; вона безсоромно лестила Майклові. Той не хизувався своє вродою, він знав собі ціну й сприймав компліменти якщо не байдуже, то, скажімо, так, як сприймав би похвалу на адресу чудового старого особняка, що з давніх-давен належав його сім'ї. Всі добре знають, що це один з найкращих будинків своєї епохи, ним можна пишатися і про нього треба дбати, але звертати на нього якусь особливу увагу просто смішно — як смішно звертати увагу, приміром, на те, що ти дихаєш. Майкл був хлопець кмітливий і напо-

[1] Магда — героїня однойменної п'єси Германа Зудермана
[2] П'єса Г. Ібсена.
[3] П'єса Б. Шоу.
[4] Гедда Габлер — героїня однойменної п'єси Г. Ібсена.

[1] П'єса Б. Шоу
[2] П'єса Г. Ібсена.

легливий. Він знав, що його врода зараз є його головним козирем, але він знав також, що вона не вічна і кар'єри на ній не зробиш, а тому прагнув стати хорошим актором. План у нього був простий: перейняти все, що можна, від Джіммі Ленгтона, а потім податися до Лондона.

— Якщо я ставитиму на потрібну карту, то, може, мені пощастить заручитися підтримкою якої-небудь старої й створити власний театр. Треба бути хазяїном своєї долі, бо інакше мішка грошей не заробиш.

Джулія незабаром переконалася, що він дуже ощадливий. Та їй це було байдуже; більш того, їй подобалось те, що він рахує кожне пенні. Тим-то коли вони їли разом або вирушали в неділю на якусь прогулянку, вона ніколи не забувала платити за себе сама. Вона ж легко розтринькувала гроші, часто на тиждень-два запізнювалася з оплатою рахунку за квартиру, а тому захоплювалася Майклом, який дуже не любив мати борги й примудрявся навіть щотижня заощаджувати невелику суму із свого маленького заробітку. Він хотів назбирати досить грошей для того, щоб згодом, приїхавши в Лондон, не хапатися за першу-ліпшу запропоновану роль, а мати змогу почекати трохи, аж доки не нагодиться щось справжнє. Його старі жили майже виключно на батькову пенсію, і, пославши сина в Кембріджський університет, вони пішли на справжню жертву. Наполіг на цьому батько, який не хотів, щоб син його став актором.

— Якщо ти вже вирішив так, то я, певно, не зможу тебе зупинити, — сказав він. — Але, чорт забирай, я хочу, щоб освіта в тебе була джентльменська!

Джулії дуже приємно було дізнатись, що батько Майкла — полковник; на неї справляли велике враження Майклові розповіді про якогось родича, котрий за часів Регентства розтринькав у карти все своє багатство, і їй подобався перстень Майкла — з кабанячою головою й девізом: «Nemo me impune lacessit».

— Скидається на те, що ти пишаєшся своїм родоводом ще більше, ніж своєю класичною вродою, — закохано сказала вона йому одного разу.

— Вродливим може бути хто завгодно,— відповів він, мило посміхаючись, — але не кожному дано належати до пристойної родини. Правду кажучи, я таки радий, що мій старий — джентльмен.

Вона зважилася:

— А мій батько — ветеринар.

На мить обличчя Майкла закам'яніло, та він одразу опанував себе й засміявся.

— Зрештою, хто батьки — то не має значення. Мій старий часто розповідав мені про ветеринара з свого полку. Звичайно, вважалося, що він належить до командного складу. Тато завжди казав, що цей ветеринар був одним з найкращих офіцерів.

А ще Джулія пишалася з того, що Майкл навчався в Кембріджі. Під час змагань з веслування він захищав честь коледжу, і деякий час його навіть збиралися включити до збірної університету.

— От здорово було б, якби я отримав голубу стрічку[1]! Вона б придалася мені в театрі. На ній таку рекламу можна побудувати...

Джулія не знала — розуміє він, що вона закохана в нього, чи ні. Майкл, розмовляючи з нею, ніколи не порушував цієї теми. Її товариство подобалося йому, і коли вони бували в якійсь компанії, він майже ні на крок не відходив від неї. Іноді, в неділю, їх запрошували в гості — на званий обід чи на вечерю—холодні страви, манірні господарі, — і він, здавалось, вважав цілком природним, що вони йдуть разом і разом повертаються додому. Прощаючись, він цілував її — так, як цілував би ту літню жінку, з якою виступав разом у «Кандіді». До Джулії він ставився приязно, добродушно й сердечно, але дівчина з болем усвідомлювала, що для нього вона тільки товариш, не більше. Та Джулія знала також, що Майкл взагалі ні в кого не закоханий. Жінки писали йому любовні листи, але він, сміючись, читав їх Джулії, а коли йому присилали квіти, він одразу віддавав їх дівчині.

— От ідіотки, — сказав він одного разу. — І чого їм від мене треба?

— По-моєму, здогадатися неважко, — сухо відповіла Джулія.

Хоч вона знала, як байдуже він ставиться до таких проявів уваги, проте щоразу злилася й ревнувала.

— Я не такий дурний, щоб лигатися з міддлпульськими жінками. Вони ж усі — страшенні міщанки. Тут і незчуєшся, як чийсь розгніваний батечко прибіжить з криком — одружуйся з моєю дочкою!

Джулія спробувала вивідати, чи були в нього якісь любовні пригоди, коли він грав у трупі Бенсона. Вона з'ясувала, що кілька дівчат зазіхали на нього, але він твердо вирішив не зв'язуватися з актрисами своєї трупи, бо це, мовляв, обов'язково закінчується скандалом.

— Ти ж знаєш, як у нас полюбляють плітки. І дня не минуло б, як уся трупа вже знала б усе чисто. І взагалі, починаючи таке діло, ніколи не знаєш, чим воно скінчиться. А я не хотів ризикувати.

Якщо в нього виникало бажання трошки розважитись, він дожидав, доки турне заведе їх далі від Лондона, а тоді вирушав до столиці й «підчіпляв» яку-небудь дівчину в ресторані «Глобус». Звичайно, це йому дава-

[1] Відзнака чемпіона

лося в копійчину, і, якщо подумати, справа взагалі не варта була заходу; крім того, виступаючи в трупі Бенсона, він дуже часто грав у крикет, а коли траплялася нагода, то й у гольф, а після отих ресторанних розваг годі сподіватися на точний удар...

Джулія наважилася на безсоромну брехню.

— А Джіммі весь час торочить, що я грала б значно краще, якби завела собі коханця.

— Не вір йому. Він просто брудний стариган. Певно, він сам хоче підкотитися до тебе. З таким самим успіхом можна було б сказати, що я краще грав би Марчбенкса, якби писав вірші.

Про що тільки вони не балакали, зустрічаючись! Природно, через якийсь час Джулія дізналася й про його погляди на одруження.

— Якщо актор жениться замолоду, то він просто дурень. Здебільшого на цьому й кінчається його кар'єра. Особливо, коли він одружується з актрисою. Тільки він чогось досягне, як вона жорном повисне у нього на шиї—давай їй ролі в тих спектаклях, де грає він, і край. А якщо він стає ще й директором театру, то вона вимагає від нього перших ролей. І боронь боже тоді дати таку роль комусь іншому — такий скандал учинить, що просто жах! Ну, і для актриси, звичайно, одруження рівнозначне самогубству. Скажімо, завагітніє вона—і що тоді? А це ж може статися саме тоді, коли їй пропонують яку-небудь першокласну роль! Вона випадає з поля зору публіки, а ти ж знаєш, що таке публіка — якщо не муляєш їй весь час очі, то вона забуває, що ти взагалі існуєш на світі.

Одруження? Та нащо воно їй було, те одруження? Серце Джулії тануло в грудях, коли вона зазирала в його глибокі, приязні очі, і солодкий болісний дрож проймав її, коли вона дивилася на його сяюче пишне волосся. Попроси він у неї що завгодно — вона не відмовила б йому, віддала б з радістю. Але такі думки ніколи не виникали в його прекрасній голові.

«Звичайно, я йому подобаюсь, — казала вона собі. — Я подобаюсь йому більше, ніж будь-хто, він навіть захоплюється мною, але я не приваблюю його в тому, іншому розумінні».

Джулія робила все, щоб звести його — хіба що тільки не лягала до нього в ліжко — і то лиш тому, що не було нагоди. Вона вже побоювалась, що їхні взаємини не зможуть змінитися, бо вони надто добре знають одне одного, і гірко картала себе за свою нерішучість, за те, що не довела роман до апогею тоді, як вони зблизилися. Тепер Майкл надто щиро, надто по-товариському ставився до неї і вже ніколи не зможе бути її коханцем! Джулія вивідала, коли в нього буде день народження, й подарувала йому золотий портсигар — предмет його давніх палких мрій. Коштував портсигар страшенно дорого, і Майкл ласкаво вичитав їй за марнотратство. Він навіть не уявляв собі, яка то величезна втіха для неї — витрачати на нього гроші! Коли настав її день народження, він приніс їй шість пар шовкових панчіх. Джулія одразу помітила, що вони були не найкращої якості. але той факт, що він взагалі їй щось подарував, розчулив її так, що вона мало не заплакала.

— А ти, я бачу, сентиментальне дівчисько, — сказав він зворушено.

Ощадливість Майкла видавалася їй дуже кумедною рисою його вдачі. Він просто не міг кидати гроші на вітер. Щоправда, його не можна було б назвати скнарою, але й щедрим він не був аж ніяк. Кілька разів у ресторанах він давав офіціантам надто дрібні чайові, та коли Джулія намагалась протестувати, він не звертав уваги на її слова. На чай він завжди давав десять процентів од суми, зазначеної в рахунку, і вимагав од офіціанта решти до останнього пенні. Він любив повторювати слова Полонія:

— Не будь ні боржником, ні кредитором.

Коли якийсь актор з їхньої трупи, потрапивши в скрутне фінансове становище, звертався до Майкла з проханням позичити трохи грошей, той завжди відмовляв. Але відмовляв так щиро й доброзичливо, що це не ображало.

— Розумієш, хлопче, я б охоче позичив тобі п'ятірку, але сам зараз на мілині. Не знаю навіть, чи зможу в суботу заплатити за квартиру.

Протягом кількох місяців Майкла цілком захоплювала робота над власними ролями, і він не помічав, яка хороша актриса Джулія. Звичайно, він читав рецензії, у яких високо оцінювалася гра Джулії, але читав їх побіжно й неуважно, аж доки не доходив до рядків, присвячених йому самому. Коли оглядачі хвалили його, він радів, коли лаяли — не занепадав духом. Він був надто скромний для того, щоб ображатись на критику.

— Мабуть, я таки паршиво грав, — казав він щиро.

Найкращою рисою його вдачі був його незмінно добрий настрій. Він благодушно слухав лайку Джіммі Ленгтона, і під час довгих репетицій, коли всі нервували й дратувалися, Майкл залишався спокійний. З ним просто неможливо було сваритися. Одного дня він сидів у партері, спостерігаючи репетицію, у якій сам не брав участі. Завершувалась дія патетичною й зворушливою сценою, де Джулія мала нагоду продемонструвати на повну силу свій талант. Потім, поки сцену готували для наступної дії, Джулія зійшла в

партер і сіла поруч Майкла. Він сидів нерухомо, дивлячись просто себе, й мовчав. Вона здивовано глянула на нього. Це було не схоже на Майкла — звичайно він зустрічав її посмішкою, дружнім словом. Та придивившись, вона побачила, що він зціпив зуби, щоб не тремтіло підборіддя, а очі його повні сліз.

— Що сталося, любий?

— Не розмовляй зі мною. Ти — капосне створіння, ти змусила мене розплакатися.

— Ангел мій!

Сльози набігли їй на очі й потекли по щоках. Вона була така щаслива!

— Ах, чорт, — схлипнув він. — Я просто не можу стриматися.

Він вийняв з кишені хусточку й витер очі.

(«Я кохаю його, я кохаю його, я кохаю його!»)

Він висякався.

— Мені вже краще. Але, кажу ж тобі, ти була неперевершена!

— Це непогана сцена, правда ж?

— Та при чому тут сцена, я кажу про тебе. Ти просто взяла мене за душу. Поруч з тобою всі ми — мов колоди дерев'яні. Ти будеш зіркою!

— Що ж, тоді ти будеш моїм партнером на перших ролях.

— В Лондоні? Дідька лисого! Хто мене візьме?

У Джулії сяйнула щаслива думка.

— А чому б тобі не заснувати власний театр? І тоді ти міг би взяти мене до себе провідною актрисою.

Майкл якусь хвилину мовчав. Він не відзначався жвавим розумом, і йому завжди потрібен був час на те, щоб перетравити якусь нову ідею. Нарешті він посміхнувся.

— А знаєш, це ти непогано придумала!

За другим сніданком тільки й мови було, що про власний театр. Говорила переважно Джулія, а він слухав її, мов заворожений.

— Звичайно, єдиний спосіб раз і назавжди забезпечити себе пристойними ролями — це заснувати власний театр, — сказав він. — Я це розумію.

Вони прикинули, яка сума знадобиться їм на перших порах. Майкл вважав — щонайменше п'ять тисяч фунтів. Але звідки ж узяти стільки грошей? Звичайно, деякі міддлпульські промисловці мають солідний капітал, але хіба ж вони викладуть чотири чи п'ять тисяч фунтів, аби поставити на ноги пару молодих акторів провінціального масштабу?

— Тобі доведеться знайти собі яку-небудь багату стару жінку, — весело сказала Джулія.

Вона лише на половину вірила в те, що казала, але її приємно збуджувала можливість обговорювати план, здійснення якого ще більше зблизило б її з Майклом. Проте Майкл говорив вельми серйозно.

— Навряд чи можна сподіватись на успішний дебют у Лондоні, якщо тебе там ще ніхто не знає. Ні, спершу треба виступати в спектаклях, поставлених іншими режисерами. І працювати так років три-чотири, вивчаючи всі ходи й виходи. В цьому буде і додаткова перевага: ми матимемо час на те, щоб читати п'єси. Неможливо організувати свою трупу, не маючи в запасі принаймні трьох п'єс. Одна з них повинна принести визнання.

— Звичайно, обравши такий шлях, треба покласти собі завжди грати вдвох, щоб публіка звикла бачити обидва прізвища на одній афіші.

— А найголовніше, безперечно, — мати хороші, сильні ролі. Я не маю ані найменшого сумніву в тому, що нам значно легше буде знайти фінансову підтримку, якщо ми здобудемо собі репутацію в Лондоні.

IV

Наближався великдень — час, коли Джіммі Ленгтон на цілий тиждень закривав свій театр. Джулія не знала, як згаяти час; навряд чи варто було їхати на Джерсі. Та одного ранку вона, цілком несподівано для себе, одержала листа від місіс Госселін. Майклова мати писала, що вони з полковником були б дуже раді, якби Джулія провела свята разом з Майклом у Челтнемі. Коли вона показала лист Майклові, той аж засяяв.

— Я писав їй, щоб вона запросила тебе. Вирішив, що так буде пристойніше, аніж просто взяти й привезти тебе.

— Ти золото. Ну, звичайно ж, я з радістю поїду!

Джулія була в захваті. Провести тиждень з Майклом — яка чудова перспектива! Добра душа, він вирішив допомогти їй, бо зрозумів, що вона не знає, що робити з собою. Але вона помітила, що він хоче сказати їй щось іще, та не наважується.

— Ну, кажи, кажи.

Він збентежено всміхнувся.

— Розумієш, люба, мій батько — людина старомодна, і дечого він просто не може зрозуміти. Звичайно, я не хочу вимагати, щоб ти збрехала, але, боюсь, якщо він дізнається, що твій батько ветеринар, то це його трошки, ну... спантеличить. Коли я запитував їх у листі, чи можна приїхати з тобою, то написав, що твій батько — лікар...

— О, пусте!

Виявилося, що полковник був зовсім не такий страшний, як Джулія його собі уявляла. Він був щуплий, маленький, із зморшкуватим лицем і коротко підстриженим сивим волоссям. Такий собі підтоптаний аристократ. Його голову хотілося порівняти із зображенням на старій монеті, яка надто довго перебувала в обігу. Поводився він з нею ввічливо, але стримано. Всупереч сподіванням Джулії, яка приготувалася до знайомства з типовим полковником із п'єси, він не був ні в'їдливим причепою, ані тираном. Вона навіть не могла уявити собі, як він вигукує слова команди своїм чемним і досить таки байдужим голосом. Джулії було невдогад, що він вийшов у відставку після абсолютно безбарвної кар'єри і ось уже протягом багатьох років задовольнявся працею в своєму садку і грою в бридж у своєму клубі. Він читав «Таймс», щонеділі ходив до церкви й супроводжував свою дружину на чаювання до сусідок. Місіс Госселін була висока, дебела літня жінка, значно вища за свого чоловіка. Лице її зберігало сліди колишньої вроди — про такі обличчя мимоволі думаєш: колись воно було, напевно, прекрасне. Зачісувалася місіс Госселін на проділ посередині, стягаючи волосся на потилиці в тугий клубок. Завдяки своїм класичним рисам і високому зростові вона справляла враження людини владної й твердої вдачі, але Джулія дуже швидко переконалася, що насправді місіс Госселін — жінка дуже лагідна й скромна. Рухи її були сковані й незграбні, а старомодне, надміру пишне вбрання зовсім їй не пасувало. Джулії, яка зовсім не знала, що то таке зніяковіння, манери її видалися забавними й зворушливими. Місіс Госселін ніколи раніше не доводилося розмовляти з актрисами, і тепер вона не знала, як поводитися. Маєток Госселінів не відзначався імпозантністю — це був невеличкий самотній будиночок, що стояв посеред оточеного живоплотом садка. Майклові батьки провели кілька років в Індії, і тому в усіх кімнатах будинку лежали й висіли вишивки з індійськими орнаментами, стояли великі мідні тарілі й карафи, дерев'яні, різьблені індійські столики. Все це були дешеві, куплені на базарі речі, не варті того, щоб везти їх сюди, в Англію.

Джулія була кмітлива й спостережлива дівчина. Вона дуже скоро помітила, що полковник, незважаючи на його стриманість, і місіс Госселін, незважаючи на її збентеження, нишком придивляються до неї. І одразу подумала: Майкл привіз мене для того, щоб показати своїм батькам. Але навіщо ж? На це могла бути одна відповідь, і коли Джулія сформулювала її, серце підстрибнуло у неї в грудях... Майкл хотів, щоб вона справила на старих хороше враження. Інстинкт одразу підказав дівчині, що вона повинна приховувати свою акторську натуру — і без будь-яких зусиль, без роздумів, відчуваючи просто, що це їм сподобається, вона почала грати роль простої, скромної, простодушної дівчини. Вона гуляла по садку з полковником, уважно слухаючи його розповіді про горох та спаржу; вона допомагала місіс Госселін поливати квіти й витрушувати килимки, якими обвішана була вітальня. З нею вона розмовляла про Майкла. Вона розповідала їй, який він обдарований актор і якою популярністю користується, захоплювалася його вродою. Джулія бачила, що місіс Госселін пишається сином, і якимсь шостим чуттям угадала, що матері буде приємно, якщо вона розкриє їй — начебто мимоволі виказуючи таємницю, яку хотіла б приховати,— що по вуха закохана в нього.

— Певна річ, ми сподіваємося, що з нього вийде хороший актор, — сказала місіс Госселін. — Ми не дуже раділи з того, що він обрав собі сценічну кар'єру; бачте, і по моїй, і по батьковій лінії у нього всі предки були військові. Але він ні про що інше й слухати не хотів.

— Авжеж, я цілком розумію вас.

— Тепер, звісно, на це дивляться не так, як за часів моєї молодості, але ж він все-таки народився джентльменом.

— О, в наш час акторами стають дуже достойні люди. До них тепер ставляться зовсім інакше.

— Мабуть, що так. Я дуже рада, що ви приїхали до нас. Перед вашим приїздом я трохи нервувала. Боялася, що ви будете вся розмальована і... надто галаслива. А тепер бачу: той, хто не знає вас, нізащо не подумав би, що ви актриса.

(«Ще б пак. Недарма ж я, хай йому чорт, останні дві доби граю роль невинної пастушки!»)

Полковник кінець кінцем настроївся на жартівливий лад і кілька разів грайливо ущипнув її за вушко.

— Ах, ви не повинні фліртувати зі мною, полковнику, — вигукнула вона, даруючи йому чарівну кокетливу посмішку. — Те, що я актриса, ще не означає, що зі мною можна таке дозволяти.

— Джордж, Джордж! — посміхнулася місіс Госселін і додала, звертаючись до Джулії: — Він завжди був донжуаном.

(«Боже, мої справи йдуть, як по маслу!»)

Місіс Госселін розповіла їй про Індію — як їй доводилося звикати до всіх отих кольорових прислужників; щоправда, товариство там було чудове — виключно офіцери й колоніальні чиновники. А взагалі вона не

почувала себе там, як удома, і яке це було щастя знову ступити на англійську землю!

У понеділок після свят вони мали повертатися до Міддлпула, бо того вечора у них був спектакль. По обіді в неділю полковник Госселін заявив, що йде до свого кабінету писати листи; за кілька хвилин місіс Госселін і собі вибачилася — мовляв, їй треба побалакати з куховаркою. Коли вони залишились удвох, Майкл підійшов до каміна і, ставши спиною до вогню, запалив сигарету.

— Тут таке одноманітне життя; сподіваюсь, ти не помирала з нудьги.

— Ну що ти! Я жила, мов у раю.

— Ти дуже сподобалася моїм старим. Вони просто закохалися в тебе.

«Бог свідок, яких зусиль це мені коштувало», — подумала Джулія, але вголос сказала:

— Звідки ти знаєш?

— Ну, це просто впадає в око. Батько сказав мені, що ти поводишся як справжня леді і анітрішечки не схожа на актрису, а мати каже, що ти така розумна.

Джулія опустила очі, немов приголомшена щедрістю цих компліментів. Майкл ступив крок до неї і зупинився. Їй спало на думку, що він зараз схожий на вродливого молодого лакея, який прийшов найматися на роботу. Він явно хвилювався, що з ним бувало не часто. Серце їй закалатало.

— Джулія, люба, давай одружимось!

Протягом останнього тижня вона весь час запитувала себе, освідчиться він чи ні, але тепер, коли він нарешті зробив це, вона чомусь відчула якесь дивне замішання.

— Майкл!

— Ну, не одразу, звичайно. Коли ми вже станемо на ноги. Я знаю, ти граєш куди краще за мене, але вдвох ми могли б гори перекинути, а коли заснуємо свій власний театр, нам сам чорт буде запанібрата. Ну, і ти мені справді страшенно подобаєшся. Тобто, я ще не зустрічав дівчини кращої за тебе!

(«Йолоп нещасний, навіщо він верзе всі ці дурниці? Невже він не розуміє, що я тільки про те й мрію, щоб вийти за нього заміж? Чому він не цілує мене? Поцілуй мене, поцілуй мене! Чи можна зараз сказати йому, що я безтямно його кохаю?»)

— Майкл, ти такий милий. Жодна дівчина не могла б відмовити тобі!

— Люба!

(«Мені, мабуть, краще встати, бо він не знатиме, як сісти. Боже, скільки разів Джіммі примушував його повторювати таку сцену!»).

Вона підвелася й підставила йому своє обличчя. Він обняв її й поцілував у губи.

— Треба сказати матері.

Він одірвався від неї й підійшов до дверей.

— Мамо, мамо!

За мить полковник і місіс Госселін зайшли до кімнати. На обличчях в обох було написане радісне чекання.

(«Боже, та все це було підстроєно!»)

— Мамо, батьку, ми вирішили заручитися.

Місіс Госселін заплакала, незграбно, перевальцем, підійшла до Джулії, обняла її за шию і, схлипуючи, поцілувала. Полковник, як личить мужчині, міцно потиснув руку синові і, визволивши Джулію з обіймів своєї дружини, також поцілував її. Він був глибоко розчулений. Всі ці емоції подіяли на Джулію і, хоч вона щасливо посміхалася, по її щоках котилися сльози. Майкл добродушно спостерігав цю зворушливу сцену.

— А чи не відзначити нам цю подію пляшкою шампанського? — сказав він. — Бо мама з Джулією зовсім розкисли.

— За наших дам, — благослови їх господь, — сказав полковник, коли вони наповнили келихи.

V

Джулія дивилася тепер на свій портрет у вінчальному вбранні.

— Боже, ну й вигляд у мене був!

Вони вирішили тримати в таємниці свої заручини, і Джулія не розповіла про них нікому, крім Джіммі Ленгтона, двох-трьох дівчат з їхнього театру й костюмерші. Вона взяла у них обітницю мовчання й дуже здивувалась, коли вже наступного дня виявилось, що про цю подію знає вся трупа. Джулія не тямила себе від щастя. Вона кохала Майкла палкіше, ніж будь-коли, й радо одружилася б з ним негайно, якби не його розсудливість.

— Ми зараз — тільки парочка провінціальних акторів, — казав він. — Але ми поставили собі завоювати Лондон. Якщо ж ми одружимося, то наші шанси на перемогу значно зменшаться.

Джулія натякала йому так прозоро, як тільки могла, що готова стати його коханкою, але він не хотів цього. Закони джентльменської честі не дозволяли йому скористатися з такої жертви.

— «Я б не кохав тебе так палко, люба, якби я честь ще більше не любив», — цитував він.

Він був переконаний, що, побравшись, вони б гірко шкодували, що жили перед тим як чоловік з дружиною. Джулія захоплювалася його принциповістю. В ролі коханого

Майкл був сама доброта й відданість, але дуже скоро новизна їхніх взаємин стерлася для нього; дивлячись, як він ставиться до неї — дуже приязно, але з відтінком недбалості, — можна було б подумати, що вони одружені вже багато років. Втім, він завжди демонстрував свою безмежну великодушність, дозволяючи Джулії пестити його. Вона нічого так не любила, як сидіти, пригорнувшись до нього, щока до щоки, й відчувати його руку на своїй талії; і найвищим блаженством для неї було припасти жадібними устами до його губ — трохи вужчих, щоправда, ніж їй хотілося б. І хоч коли вони сиділи отак, поряд, він волів розмовляти про ролі, які вони розучували, або будувати плани на майбутнє, це не затьмарювало її щастя. Джулія невтомно вихваляла його вроду. Вона казала йому, який у нього гарний ніс і які м'які каштанові кучері, й завмирала від насолоди, відчуваючи, як рука його трохи міцніше стискає її талію, бачачи, як ніжно дивиться він на неї.

— Люба, ти зіпсуєш мене. Чого доброго, запишаюся, мов той павич.

— Ти божественно прекрасний, і смішно було б удавати, що це не так.

Джулія й справді вважала його красунем, і вона казала це, бо їй приємно було це казати, але вона казала це також і через те, що знала: йому приємно це чути. Вона подобалася йому, він поважав її й вільно почував себе в її товаристві, він вірив в її талант, але вона добре усвідомлювала, що він не закоханий у неї. Джулія заспокоювала себе думкою, що Майкл любить її настільки, наскільки взагалі здатний любити, і вона сподівалася, що коли вони одружаться, коли почнуть спати разом, її жага розбудить таку саму жагу і в ньому. А тим часом їй потрібен був весь її такт і безмежне самовладання. Вона знала, що ні в якому разі не повинна надокучати йому. Вона знала, що ніколи не повинна ставати для нього тягарем, завдавати йому зайвого клопоту. Іноді він залишав її заради гри в гольф чи обіду з випадковим знайомим, але вона ніколи не показувала, що ображена. І відчуваючи, що її успіх на сцені збільшує Майклову прихильність до неї, вона вперто працювала над собою, вдосконалюючи свою майстерність.

Вже минуло більше року відтоді, як вони заручилися, коли до Міддлпула приїхав один американський імпресаріо. По Англії він подорожував, шукаючи талантів, і хтось порадив йому побувати в театрі Джіммі Ленгтона. Майкл одразу надзвичайно сподобався американцеві, і той надіслав Майклові записку з проханням прийти до нього в готель наступного дня. Майкл аж затинався од збудження, коли показував Джулії цю записку; вона могла означати лише одне: американець має намір запропонувати йому якусь роль! У неї похололо на серці, але вона вдала, ніби радіє так само, як він, і наступного дня пішла разом з ним до готелю. Вони домовилися, що поки Майкл буде на прийомі у видатної особи, вона чекатиме у вестибюлі.

— Побажай мені удачі, — прошепотів він, заходячи в ліфт. — Просто не віриться, що це — не сон!

Джулія сиділа у великому шкіряному кріслі й молила долю, щоб американський імпресаріо запропонував Майклові роль, од якої той відмовився б, або заробітну плату настільки низьку, щоб самолюбство не дозволило Майклу погодитися на неї. Або ж щоб американець попросив його прочитати якусь роль і переконався, що Майкл її не подужає. Майкл повернувся за півгодини і, побачивши здалека його сяюче обличчя й упевнену ходу, вона зрозуміла, що він домігся свого. На мить у неї запаморочилося в голові, і коли вона спробувала зобразити нетерплячу, радісну усмішку, то відчула, що мускули на її обличчі задерев'яніли й не слухаються її.

— Все гаразд! Він каже, що йдеться про шикарну роль, роль хлопця дев'ятнадцяти років. Вісім—десять тижнів у Нью-Йорку, а потім — гастрольне турне. Гарантованих сорок тижнів у трупі Джона Дрю. Двісті п'ятдесят доларів на тиждень!

— Ах, любий, це ж так чудово!

Ясно було, що він одразу вхопився за цю пропозицію. Йому, певно, жодного разу навіть на думку не спало відмовитися.

«А я... я, — подумала вона, — та я б і за тисячу доларів на тиждень не погодилася, якби це означало розлуку з Майклом!»

Розпач охопив її. Але вона нічого не могла вдіяти. Їй залишалось єдине — удавати, що вона радіє разом з ним. Майклу од збудження не сиділося на місці. Він потягнув її на прогулянку по заповненій натовпом вулиці.

— Оце так пощастило! Звісно, життя в Америці дороге, але я витрачатиму на себе не більш як п'ятдесят доларів на тиждень. Кажуть, американці дуже гостинні, отже я частенько їстиму за чужий рахунок. Ніщо не завадить мені заощадити за ці сорок тижнів вісім тисяч доларів, а це ж тисяча шістсот фунтів!

(«Він не любить мене. Йому на мене наплювати. Я ненавиджу його. Я б залюбки вбила його. Ух, щоб він здох, отой американський імпресаріо!»)

— А якщо він продовжить контракт і на другий рік, я одержуватиму по три сотні. А це означає, що за два роки я зароблю принаймні чотири тисячі фунтів. Цього б уже

майже вистачило для заснування власного театру!

— На другий рік! — на мить Джулія втратила самовладання, і в голосі її забриніли сльози. — Тобто, ти хочеш сказати, що поїдеш на два роки?

— О, на літо я, звісно, повернуся. Проїзд оплатять американці, а тут я поживу в батьків, щоб не робити зайвих витрат.

— Я навіть не знаю, як я тут житиму без тебе...

Ці слова вона промовила дуже бадьорим голосом, щоб вони прозвучали водночас і ввічливо, і трохи недбало.

— Ну, для розваг у нас з тобою буде літо, а до того ж ти знаєш — рік чи, максимум, два, проминуть так швидко, що й не помітиш.

Майкл ішов, не дивлячись куди йде, не помічаючи, що Джулія скеровує його в потрібному їй напрямкові, і от тепер вони підійшли до входу в театр. Вона зупинилася.

— До побачення. Мені треба заскочити до Джіммі.

У нього витягнулося обличчя.

— Невже ти покинеш мене зараз? Мені ж так треба з кимось побалакати. Я гадав, ми перекусимо де-небудь удвох перед спектаклем.

— Пробач. Я вже запізнююсь, а ти ж знаєш, що Джіммі цього не любить...

Майкл добродушно усміхнувся.

— Ну, що ж, гаразд! Іди. Сьогодні я на тебе не можу сердитися.

Він попрямував далі, а вона зайшла в приміщення через службовий хід. Джіммі Ленгтон обладнав собі маленьку квартирку на горищі театру; потрапити до неї можна було тільки через балкон. Вона подзвонила коло його дверей, і він відчинив їй сам. Її поява здивувала й обрадувала його.

— Хелло, Джулія, заходь.

Вона мовчки пройшла повз нього і лише у вітальні — неприбраній, з розкиданими рукописами п'єс, книжками та іншим мотлохом, із залишками його скудного другого сніданку на таці коло письмового столу — вона обернулася і втупилася в нього поглядом. Зуби її були зціплені, очі злі.

— Падлюка!

Вона кинулася на нього й обома руками вчепилася в комір його розхристаної сорочки. Він спробував вирватися, але лють надала їй сили.

— Облиш! Облиш!

— Ах ти ж падлюка, ах ти ж свиня, ах ти ж брудний, нікчемний виродок!

Він розмахнувся й долонею щосили ляснув її по обличчю. Від болю вона випустила його, схопилася за щоку й заплакала.

— Тварюка! Б'єш жінку, гад нещасний!

— Про це ти скажеш своїй бабусі, люба моя. Хіба ти не знаєш, що коли жінка б'є мене, я завжди даю здачі?

— Я не била тебе.

— Ти мало не задушила мене, сто чортів твоїй матері.

— Ти заслужив на це. О боже, я б залюбки вбила тебе!

— Ну, ну, сідай, ясочко, зараз я наллю тобі трошки шотландського, це приведе тебе до пам'яті. А потім розповіси мені, в чім річ.

Джулія озирнулась, шукаючи очима крісло.

— Господи, та в тебе тут справжній свинюшник. Чому ти не візьмеш прибиральниці?

Різким рухом вона скинула книжки з крісла на підлогу, потім упала на нього й заплакала вже по-справжньому. Він налив їй чималу порцію віскі, додав трошки содової й примусив випити.

— Ну, то чим пояснюється ця сцена з «Тоски»?

— Майкл їде в Америку.

— Ну? Невже?

Вона скинула його руку з свого плеча.

— Як ти міг?

— Я абсолютно непричетний до цього.

— Брешеш. Може, скажеш, ти не знав, що цей паршивий американець зупинився в Міддлпулі?! Все це твоя і тільки твоя робота. Ти підстроїв усе навмисно, щоб розлучити нас!

— Ах, люба моя, ти несправедлива до мене. Як на те пішлося, я сказав йому, що він може брати з моєї трупи кого завгодно, тільки не Майкла Госселіна.

Джулія не бачила очей Джіммі, коли він казав їй це; інакше вона помітила б в них торжество людини, якій пощастило обкрутити кругом пальця ближнього свого.

— Навіть мене? — спитала вона.

— Я знав, що жінки йому не потрібні. У них і своїх вистачає. Їм бракує чоловіків, які вміють носити одяг і не плюють на підлогу у вітальні.

— Ах, Джіммі, не відпускай Майкла. Я цього не переживу.

— А як же я можу перешкодити цьому? Контракт у нього закінчується наприкінці сезону. Це для нього чудова нагода.

— Але я люблю його. Що, як він зустріне в Америці іншу? Що, як у нього закохається яка-небудь мільйонерша?

— Ну, знаєш, якщо між вами така любов, то краще відразу здихайся його і край.

Це зауваження викликало у Джулії новий напад люті.

— Ти, паршивий старий євнух, що ти знаєш про любов?

— Ах, оці мені жінки, — зітхнув Джіммі. — Коли ти хочеш затягти їх до себе в ліжко, вони називають тебе брудним стариганом,

коли не хочеш — кажуть, що ти старий паршивий євнух.

—Ти просто нічого не розумієш. Він такий вродливий, що жінки не даватимуть йому проходу, а він, добра душа, не може встояти перед лестощами. І взагалі — хіба ж мало чого може статися за два роки!

— Це ти про які два роки?

— Якщо він сподобається американцям, вони залишать його ще на рік.

— О, щодо цього можеш бути цілком спокійна. Він повернеться, як тільки закінчиться сезон, і повернеться назавжди. Цей імпресаріо бачив його тільки в «Кандіді». А це єдина п'єса, в якій він грає більш-менш пристойно. Можеш мені повірити, американці дуже скоро переконаються, що купили цуцика не тієї породи. Актора з нього не вийде.

— Та що ти знаєш про акторів?

— Геть усе.

— Ух, я б тобі зараз очі видряпала.

— Попереджаю тебе: якщо ти спробуєш ще хоч пальцем торкнутися мене, я не обмежуся легким ляпасом, а так затоплю тобі, що ти потім тиждень їсти не зможеш.

— Їй-богу, я таки вірю, що ти здатний на це. І ти ще називаєш себе джентльменом?

— Ні, не називаю, навіть коли п'яний.

Джулія захихотіла, і Джіммі відчув, що найгірше в цій сцені — вже позаду.

— Послухай, ти ж знаєш це й сама: як актор він у порівнянні з тобою — ніщо. А про тебе незабаром говоритиме вся Англія, можеш мені повірити. Навіщо ж тобі зв'язуватися з людиною, яка стане каменем на твоїй шиї? Ви хочете заснувати свою трупу? Гаразд. Та як тільки ви це зробите, він схоче виступати разом з тобою на перших ролях. А з нього нічого путящого не вийде.

— У нього чудова зовнішність. На сцені я завжди зможу витягти його.

— Ти, я бачу, дуже високої думки про себе. Але тут ти помиляєшся. Ти не зможеш домогтися успіху, граючи в парі з бездарним актором.

— А мені однаково. Краще бути його дружиною й не мати успіху, аніж мати успіх і жити з кимсь іншим.

— Ти ще дівчина?

Джулія знову захихотіла.

— Це, звичайно, не твоє діло, але я відповім. Так, дівчина.

— Я так і гадав. Тоді, якщо ти, звичайно, не надаєш цьому якогось особливого значення, чому б тобі не прогулятися з ним до Парижа, на тиждень—два, коли ми закриємо сезон? До Америки він раніше серпня все одно не поїде. А за цей час ти, можливо, прозрієш.

— О, ні, він не погодиться. Він не такий. Розумієш, він джентльмен.

— Навіть представники вищих класів продовжують свій рід.

— Ти цього не розумієш, — сказала Джулія гордо.

— Ладен закластися — ти також.

Джулія навіть не відповіла. Вона справді почувала себе дуже нещасною.

— Я не можу жити без нього, чуєш? Що я робитиму, коли його не буде?

— Залишайся у мене. Я відновлю з тобою контракт ще на рік. У мене є спеціально для тебе кілька нових ролей, і крім того, я знайшов одного хлопця на ролі юнака — не хлопець, а чудо. Ти навіть уявити собі не можеш, наскільки легше тобі буде грати, коли в парі з тобою буде актор, який справді на щось здатний. І я тобі покладу дванадцять фунтів на тиждень.

Джулія підійшла до нього й допитливо зазирнула йому в очі.

— Скажи правду, — ти підстроїв усе це, щоб іще на рік затримати мене у себе? Ти розбив моє серце й зруйнував усе моє життя тільки для того, щоб удержати мене в своєму паршивому театрі?

— Ні, присягаюсь тобі! Я люблю й ціную тебе. І протягом останніх двох років наші справи були кращі, ніж будь-коли. Але, чорт забирай, я б не міг повестися з тобою так підло.

— Ти брехун, мерзенний брехун.

— Присягаюсь, я кажу тобі правду.

— Тоді доведи це! — люто вигукнула вона.

— Ну, як же я можу це довести? Хіба ж ти не знаєш, що я порядна людина?

— Поклади мені п'ятнадцять фунтів на тиждень, і я тобі повірю.

— П'ятнадцять фунтів на тиждень? Схаменися, згадай, які у нас фінанси! Хіба ж я можу? А-а, хай йому чорт, згода. Але мені доведеться доплачувати тобі по три фунти з власної кишені.

— Мене це не обходить!

VI

Два тижні Майкл ходив на репетиції, потім йому вказали на двері, а роль його віддали іншому. Протягом наступного місяця, поки йому підшукували якусь іншу роль, він змушений був байдикувати. Врешті він таки виступив в одній виставі, але вона протрималася на нью-йоркській сцені менше місяця, після чого трупі довелося виїхати з нею в турне по провінції; там спектакль також не мав успіху, і незабаром від нього відмовилися. Ще через якийсь час Майкл одержав роль у історичній драмі. Там його врода на-

решті прислужилася йому, і глядачі майже не помічали, як погано він грає. В цій ролі він і завершив сезон. Про відновлення контракту ніхто й не згадував, а імпресаріо, який наймав Майкла на роботу, якось не витримав:

— Ех, чого б я тільки не дав, щоб поквитатися з отим сучим сином Ленгтоном. Він знав, що робив, коли підклав мені цю свиню.

Джулія писала Майклові мало не щодня, заповнюючи сторінки любовними клятвами й плітками, тоді як він відповідав раз на тиждень, і кожен лист його складався точно з чотирьох сторінок, списаних чітким, акуратним почерком. Свої послання Майкл щоразу закінчував стереотипними освідченнями і підписувався «твій назавжди», але загалом ті листи мали характер скоріше інформативний, аніж емоційний. І все ж Джулія чекала їх з болісним нетерпінням, а одержавши, перечитувала знову й знову. Хоч тон його листів був дуже бадьорий, а про свою роботу він писав мало, зазначаючи лише, що ролі йому випадають паскудні, а п'єси, в яких доводиться грати — бездарна писанина, новини в театральному світі поширюються швидко, і Джулія знала, що його спіткала невдача.

«Може, це й підло з мого боку казати таке, — думала вона, — але слава богу, слава богу!»

Коли Майкл повідомив про день свого відплиття, Джулія ніг під собою не чула від щастя. Вона примусила Джіммі змінити программу так, щоб вона могла поїхати до Ліверпуля зустрічати Майкла.

— Якщо пароплав запізниться, я, мабуть, залишуся там на ніч, — сказала вона Джіммі.

Той іронічно посміхнувся.

— Я бачу, ти покладаєш великі надії на радість повернення. Сподіваєшся, либонь, що вона допоможе тобі домогтися свого!

— Який же ти підлий!

— Ну-ну, облиш цей тон, люба. Знаєш, що тобі треба зробити? Трошки підпоїти його, потім замкнутися разом з ним у кімнаті й заявити, що ти не випустиш його звідти, поки він не збезчестить тебе.

Втім, Джіммі прийшов проводити її на вокзал. Біля вагона він узяв її руку в свої й погладив.

— Нервуєш, серденько?

— Ах, Джіммі, любий, я не тямлю себе від щастя і тремчу від хвилювання.

— Ну, бажаю тобі успіху. І не забувай — ти на сто голів вища за нього. Ти молода й вродлива, і ти найкраща актриса в Англії.

Коли в клубах пари поїзд рушив, Джіммі зайшов до вокзального буфету й випив віскі з содовою. «О господи, які ці люди дурні», — зітхнув він. А Джулія в цей час стояла в порожньому купе й розглядала себе в дзеркалі.

— Рот надто великий, підборіддя надто важке, ніс надто широкий. Зате, слава богу, гарні очі й стрункі ніжки. Чудові ніжки. Чи не надто багато на мені косметики? Він визнає грим тільки на сцені. Без помади у мене жахливий вигляд. Гм, повіки підфарбовані добре. Ні, я таки симпатична, чорт забирай!

Джулія до останньої хвилини не була певна, що Джіммі її відпустить, а тому не могла попередити Майкла, що приїде його зустрічати.

Побачивши її, Майкл здивувався й щиро зрадів. Його очі аж засяяли.

— Ти прекрасніший, ніж будь-коли, — сказала вона.

— Ах, облиш це, — засміявся він, ніжно стискаючи її руку. — Сподіваюсь, тебе відпустили до вечора?

— Мене відпустили до завтра. Я найняла помешкання в «Адольфі», щоб ми мали змогу поговорити в спокійній обстановці.

— «Адольфі» — це щось розкішне, га?

— Та, пусте, адже ти не щодня повертаєшся з Америки! Чорт з ними, з грошима.

— Впізнаю мою маленьку марнотратницю! Я не знав, коли ми прибудемо в порт, отже написав батькам, що надішлю їм телеграму напередодні від'їзду до Челтнема. Повідомлю їх, що буду завтра.

Коли вони дісталися до готелю, Майкл, на запрошення Джулії, зайшов до її номера — «поговорити в спокійній обстановці». Вона сіла йому на коліна, обняла рукою за шию й притислася щокою до його щоки.

— Ах, як хороше знову бути вдома,— зітхнула вона.

— Кому, як не мені, знати це! — сказав він, не зрозумівши, що вона має на увазі його обійми, а не його повернення.

— Я все ще подобаюсь тобі?

— Дуже.

Вона ніжно поцілувала його.

— Ах, ти не уявляєш собі, як я скучила за тобою.

— Я провалився в Америці, — сказав він. — Я не писав тобі про це в листах, бо не хотів засмучувати тебе. Всі казали, що я граю жахливо.

— Майкл! — вигукнула вона, удаючи, ніби не може повірити йому.

— Видно, це пояснюється тим, що я актор надто англійського складу. Вони не хотіли залишити мене ще на один рік — я це відчував, але все-таки запитав, чи не хочуть вони продовжити контракт, а вони відповіли — ні, нізащо.

Джулія мовчала. Вигляд у неї був дуже співчутливий, але серце її радо калатало.

— Та мені це байдуже, їй-богу. Америка мені не сподобалася. Звичайно, я їм теж не сподобався, було б смішно заперечувати

це, але й сумувати з цього приводу я не буду. Якби ти бачила, з якими людьми мені там доводилося мати справу! В порівнянні з ними Джіммі Ленгтон — бездоганний джентльмен. Та навіть якби вони запропонували мені залишитися, я б, певно, відмовився.

Хоч Майкл казав усе це бадьорим тоном, Джулія бачила, що він гірко розчарований і пригнічений. Певно, йому довелося зазнати багатьох прикрощів. Вона жаліла його, але водночас відчувала величезне полегшення.

— Ну, а що ти робитимеш тепер? — спитала вона.

— Побуду трошки вдома, обміркую все як слід. Потім, мабуть, подамся до Лондона, спробую влаштуватись у якому-небудь театрі.

Вона знала, що безглуздо було б пропонувати йому повернутися до Міддлпула. Джіммі Ленгтон не візьме його назад.

— А ти поїхала б зі мною в Лондон?

В першу мить Джулія не повірила власним вухам.

— Я? Коханий, ти ж знаєш, що з тобою я ладна їхати хоч на край світу!

— Твій контракт закінчується в цьому сезоні, і тобі вже час заявити про себе в Лондоні. В Америці я заощаджував кожен цент, вони мене там називали скнарою, але я не звертав на це уваги. Тепер у мене є щось із півтори тисячі фунтів.

— Боже, Майкл, як це тобі вдалося?

— Зовсім мало витрачав на себе, — він щасливо посміхнувся. — Звичайно, цього замало, щоб заснувати власний театр, але досить для того, щоб одружитися. Тобто, я маю на увазі, що у нас буде якийсь фонд на той випадок, якщо нам не пощастить одразу знайти собі ролі чи доведеться кілька місяців побути без роботи.

Джулії на кілька секунд відібрало мову.

— Ти маєш на увазі — одружитися зараз?

— Ну, звичайно, в цьому є певний риск, адже у нас поки що немає нічого в перспективі, але ж іноді треба ризикувати.

Джулія обхопила його голову обома руками й палко поцілувала. Потім глибоко зітхнула.

— Коханий, ти чудо, ти прекрасний, як еллінський бог, але такого дурня, як ти, я ще в своєму житті не бачила!

Того вечора вони пішли в театр, а потім випили шампанського на честь свого одруження й за щасливе майбутнє. Коли вони підійшли до дверей її номера, вона підставила йому обличчя для поцілунку.

— Ти хочеш попрощатися зі мною в коридорі? Може, я зайду на хвилинку?

— Краще не треба, любий, — відповіла вона із спокійною гідністю.

В цю мить вона почувала себе юною аристократкою, яка над усе дорожить традиціями свого великого й древнього роду; яка знає, що незайманість її — це неоціненний скарб; вона відчувала також, що справляє на Майкла надзвичайно хороше враження; звичайно, він — справжній джентльмен, а тому, чорт забирай, їй належить поводитися як справжній леді. Власна гра так сподобалася їй, що, зайшовши до свого номера й демонстративно замкнувши двері, вона пройшлася кілька разів по кімнаті, граціозно вклоняючись ліворуч і праворуч своїм раболіпним слугам. Вона простягла свою білосніжну ручку для поцілунка старому дворецькому (в дитинстві він часто гойдав її на коліні), і коли він торкнувся її руки своїми блідими губами, вона відчула, як щось покотилося по пальцях. Сльоза...

VII

Перший рік їхнього подружнього життя був би дуже бурхливий, якби не врівноважена вдача Майкла. Настроїти його практичні думки на любовний лад могли лише такі радісні й хвилюючі події, як одержання нової ролі, виступ у прем'єрі або участь у бенкеті, де він мав нагоду випити кілька бокалів шампанського. Ніякі лестощі, ніякі спокушання на нього не діяли, якщо наступного дня він мав ділове побачення, що вимагало ясності думок, або зустріч з гольфа, що потребувала твердої руки. Джулія робила йому дикі сцени. Вона ревнувала його до приятелів з клубу «Зелена кімната», ревнувала до ігор, які відривали його від неї, ревнувала до обідів «без дам», що їх він одвідував, посилаючись на потребу підтримувати знайомства з людьми, котрі можуть колись стати в пригоді. Вона просто сатаніла, коли, бувало, сльози градом котилися по її щоках, а він сидів собі спокійнісінько, згорнувши руки на грудях, з добродушною посмішкою на своєму гарному обличчі, немовби даючи їй зрозуміти, що вона робить із себе посміховисько.

— Сподіваюсь, ти не гадаєш, що в мене є якась інша жінка? — спитав він її одного разу.

— А звідки мені знати? Мені ясно тільки, що ти мене зовсім не любиш.

— Ти чудово знаєш, що з усіх жінок на світі для мене існуєш тільки ти.

— О господи!

— Я просто не збагну ніяк, чого ти хочеш.

— Я хочу любові. Я гадала, що одружуюсь з найвродливішим мужчиною в Англії, а одружилася з кравецьким манекеном!

— Не верзи дурниць. Просто я звичайні-

сінький, нормальний англієць, а не якийсь там італійський шарманщик.

Вона розлючено міряла кроками кімнату. Вони мешкали в маленькій квартирці в районі Бекінгем-гейт, і особливо розвернутися тут було ніде, але Джулія робила все, що можна було. Вона зняла руки до неба.

— Можна подумати, що я зизоока чи горбата. Можна подумати, що мені п'ятдесят років. Невже я така вже відразлива? Боже, яке це приниження — випрохувати любов! Як це гірко, як гірко!

— Оце в тебе щойно був чудовий жест, люба. Немовби ти запускаєш крикетний м'яч. Запам'ятай його.

Вона кинула на нього погляд, сповнений презирства.

— Це єдине, про що ти можеш думати. Моє серце крається, а ти в цей час верзеш щось про мій випадковий жест.

Але з виразу її обличчя він бачив, що вона реєструє цей жест у своїй пам'яті, щоб скористатися з нього, коли трапиться нагода.

— Зрештою, люба, кохання — це ще не все. Це річ хороша, звичайно, але — свій час на всяку справу! Ми досхочу натішилися під час нашого медового місяця, на те він і є медовий місяць, але тепер нам треба вже братися до роботи.

Їм пощастило. І він, і вона дістали досить пристойні ролі у виставі, яка ішла з успіхом. У Джулії була одна чудова сцена, наприкінці якої вона зривала бурю оплесків, а врода Майкла викликала справжній фурор. Майклові джентльменські манери й весела, добродушна вдача сприяли їхньому успіхові серед публіки, і їхні портрети почали з'являтися в ілюстрованих газетах. Їх запрошували на численні обіди, і Майкл, в свою чергу, незважаючи на свою ощадливість, сам без вагань витрачав гроші на прийоми й частування «корисних» людей.

Його щедрість у таких випадках завжди вражала Джулію. Художній керівник одного театру запропонував Джулії головну роль у своїй новій постановці, і хоч у цій п'єсі не було ролі для Майкла, він не дозволив їй відмовитися від пропозиції, сказавши, що бізнес — це бізнес, і сентименти тут ні до чого. Сам він згодом одержав роль в історичній драмі.

Вони обоє були зайняті у виставах, коли почалася війна[1]. Майкл одразу записався добровольцем-рядовим (як Джулія пишалася ним і як боялася за нього!), але дуже скоро за допомогою батька, один із старших братів якого обіймав високу посаду в Воєнному міністерстві, одержав офіцерський чин. Коли він одплив до Франції, Джулія почала гірко картати себе за те, що так часто завдавала йому прикрощів, і поклала заподіяти собі смерть в разі, якщо він загине. Вона хотіла записатися сестрою жалібницею, щоб також поїхати у Францію і бути там, хоча б на одній землі з ним, але Майкл відрадив її — мовляв, патріотичний обов'язок вимагає, щоб вона і далі грала на сцені, і Джулія вирішила підкоритися його волі, тим більше, що вона могла бути останньою. Для Майкла війна обернулася на веселу розвагу. Він здобув популярність у полковій офіцерській їдальні, і офіцери-кадровики майже одразу прийняли його в своє середовище, забувши, що він, власне, актор. Його походження, його офіцерський рід немовби пробудив у ньому професіонального солдата з усіма відповідними рисами вдачі й складом думок. Майкл відзначався тактовною поведінкою й приємними манерами, він знав, де і за яку саме нитку треба потягти; отже, він неминуче мав опинитися в штабі у якого-небудь генерала. І справді, останні три роки війни він провів у ставці головного командування, виявляючи при цьому неабиякі організаторські здібності. Закінчив він війну в чині майора, з Воєнним Хрестом і орденом Почесного Легіону.

Тим часом Джулію, яка виступала в дедалі складніших ролях, визнали найкращою молодою актрисою Англії. На протязі всієї війни театр процвітав; Джулія виступала у виставах, що подовгу не сходили зі сцени, і слава її зростала. Акторам тепер платили більше, і, згадуючи Майклові поради, Джулія здирала з імпресаріо по вісімдесят фунтів на тиждень. Кожну свою відпустку Майкл проводив у Англії, і в цей час Джулія перебувала на сьомому небі. Хоч на фронті йому не загрожувала ніяка небезпека (якби він, скажімо, пас вівці в Новій Зеландії, вона була б не більшою), Джулія поводилася так, неначе ті коротенькі відпустки, які він проводив з нею, були останніми днями життя приреченої на смерть людини. Вона ходила коло Майкла з таким виглядом, ніби він щойно виліз з окопів, була з ним ніжна, дбайлива й лагідна.

Джулія розлюбила Майкла десь незадовго до закінчення війни.

В той час вона була вагітна. Майкл не хотів дитини — в такій ситуації, мовляв, це було б нерозважливо, але Джулія, якій незабаром минало тридцять років, вирішила, що родити треба або зараз, або взагалі ніколи. Репутація її була настільки міцна, що вона могла дозволити собі залишити сцену на кілька місяців, а коли зважити на те, що Майкла будь-якої миті можуть убити — щоправда, він запевняв її, що перебуває в цілковитій безпеці, але казав це, певно, лише для того, щоб заспокоїти її, адже іноді навіть генералів убивають, — і припустити, що вона переживе це, то хай хоч їй залишиться від нього дитина. Дитина мала народитися

[1] Мова йде про першу світову війну.

десь наприкінці року. Джулія ніколи так не чекала чергової відпустки Майкла, як цього разу. Вона почувала себе чудово, але їй страшенно бракувало його обіймів, його пестощів, вона почувала себе трошки самотньою, трошки безпорадною, і їй потрібна була його підтримка. Нарешті він приїхав, чарівно-гарний у своїй добре пошитій уніформі, з червоними петлицями й короною на погонах. Труднощі служби в ставці головного командування далися взнаки: він погладшав, засмаг. Коротко підстрижене волосся, браві манери, військова виправка — чим не кадровик! Настрій у нього був чудовий, і не лише тому, що він приїхав на кілька днів додому, а й через те, що кінець війни був уже не за горами. Він мав намір демобілізуватись при першій же нагоді. Яка користь з того, що в тебе хороша посада, якщо ти не можеш скористатися з неї? Стільки молодих людей залишило сцену — хто з чистого патріотизму, хто через те, що тилові патріоти не давали їм жити, хто, нарешті, просто по мобілізації — і провідні ролі перебували тепер у руках або тих, кого не брали на військову службу за непридатністю, або ж тих, кого на фронті так покалічило, що їх відпустили додому. Отже, можливості зараз були чудові, і Майкл вважав, що, коли він вчасно встигне запропонувати свої послуги, то зможе вибирати ролі за власним бажанням. А після того, як публіка знову заговорить про нього, можна буде подумати й про власний театр — тут і репутація Джулії стане в пригоді.

Вони балакали допізна, а потім лягли в ліжко. Вона хтиво пригорнулася до нього, і він обняв її. Після тримісячної розлуки Майкл був настроєний на любовний лад.

— Ти найчудовіша жіночка в світі, — прошепотів він і припав губами до її губ.

Джулія раптом відчула легку огиду. Вона ледве стрималася, щоб не відштовхнути його. Досі їй здавалося, що його тіло, його юне прекрасне тіло пахло квітами і медом, і з тих пут, що прив'язували її до Майкла, ці були чи не найміцніші. І от зараз цей аромат зник. Вона зрозуміла, що він не пахне як юнак, він пахне як мужчина. Її трошки занудило. Його запах не збудив її, залишив холодною, і тепер їй хотілося тільки, щоб він скоріше вдовольнив свою жагу, перевернувся на бік і заснув. Потім вона довго лежала з розплющеними очима, заклякла й злякана. На серці в неї була порожнеча, бо вона розуміла, що втратила щось безмежно дороге, і, жаліючи себе, вона готова була заплакати; але водночас її поступово сповнювало почуття тріумфу, бо це була й помста, солодка помста за страждання, що їх він їй завдавав; вона звільнилася від пут, які зв'язували її з ним! Так, тут є чого торжествувати. Віднині вона поводитиметься з ним, як з рівним. Вона випростала ноги й зітхнула з полегшенням.

— Боже, як це здорово — любити тільки саму себе!

Снідали вони у себе в кімнаті, Джулія в ліжку, а Майкл — за маленьким столиком поруч з нею. Поки він читав газету, вона крадькома позирала на нього. Невже він так змінився за останні місяці? Чи, може, річ у тім, що протягом усіх цих років вона дивилася на нього тими самими очима, що й того дня, на репетиції у Міддлпулі, коли він вийшов на сцену в сяючому ореолі своєї юної вроди й одразу підкосив її — підкосив, немов якась фатальна хвороба? Він усе ще був напрочуд гарний, власне, йому минуло тільки тридцять шість років, але це вже був не юнак: коротко підстрижене волосся, обвітрене обличчя, тоненькі зморшки під очима і на колись чистому чолі... Так, перед нею сидів мужчина! Ось і рухи його втратили колишню легкість, стали розміреними й точними... Все це були майже непомітні зміни, але холодні, тверезі очі Джулії склали їх воєдино і тепер бачили, що вони означають в усій своїй сукупності. Майкл став мужчиною — мужчиною середнього віку.

Вони все ще жили в маленькій квартирці, яку найняли, коли вперше приїхали в Лондон. Хоч останнім часом Джулія заробляла дуже добре, вони досі вважали, що міняти квартиру не варто доти, доки Майкл не демобілізується, але тепер, коли мала народитися дитина, треба було подумати й про нове житло. У Ріджентс-парку Джулія наглянула будинок, який їй дуже сподобався.

Вікна будинку виходили в сад. На другому поверсі, над вітальнею, містилися дві спальні, а на третьому — дві кімнати для дитини. Майкл був задоволений усім; навіть ціна влаштовувала його. Протягом останніх чотирьох років Джулія заробляла набагато більше за нього, і тепер вона навіть запропонувала умеблювати будинок її коштом.

Вони стояли в одній із спалень і розмовляли.

— Для моєї спальні нових меблів майже не треба, мені досить і того, що в нас зараз є, — сказала вона. — А для твоєї я куплю який-небудь красивий гарнітур.

— Ну, мені не треба купувати щось надто дороге, — посміхнувся він. — Адже в своїй спальні я ночуватиму не так уже й часто.

Він любив спати в одному ліжку з нею. Хоч і не палкий, але ніжний за вдачею, він мав якесь тваринне бажання відчувати її тіло поруч із своїм. Довгий час це було для Джулії найвищою втіхою. Але зараз навіть думка про це дратувала її.

— Ах, нам доведеться відмовитися від

усіх отих дурниць, доки не народиться дитина. І до того часу ти спатимеш сам.

— Я не подумав про це. Звичайно, якщо ти вважаєш, що так буде краще для дитини...

VIII

Як тільки війна закінчилась, Майкл демобілізувався й одразу ж дістав хорошу роль. На сцену він повернувся кращим актором, ніж був до війни. Цьому значною мірою сприяла засвоєна в армії безтурботна легкість манер. Люди бачили в ньому стрункого, здорового й бадьорого хлопця, який умів так весело й щиро сміятися. Він немов створений був спеціально на роль у салонній комедії. Легковажний тон, яким він звик розмовляти, надавав особливого ефекту якій-небудь жартівливій репліці, і хоч йому ніколи не вдавалося переконливо зіграти закоханого, в любовних сценах його виручало гумористичне ставлення до ситуації: він пропонував руку й серце так, немов це був скоріше жарт, і освідчувався в коханні, немовби сміючись з себе, і публіці подобалася ця манера. Він завжди грав тільки самого себе, ніколи і не намагаючись навіть створити якийсь інший образ. Спеціалізувався він на ролях світських денді, азартних гравців благородного походження, гвардійців і молодих негідників, з яких, проте, ще можуть бути люди. Режисери ставилися до нього прихильно. Працював він чесно й старанно, завжди розумів, чого від нього вимагають. Йому було однаково, в якій саме ролі він виступить — головне, була б робота. Звичайно він вимагав, щоб йому платили стільки, скільки, на його думку, він заслуговує, але якщо це було неможливо, погоджувався й на меншу плату, тільки б не ходити безробітним.

Плани на майбутнє він складав надзвичайно обережно, бо не любив ризикувати. По закінченні війни, взимку, прокотилася епідемія іспанки. Батько й мати Майкла померли. Він успадкував майже чотири тисячі фунтів, і тепер, разом із заощадженнями Джулії та його власними, їхній загальний капітал зріс до семи тисяч. Але на цей час орендна плата за театральні приміщення страшенно підскочила, підвищилися й заробітки акторів та обслуговуючого персоналу, отже утримання театру коштувало значно більше, ніж до війни. Сума, якої колись цілком вистачило б для організації власної трупи, тепер була аж ніяк не достатньою. Єдиний вихід полягав у тому, щоб знайти багатого компаньйона, який би міг їм допомогти в разі тимчасової невдачі. Як часто вони чули, що в Лондоні зовсім не важко знайти багатія, готового виписати чек на постановку п'єси! Та, на жаль, на практиці виявлялося, що в обмін на чек треба було виконати одну умову, а саме; віддати головну роль у п'єсі одній гарненькій актрисі, до якої пан благодійник виявляє певний інтерес. Кілька років тому Майкл і Джулія частенько мріяли жартома про яку-небудь багату стару леді, яка б закохалася в Майкла й допомогла йому заснувати власний театр. За час, що минув відтоді, вони мали змогу переконатися, що на світі не існує багатих старих леді, готових допомагати акторові, одруженому з актрисою, та ще й цілком відданому своїй дружині. І все ж таки вони знайшли багату леді, і навіть не стару, але об'єктом її зацікавлення був не Майкл, а Джулія.

Це була місіс де Фріс, вдова, низенька дебела жінка з гарним єврейським носом і гарними єврейськими очима, надзвичайно енергійна і трошки мужоподібна, з манерами водночас експансивними й боязкими. Театр був її пристрастю. Коли Джулія й Майкл вирішили спробувати щастя в Лондоні, Джіммі Ленгтон, якого місіс де Фріс кілька разів рятувала від неминучого банкрутства, написав їй листа з проханням допомогти молодятам. Вона бачила гру Джулії в Міддлпулі.

Місіс де Фріс влаштувала кілька прийомів, щоб дати молодим акторам змогу познайомитися з режисерами, і деякий час на її запрошення вони гостювали в її шикарному котеджі коло Гілдфорда, живучи в розкошах, про які не мали доти ані найменшого уявлення. Про Майкла вона була не дуже високої думки. Джулія приймала квіти, якими Доллі де Фріс буквально засипала її квартиру й артистичну вбиральню, з належною палкістю дякувала за подарунки — сумки, пудрениці, намиста з самоцвітів, брошки; але удавала, ніби не розуміє, що щедрість Доллі викликана аж ніяк не пошаною до її таланту, а чимось зовсім іншим. Коли Майкл пішов на війну, Доллі спробувала була умовити Джулію переїхати до неї на Монтегю-сквер, але Джулія відмовилася, розточуючись такими солодкими подяками, що Доллі залишилось тільки пустити розчулену сльозу й пройнятися до неї ще більшою повагою й любов'ю. Коли народився Роджер, Джулія попросила її стати його хрещеною матір'ю.

Майкл уже не раз думав, чи не спробувати позичити потрібну суму у Доллі де Фріс, але він був досить догадливий, щоб розуміти, що Доллі охоче зробила б це заради Джулії, але й пальцем не ворухне заради нього. А Джулія відмовлялась звертатися до неї з таким проханням.

— Вона вже й без того зробила для нас так багато, я просто не можу просити у неї

ще чогось, до того ж, якщо вона відмовиться, це буде так неприємно!

— Але ж справа варта заходу. І потім, навіть якщо вона втратить гроші, то не збіднє через це. Я певен, що ти б уламала її, якби спробувала.

Джулія також була певна цього. Де в чому Майкл був надто простодушний; вона не вважала за потрібне пояснювати йому цілком очевидні факти.

Але він був не з тих людей, що легко відмовляються від задуманого. Однієї суботи після вистави вони виїхали в Гілдфорд — провести неділю в гостях у Доллі. Майкл сидів за кермом нової машини, подарованої йому Джулією до дня народження. Ніч була тепла, чудова. Напередодні Майкл придбав право на постановку трьох п'єс, які їм обом дуже сподобалися (щоправда, чеки він виписував з болем у серці), наглянув він і театральне приміщення, яке можна було б найняти за досить помірковану суму. Все було наготові для здійснення давнішнього плану — бракувало тільки капіталу. І зараз Майкл умовляв Джулію скористатися з нагоди, що давала їм ця поїздка.

— От і звертайся до неї сам, — сказала нарешті Джулія роздратовано. — А я, повторюю, не буду цього робити.

— Та для мене вона цього не зробить. А ти могла б обкрутити її навколо свого мізинця.

— Але ж ми тепер уже знаємо, за яких умов люди погоджуються фінансувати постановки. Вони дають гроші з двох причин — або тому, що хочуть зажити слави, або ж тому, що закохані в когось. Про мистецтво базікає хто завгодно, але спробуй знайти людину, яка погодилася б викласти дзвінку монету, не дістявши нічого взамін!

— Гаразд, ми прославлятимемо Доллі на кожному розі!

— Річ у тім, що це її не цікавить.

— Тобто, як? Що ти хочеш цим сказати?

— Невже ти не розумієш?

Враз він догадався, і так здивувався, що мимоволі загальмував. Невже підозри Джулії мають під собою грунт? Він ніколи не припускав навіть, що може подобатися Доллі, а щоб вона в нього була закохана — боже, таке йому взагалі на думку не спадало! Звичайно, у Джулії очі гострі, вона бачить таке, чого інший не помітить, але вона надто ревнива, сердешна, їй завжди здається, що жінки линуть до нього. Щоправда, Доллі подарувала йому на різдво запонки, але він тоді подумав, що Доллі це робить лише для того, щоб він не почував себе обійденим — адже водночас вона піднесла Джулії брошку, яка коштувала принаймні двісті фунтів! А втім, то, можливо, просто жіноча хитрість. Що ж, він може чесно заявити, що ніколи не давав Доллі приводу для таких речей. Джулія захихотіла.

— Ні, любий, вона закохана не в тебе.

Ну, от знову. І як це Джулії вдається читати його думки! Від цієї жінки нічого не приховаєш...

— Тоді чому ж ти мене наштовхуєш на такі думки? Ради бога, кажи так, щоб тебе можна було зрозуміти!

І Джулія сказала.

— Вперше чую такі нісенітниці, — вигукнув він. — Які в тебе брудні думки!

— Облиш, облиш, любий.

— Я не вірю, що в цьому є хоч крихта правди. Зрештою, я сам маю очі. Невже ти гадаєш, що я не помітив би цього? — Вона ще ніколи не бачила його таким роздратованим. — І навіть якби це була правда, то, я певен, ти не дозволиш собі скривдити. Для нас це один шанс на тисячу, і було б просто божевіллям не скористатися з нього.

— Клаудіо та Ізабелла в «Мірі за міру»

— Говорити таке просто підло, Джуліє. Зрештою, я джентльмен, чорт забирай!

— Nemo me impune lacessit.

До кінця подорожі обоє мовчали. Місіс де Фріс чекала на них у вітальні.

— Я не хотіла лягати, доки не побачу вас,— сказала вона, обіймаючи Джулію й цілуючи її в обидві щоки. Майклові вона енергійно потиснула руку.

Наступного ранку Джулія розкошувала, читаючи в ліжку недільні газети. Спочатку вона читала повідомлення з театрального життя, потім великосвітську хроніку, після цього — сторінки для жінок і, нарешті, перебігала очима заголовки міжнародних повідомлень. Книжкові огляди вона проминала; вона ніколи не могла зрозуміти, навіщо їм приділяють так багато місця. Майкл, який ночував у сусідній кімнаті, заглянув до неї, щоб побажати доброго ранку, і вийшов у сад. Незабаром у двері її спальні боязко постукали і зайшла Доллі. Її великі чорні очі сяяли. Вона сіла на краю ліжка і взяла руку Джулії в свою.

— Люба, я щойно мала розмову з Майклом. Я дам вам гроші на заснування власного театру.

Джулія відчула, як серце її підскочило в грудях.

— О, не треба. Майкл не повинен був просити в тебе. Я не візьму цих грощей. Ти вже й без цього зробила для нас так багато.

Доллі подалася вперед і поцілувала Джулію в губи. Її голос звучав нижче ніж завжди, і в ньому вчувалося легке тремтіння.

—Ах, серденько моє, невже ти не знаєш, що заради тебе я готова на все? Це ж буде просто чудово; це ще більше зблизить нас, і я так пишатимуся тобою.

Вони почули, як Майкл, насвистуючи, на-

ближається до коридору, і коли він зайшов до кімнати, Доллі обернулася до нього. Її великі очі були затуманені сльозами.

— Я розповіла їй.

Його аж трусило від збудження.

— Яка ж це чудова жінка! — Він сів з другого краю ліжка і взяв Джулію за вільну руку. — А ти що скажеш, Джуліє?

Вона задумливо глянула на нього.

— Vous l'avez voulu, Georges Dandin [1].

— Це що таке?

— Мольєр.

Коли угода про партнерство була підписана, Майкл найняв театральне приміщення на осінній сезон і одразу ж запросив на роботу агента по рекламі. В усі газети полетіли оголошення про відкриття нового театру, і Майкл із своїм новим помічником організував для себе з Джулією кілька прес-конференцій. Їхні портрети — окремо й разом, з Реджером і без нього, з'явилися на шпальтах недільних видань. В рекламних матеріалах всіляко розписувалось їхнє щасливе подружнє життя.

Вони ніяк не могли вирішити, з якої саме з придбаних трьох п'єс їм починати. Та одного дня, коли Джулія сиділа в своїй спальні, читаючи якийсь роман, Майкл зайшов до неї з рукописом у руці.

— Послухай, прочитай оцю п'єсу. Вона щойно прибула з одного агентства. Я вважаю, що вона забезпечить стопроцентний успіх. Тільки читай швидко, бо ми повинні дати відповідь негайно.

Джулія відклала роман.

— Давай. Зараз і почну.

— Я почекаю внизу. Коли закінчиш — поклич мене, і ми її детально обговоримо. Там є чудова роль для тебе.

Джулія читала швидко, тільки перебігаючи очима сцени, які її не цікавили, і зосереджуючи всю увагу на головній жіночій ролі, яку, звичайно, гратиме вона. Перегорнувши останню сторінку, вона дзвінком викликала свою покоївку (яка була водночас і її костюмеркою) і звеліла передати Майклові, що чекає на нього.

— Ну, то що ти скажеш?

— П'єса хороша. Вона безумовно варта уваги.

Але в її голосі він почув нотки сумніву.

— То в чому ж річ? Роль чудова: і комедійність, і емоцій скільки завгодно. Саме для тебе — краще, ніж ти, її ніхто не зіграє.

— Щодо своєї ролі я не сумніваюсь; вона справді чудова. Мене бентежить головна чоловіча роль.

— А що ж у ній такого? Як на мене, вона також — те, що треба.

— Це так; але героєві — п'ятдесят років, і якщо ти зробиш його молодшим, то п'єса багато втратить. А ти ж не схочеш грати роль літнього чоловіка.

— А я й не збирався її грати. Це роль знаєш для кого? Для Монта Вернона. І ми перетягнемо його до себе. А я гратиму Джорджа.

— Та це ж епізодична роль! І ти візьмеш її?

— А чому ж ні?

— Я досі вважала, що ми організуємо власний театр для того, щоб удвох грати головні ролі.

— Ет, мені це байдуже. Головне — знаходити п'єси з ролями для тебе, а я — діло десяте. До того ж, може, в наступній п'єсі й для мене знайдеться що-небудь пристойне.

Джулія відкинулася на спинку крісла, і сльози, завжди готові сльози, затуманили їй очі й покотилися по щоках.

— Ах, яка ж я підла бестія!

Він посміхнувся, і посмішка ця була чарівна, як завжди. Потім підійшов до неї і, ставши на коліна біля крісла, обняв її.

— Боже, боже, чого ж старенька плаче?

Тепер, дивлячись на нього, Джулія часто дивувалася: що вона знайшла в ньому? Чим міг він її приворожити, збудити в ній ту безтямну жагу? Від однієї думки про близькість з ним її починало нудити. На щастя, він звик до своєї комфортабельної спальні, до подарованої Джулією обстановки. Він був не з тих мужчин, для яких секс — головне. Переконавшись з часом, що Джулія більше не має до нього претензій, Майкл відчув велику полегкість. Він із задоволенням констатував, що народження дитини заспокоїло Джулію, і тепер шкодував тільки, що дитина не з'явилася у них раніше. Коли два чи три рази, спонукуваний скоріше добродушністю своєю, а не жагою, він пропонував їй відновити подружні зносини, а вона відмовлялася під різними приводами, посилаючись то на втому, то на нездужання, то на два спектаклі, в яких вона мала брати участь завтра, не кажучи вже про ранкову репетицію, — він анітрохи не ображався. З Джулією було тепер значно легше порозумітися, вона більше ніколи не робила йому сцен, і він почував себе щасливішим, ніж будь-коли. Ні, він таки вдало одружився, чорт забирай, і дивлячись, як живуть інші, він знову й знову повторював собі, що йому просто пощастило. Джулія — дуже порядна жінка, і до того ж розумна, як сто чортів! З нею цікаво поговорити на будь-яку тему. Кращого супутника життя й не придумаєш. Та що там казати — йому приємніше провести день дома, в її товаристві, аніж на майданчику для гри в гольф!

Джулія із здивуванням відкрила, що тепер, коли вона більше не любить його,

[1] Ви хотіли цього, Жорж Данден (фр.).

Майкл викликає у неї почуття жалю. Вона була доброю жінкою, і вона розуміла, що його самолюбство зазнало б страшного удару, якби він здогадався, як мало він тепер важить для неї. Отже вона й далі лестила йому. Джулія вже давно помітила, як самовдоволено слухає він її, коли вона захоплюється його вродою. Тепер вона навіть розважалася, експериментуючи — скільки ще солодких слів він зможе проковтнути? — і не шкодувала патоки. Але тепер вона частіше дивилася на його прямий, тонкогубий рот. В міру того, як Майкл старішав, губи його вужчали, і видно було, що на старості рот його перетвориться на холодну бездушну щілину. Його ощадливість, яка раніше видавалася їй забавною, навіть зворушливою рисою вдачі, тепер викликала у неї тільки огиду. Коли люди зазнавали скрути — а з акторами це часто буває, — від Майкла вони діставали лише співчуття й добрі, дружні слова, але дуже мало грошей. Він вважав себе страшенно щедрим, коли давав комусь гінею, випустити ж з рук п'ятифунтовий папірець — то для нього було вже верхом марнотратства. Він дуже скоро дійшов висновку, що Джулія не вміє хазяйнувати, і під приводом того, що хоче звільнити її від зайвого клопоту, взяв цю справу на себе. Після цього непродуктивні витрати відразу припинилися. Жоден пенні не витрачався марно. Джулія дивувалася, чому слуги не тікають од них. Пояснювалося це тим, що Майкл ставився до них дуже добре. Його веселі, щирі, приязні манери викликали у них бажання віддячити й догодити йому, й куховарка раділа разом з ним, доповідаючи, що знайшла м'ясника, котрий бере за фунт м'яса на пенні менше, ніж інші. Джулія не могла без сміху думати про те, як дивно його ощадливість контрастує з безтурботною екстравагантністю отих типів, що їх він так уміло зображує на сцені. Як часто вона думала, що він неспроможний на самозречення, на благородний вчинок! І ось тепер, поводячись так, ніби він робить найприроднішу річ у світі, Майкл заявляє про свою готовність відійти на задній план, щоб дати дорогу їй! Зворушена до глибини душі, вона в цю мить не могла й слова мовити, і тільки гірко дорікала собі за те, що весь цей час так погано про нього думала.

IX

Вони поставили п'єсу, і вона принесла їм успіх. Після цього вони кожен сезон починали новою виставою. Оскільки Майкл застосовував у своєму театрі той самий режим економії, що й у себе вдома, провали, без яких, звичайно не обходилося, не розоряли їх, зате з кожної успішної постановки вони витискали все можливе, аж до останнього пенні. Майкл любив з гордістю повторювати, що в Лондоні немає іншого театру, де витрачалося б так мало коштів на підготовку вистави. Він виявляв неабияку винахідливість, використовуючи старі, трошки підновлені, декорації в нових постановках, а неодноразове використання одних і тих самих меблів, цілий склад яких поступово зібрався у нього в бутафорській, давало йому змогу заощаджувати на платі за прокат. Дуже скоро за ними закріпилася репутація заповзятливих адміністраторів, бо, щоб не платити високих гонорарів відомим драматургам, Майкл завжди готовий був сприяти молодим авторам. Він вишукував акторів, яких затирали в інших театрах і які заробляли зовсім мало. Завдяки цьому йому вдалося залучити до своєї трупи кількох талановитих митців на дуже вигідних для себе умовах.

За три роки справи їхні настільки пішли вгору, що Майкл зміг позичити в банку суму, потрібну для оренди щойно збудованого театрального приміщення. Після тривалих обговорень вони вирішили назвати свій театр ім'ям Сіддонс [1]. Та перша вистава провалилася, а за нею і друга. Джулію це дуже збентежило й налякало. Вона вирішила, що нове приміщення — нещасливе і що сама вона набридла публіці. Саме в цей час Майкл показав себе з найкращого боку. Він залишався абсолютно незворушним.

— В нашій справі треба звикати до примх долі. Ти найкраща акторка Англії. Коли ти виступаєш, люди платять гроші за квитки незалежно від того, яка п'єса йде в театрі. Нехай ми двічі зазнали невдачі, то й що з того? Наступна п'єса піде з успіхом, і ми повернемо собі все, що втратили, та ще й матимемо солідний куш на додачу.

За рік чи два перед цим Майкл спробував був відкупитися від Доллі де Фріс, але та не схотіла навіть слухати його, і хоч Майкл після цього почав ставитися до неї підкреслено-холодно, вона не звертала на це жодної уваги. Майклові довелося визнати, що в даному разі коса наскочила на камінь. Доллі вважала, що немає підстав відмовлятись від участі в такому процвітаючому ділі, до того ж та обставина, що половина капіталу належала їй, дозволяла підтримувати близькі стосунки з Джулією. І ось тепер, після двох невдач підряд, Майкл знову зробив героїчне зусилля здихатися своєї партнерки. Але Доллі з обуренням відмовилася — мовляв, вона не може залишити їх у біді, і Майклові знову довелося визнати себе переможеним. Йому залиша-

[1] Див. примітку на стор. 4.

лось тільки втішати себе надією, що Доллі відпише Роджеру, своєму хрещеникові, кругленьку суму грошей. В Англії у неї ніяких родичів не було, лише в Південній Африці жили два племінники, а вигляд Доллі завжди викликав думку про те, що у неї має бути підвищений кров'яний тиск. А тим часом не так уже й погано було їздити, коли тобі заманеться, у котедж коло Гілдфорда і відпочивати там на лоні природи: не треба витрачати гроші на власну позаміську резиденцію!

Третя вистава пройшла з успіхом, і Майкл, звичайно, заявив, що він з самого початку не мав сумнівів щодо цього. Говорив він це так, наче успіхом всі були зобов'язані виключно йому. Джулія навіть пошкодувала, що цей спектакль не провалився так само, як два попередніх, бо тоді вона могла б трошки збити з нього пиху. Зарозумілість Майкла просто обурювала її. Звичайно, вона готова була визнати, що він по-своєму розумна, чи скоріше, хитра людина, але ж зовсім не настільки, щоб мати право так задирати носа! Він ходив з таким виглядом, ніби все знає й уміє краще за будь-кого.

З часом він майже перестав виступати на сцені. Адміністративна діяльність цікавила його куди більше.

— Я хочу, щоб мій театр працював чітко, як ділова контора, — казав він.

Він вирішив, що вечори, коли Джулія була зайнята в спектаклях, він може проводити з більшою вигодою для себе, відвідуючи інші театри й вишукуючи нові таланти. Він носив у кишені маленьку записну книжечку, в якій занотовував прізвища кожного актора, що, як кажуть, подавав надії. Потім він зайнявся режисурою. Йому весь час не давало спокою те, що режисери беруть так багато грошей за постановку спектаклю, а останнім часом дехто з них навіть почав вимагати проценти зі збору. Нарешті трапилася слушна нагода: два режисери, з якими Джулія найбільше любила працювати, були заангажовані іншими театрами, а третій, якому вона також довіряла, сам виступав у спектаклі і, отже, не міг приділити їм належної уваги.

— Щось мені кортить спробувати самому, — сказав Майкл.

У Джулії це не викликало захоплення. Майкл не відзначався багатством фантазії і широтою думки і, хтозна, чи зможе він завоювати авторитет у акторів трупи. Але єдиний режисер, якого вони могли б ще найняти, вимагав абсурдно високого, на їх думку, гонорару, і отже, їм залишалося єдине — рискнути й подивитися, що вийде у Майкла. Та він справився з своїм завданням куди краще, ніж Джулія сподівалася. Працював він наполегливо й сумлінно, вкладаючи в роботу всього себе. Через деякий час Джулія з подивом помітила, що Майкл примушує її повніше, ніж інші режисери, розкриватися на сцені. Він знав, на що вона здатна, він знав кожну її інтонацію, кожен погляд її чудових очей, кожен граціозний рух її тіла, і тому його поради допомагали їй грати краще, ніж будь-коли раніше. До акторів він ставився приязно, але вимогливо. Коли люди стомлювались і починали нервувати, він завжди умів уладнати суперечку. Після першої вдалої спроби ніхто вже не заперечував проти того, щоб він і далі ставив спектаклі. Драматургам Майкл-режисер також сподобався, бо, не маючи власної фантазії, він додержувався букви й духу авторського тексту, і коли не розумів його до кінця — а це бувало частенько, — то звертався до авторів по допомогу й слухняно виконував їхні вказівки.

Джулія була тепер багатою жінкою. І вона не могла не визнавати, що Майкл поводився з її грошима так само ощадливо, як із своїми власними. Він поклав їй дуже велику заробітну плату і при нагоді з гордістю казав, що вона найбільш високооплачувана актриса в Лондоні, та коли він сам брав участь у виставі, то завжди призначав собі суму, якої, на його думку, варта була дана роль, і ця сума ніколи не бувала завищена. Ставлячи п'єсу, він виписував собі гонорар, який на його місці одержував би маловідомий режисер. Вони нарівно ділили між собою видатки на утримання будинку і на освіту сина. Роджера записали в Ітонський коледж[1] через тиждень після того, як він народився. Скрупульозну чесність і порядність Майкла не можна було заперечувати. Усвідомивши, наскільки вона багатша за нього, Джулія сказала Майклові, що хотіла б узяти всі ці видатки на себе.

— Я не бачу підстав для цього, — відповів він. — Поки я заробляю гроші, я платитиму нарівні з тобою. Ти заробляєш більше за мене тому, що заслуговуєш на це. І плату я тобі поклав високу через те, що ти її варта.

Усім лишалося тільки захоплюватися тим самозреченням, з яким він жертвував собою заради неї. Він зрікся мрій, які плекав колись, аби створити всі умови для розквіту її таланту. Навіть Доллі, яка не любила Майкла, віддавала належне його безкорисливості. Якась підсвідома соромливість заважала Джулії розмовляти з Доллі про свого чоловіка, але Доллі, з властивою їй спостережливістю, давно помітила, що Джулія сторониться Майкла, і вважала своїм обов'язком час од часу нагадувати їй, як багато Майкл зробив для її кар'єри. Всі тільки те й робили, що хвалили його. Взірцевий

[1] Один з найбільш привілейованих і дорогих закритих учбових закладів Англії.

чоловікі Джулії здавалося, що ніхто крім неї не знає, що́ то таке — життя з людиною, яка є уособленням марнолюбства. Коли він вигравав партію в гольф або вдало облагоджував яке-небудь дільце, на нього гидко було дивитись. Він не міг натішитися власною спритністю. Він навівав нудьгу, смертельну, непереборну нудьгу. Він любив розповідати Джулії про всі свої справи, ділитися з нею кожним своїм планом; раніше, коли сам факт, що він — поруч, приводив її в екстаз, ця звичка дуже зворушувала її, але в останні роки його прозаїчність ставала для неї дедалі нестерпнішою. Розповідаючи про щось, він докладно зупинявся на найменших подробицях... І пишався він не тільки своєю кмітливістю; минав час, і він усе більше, все огидніше закохувався у власну особу. Замолоду він ставився до своєї вроди як до чогось цілком природного і богом даного; тепер же він почав дбайливо стежити за своєю зовнішністю. Це стало у нього манією. Він приділяв величезну увагу своїй фігурі. Тепер він ніколи не переїдав, і ніколи не забував зробити ранкову гімнастику. Коли йому починало здаватися, що волосся його рідшає, він звертався по консультацію до спеціалістів; Джулія була певна, що, якби йому гарантували секретність, він зробив би собі косметичну операцію обличчя. Він узяв собі за звичку сидіти, трохи виставивши вперед підборіддя, щоб не видно було зморщок на шиї, і вигинати спину так, щоб не висів живіт. Він не міг пройти повз дзеркало без того, щоб не подивитися на себе. Він напрошувався на компліменти і аж сяяв од задоволення, коли нарешті чув їх. Компліменти заміняли йому хліб і воду. Джулія гірко сміялася, коли згадувала, що саме вона привчила його до них. Протягом років вона день у день казала йому, який він прекрасний, і тепер він уже не міг жити без лестощів. Це було його єдине дошкульне місце. Досить було безробітній актрисі висловити захоплення його надзвичайною вродою, як він одразу згадував, що має для неї роль. Наскільки Джулії було відомо, Майкл роками не звертав уваги на інших жінок, але тепер, коли йому давно вже перейшло за сорок, він раптом почав легенько фліртувати. Втім, Джулія підозрювала, що фліртом усе й обмежувалося. Майкл відзначався поміркованістю й потребував лише єдиного — лестощів. До Джулії навіть доходили чутки, що, коли жінки ставали надто настирливі, Майкл, щоб якось виплутатися, прикривався її ім'ям. Він або давав зрозуміти, що не може ризикувати, бо не хоче завдати їй болю, або ж казав, що вона ревнує чи підозрює щось і тому цій дружбі, мовляв, краще покласти край.

— І що тільки вони знаходять у ньому?! — вигукнула Джулія, звертаючись до стін порожньої кімнати.

Вона взяла навмання з півдюжини його останніх фотографій і уважно переглянула їх одну по одній. Потім знизала плечима.

— Що ж, їх, певно, не можна звинувачувати. Я також була колись закохана в нього. Звичайно, він тоді був красивіший.

Джулії стало навіть трошки сумно від думки, як палко вона його кохала. Через те, що любов її вмерла, їй здавалося тепер, що доля повелася з нею несправедливо. Вона зітхнула й по паузі прошепотіла:

— І спина у мене болить...

В двері постукали.

— Зайдіть, — сказала Джулія.

Це була Іві.

— Ви хіба не будете спочивати сьогодні, міс Лемберт? — Тут вона побачила, що Джулія сидить на підлозі посеред купи фотографій. — Що це ви робите?

— Мрію. — Вона взяла дві фотокартки. — Подивися ось на це фото і на це.

На одному був знятий Майкл в ролі Меркуціо, в усій сліпучій красі своєї юності, а на другому — Майкл у своїй останній ролі, в білому циліндрі й візитці, з польовим біноклем на ремінці через плече. Вигляд у нього був страшенно самозакоханий.

Іві фиркнула.

— Ну, плачем горю не зарадиш.

— Я оце згадувала минуле і зовсім засмутилася.

— Ще б пак. Коли людина починає думати про минуле, то це означає, що в неї більше немає майбутнього, правда?

— Заткни пельку, стара корово! — сказала Джулія, яка вміла бути дуже грубою, коли їй цього хотілося.

— Ну-ну, ходімо, адже вам сьогодні виступати. Я потім сама тут усе приберу.

Іві — її костюмерка й покоївка — прислуговувала Джулії ще в Міддлпулі і переїхала разом з нею до Лондона. Кокні за походженням [1], Іві була худа, незграбна жінка з червоним обличчям і рудим волоссям, завжди розпатланим і, здавалось, давно немитим; їй бракувало двох передніх зубів, і Джулія вже багато років поспіль пропонувала їй гроші на те, щоб вставити нові, але Іві щоразу відмовлялася.

— Я ж їм так мало, що мені й своїх зубів вистачає. А якісь слонячі ікла в роті мені непотрібні — вони тільки заважатимуть.

[1] Кокні — житель східного, бідняцького району Лондона.

Майкл давно хотів, щоб Джулія взяла собі покоївку, зовнішність якої більше відповідала б їхньому становищу, і він намагався переконати Іві, що у неї надто багато обов'язків, але та й слухати про це не хотіла.

— Можете казати собі що завгодно, містер Госселін, але поки в мене є сила й здоров'я, я нікому не дозволю ходити коло міс Лемберт.

— Але ж у всіх нас уже не той вік, Іві. Ми вже не такі молоді, як були колись.

Іві провела вказівним пальцем під носом і пирхнула.

— Поки міс Лемберт буде досить молода, щоб грати двадцятип'ятирічних жінок, я буду досить молода, щоб одягати її. І ходити коло неї. — Тут Іві гостро глянула на нього. — І взагалі, навіщо вам платити двом, коли ту саму роботу вам може робити одна?

Майкл добродушно засміявся.

— А знаєш, Іві, люба, ти таки маєш рацію.

Іві одвела Джулію нагору, в спальню. Коли не треба було виступати в денних виставах, Джулія вдень відпочивала якусь годину у ліжку, а потім їй робили легкий масаж. Вона роздяглася й лягла, укрившись простиралом.

— Хай йому чорт, моя грілка зовсім прохолола.

Вона глянула на годинник. Нічого дивного. Вона затрималась там принаймні на годину. Вона й не підозрювала, що так довго просиділа у Майкловій кімнаті, розглядаючи всі оті фотографії й віддаючись спогадам.

— Сорок шість. Сорок шість. Сорок шість. Я зійду зі сцени, коли мені буде шістдесят. В п'ятдесят вісім — турне по Південній Африці та Австралії. Майкл каже, що там — золоте дно. Гарантованих двадцять тисяч фунтів. Там я зможу грати всі свої старі ролі. Звичайно, навіть у шістдесят років я зможу грати сорокап'ятирічну жінку. От тільки ролі... де їх узяти, ті ролі? Кляті драматурги, хай їм чорт!

Намагаючись згадати хоч би одну п'єсу, в якій була б пристойна головна роль для сорокап'ятирічної жінки, вона заснула. Спала вона міцно, і Іві довелося будити її, бо прийшла масажистка. Іві принесла їй вечірню газету, і поки масажистка розтирала її живіт і стрункі ноги, Джулія, в чому мати народила, але з окулярами на носі, читала ті самі повідомлення з театрального життя, з якими вже знайомилася вранці, а потім — світську хроніку й сторінку для жінок. Незабаром у кімнату зайшов Майкл і сів у неї в ногах. Він часто приходив до неї в цей час, щоб побалакати.

— То як його звуть? — спитала Джулія.

— Кого?

— Ну, отого хлопця, що сьогодні снідав з нами?

— Не маю уявлення. Я одвіз його назад до театру і зовсім забув про нього.

Міс Філліпс, масажистці, Майкл подобався. Надійна людина, з таким приємно мати справу. Він завжди казав одні й ті самі речі, і ти точно знала, що саме треба йому відповідати. Ніяких тобі викрутасів. А вродливий який! Справжній красунь, слово честі.

— Ну, як, міс Філліпс, жирок легко сходить?

— Та що ви, містер Госселін, на міс Лемберт немає й унції жиру. Це ж просто чудо, як вона зберігає свою фігуру!

— Шкода, міс Філліпс, що ви не можете зробити масаж мені. Може, я хоч трошки схуд би.

— Як ви можете таке казати, містер Госселін. Та у вас фігура, як у двадцятилітнього юнака! Просто не знаю, як вам це вдається, слово честі, не знаю!

— Секрет тут дуже простий, міс Філліпс: скромне життя і багата фантазія!

Джулія не прислухалася до їхніх розмов, але останні слова міс Філліпс привернули її увагу.

— Звичайно, немає нічого кращого за масаж, я це кажу завжди, але дієти також треба дотримувати!

«Дієти! — зітхнула в думці Джулія. — От коли мені мине шістдесят, я забуду про всяку дієту. Їстиму стільки хліба з маслом, скільки схочеться. На перший сніданок замовлятиму гарячі булочки, на другий — картоплю і на обід картоплю. А також пиво. Боже, як я люблю пиво! Гороховий суп і суп із помідорами; пудинг із патокою й вишневий торт. Вершки, вершки, вершки. І клянуся, більше ніколи в житті не їстиму шпинату!»

Після масажу Іві принесла їй чашку чаю, шматочок шинки (без сала!) і кілька грінок. Поївши, Джулія одяглася і поїхала з Майклом до театру. Вона любила з'являтися в театр за годину до початку спектаклю. Майкл довіз її до театру, а сам подався до свого клубу обідати. Іві приїхала трошки раніше на таксі, і коли Джулія увійшла до вбиральні, там усе було вже готове. Вона знов роздяглася й накинула халат. Сівши за туалетний столик, щоб загримуватися, вона помітила у вазі свіжі квіти.

— Хто це їх прислав? Місіс де Фріс?

Доллі завжди надсилала їй величезний кошик з квітами в день прем'єри, в день сотої вистави і двохсотої теж, якщо вона була; крім того, у звичайні дні, замовляючи квіти для себе, ніколи не забувала про букет і для Джулії.

— Ні, міс.

— Від лорда Чарлза!

Лорд Чарлз Темерлі був найдавнішим і найвірнішим поклонником Джулії. Побачивши на вулиці крамницю квітів, він частенько зупинявся й замовляв для Джулії букетик троянд.

— Тут є візитна картка, — сказав Іві.

Джулія взяла карточку і прочитала: «Містер Томас Феннелл. Тевісток-сквер».

— Нічого собі закутень! Як по-твоєму, хто він, цей тип?

— Певно, якийсь хлопець, уражений в самісіньке серце вашою чарівною красою.

— Ці квіти коштують не менше фунта. А на Тевісток-сквер, здається, заможні люди не мешкають. Хто зна, може, він цілий тиждень відмовлявся від обіду, аби купити ці квіти.

— Навряд.

Джулія накладала на обличчя грим.

— Ах, у тобі немає ані крапельки романтики, Іві. Тільки тому, що я не шансонетка, ти не можеш зрозуміти, чого мені дарують квіти. А тим часом, — бог тому свідок, — у мене ніжки кращі, ніж у більшості дівчат.

— Та ну вас, знайшли чим хвалитися.

— І знаєш, що я тобі скажу? По-моєму, це зовсім непогано, коли мені в моєму віці якийсь хлопець надсилає квіти. Це щось таки та значить!

— Якби він побачив вас зараз, то більше не присилав би, можете бути певні.

— Іди ти під три чорти.

Коли Джулія загримувалася і Іві допомогла їй надягти панчохи та взути черевички, вона скористалася кількома хвилинами, які ще залишались до початку спектаклю, і, сівши за секретер, написала своїм розгонистим, чітким почерком записку містерові Томасу Феннеллу, щедро й пишномовно дякуючи йому за квіти. Джулія була чемна від природи і до того ж поклала собі відповідати на всі листи поклонників. У такий спосіб вона підтримувала контакт із своїми глядачами. Надписавши конверт, Джулія викинула візитну карточку в кошик для сміття. Тепер можна вже було надягати костюм, у якому вона виступала в першій дії. Хлопчик, що запрошував акторів на сцену, ішов коридором і стукав у двері артистичних вбиралень:

— Прошу на вихід!

Ці слова Джулія чула вже бозна-скільки разів, але вони й досі діяли на неї, мов якийсь тонізуючий засіб. В цю хвилину життя для неї набувало певного змісту, вона готувалася перейти із світу гри у світ реального.

XI

Наступного ранку Джулія снідала в Чарлза Темерлі. Його батько, маркіз Деннорант, одружився з дочкою багатія і залишив синові чималу спадщину. Джулія часто бувала на ранкових прийомах у Чарлза, які він любив давати у своєму особняку на Хілл-стріт. Глибоко в душі вона ненавиділа всіх грандам і благородних лордів, яких зустрічала там, бо була простою актрисою, але водночас розуміла, що такі зв'язки для неї корисні; знайомство з цими людьми дозволяло влаштовувати в Сіддонс-театрі прем'єри, які преса потім називала не інакше як блискучими, а фотографування на званих обідах у товаристві аристократів було для неї якнайкращою рекламою. Звичайно, деяким провідним актрисам інших театрів, молодшим за неї, не подобалося, що вона була у дружніх стосунках принаймні з двома герцогинями. Та Джулію це нітрохи не засмучувало. Її не можна було назвати хорошою співрозмовницею, але в неї були такі виразисті очі й такі інтелігентні манери, що вона дуже скоро набула репутації інтересної й розумної жінки. Джулія володіла великим даром імітування; щоправда, вона рідко вдавалася до нього, бо вважала, що він шкодить акторській грі, але у вищому світі цей дар приносив їй користь і завдяки йому вона здобула славу дотепної оповідачки. Їй було приємно, що вона подобається всім цим пишним дамам, неробам від народження, але тишком вона глузувала з них, засліплених її власним блиском. Цікаво, що б вони про неї думали, якби знали всю правду — знали, яке прозаїчне життя в популярної актриси, як тяжко вона працює, на які йде жертви й самообмеження. Джулія не скупилася для них на косметичні поради і дозволяла копіювати фасони своїх нарядів. Одягалася вона завжди бездоганно. Майкл гадав, що сукні обходяться їй не дуже дорого і навіть не здогадувався, як багато вона тратить на них.

Що ж до моральності, то її поведінка цілком задовольняла представників і вищого, і нижчого світу. Всі знали, що вона — взірець подружньої вірності. І водночас багато хто з вищого світу був переконаний, що Джулія — коханка Чарлза Темерлі. Ходила чутка, що любовні стосунки тривають між ними дуже давно, так давно, що вони, власне, набули вже респектабельного характеру; тим-то толерантні господині, запрошуючи їх на неділю до своєї заміської вілли, поселяли Джулію й Чарлза у суміжних кімнатах. Чутку про їхній зв'язок пустила леді Темерлі, з якою Чарлз давно розлучився; в ній не було й крихти правди. Єди-

ною підставою для неї було те, що Чарлз безтямно закохався в Джулію ще двадцять років тому і, безперечно, саме через неї подружжя Темерлі, яке весь час сварилося, вирішило розлучитися. Сама ж леді Темерлі й познайомила Джулію з Чарлзом. Сталося це під час званого сніданку в Доллі де Фріс, невдовзі по тому як Джулія, тоді ще молода актриса, здобула у Лондоні перший великий успіх. На прийомі було чимало гостей, і Джулія користувалася загальною увагою. Леді Темерлі, якій тоді минуло вже тридцять і яка вважалася красунею (хоч, крім очей, у неї не було нічого привабливого, ефекту їй надавав тільки безсоромно-нахабний вираз обличчя), нахилилась над столом і, скромно усміхнувшись, мовила:

— Міс Лемберт, мені здається, я зустрічала вашого батька на Джерсі. Він досить часто приходив до нас. Він був лікар, правда?

В Джулії наче щось обірвалося в грудях; вона раптом згадала, чим займалася леді Темерлі до одруження, і зрозуміла, що їй приготовано пастку. Вона дзвінко засміялася:

— Ні. Він був не лікар, а ветеринар. І приходив до вас допомагати щенитися сучкам. У вашому домі було повно сучок.

Леді Темерлі на мить одібрало мову, і вона спромоглася тільки відповісти:

— Моя мати нестямно любила собак.

Джулія дуже зраділа, що Майкла не було на цьому сніданку. Бідолаху ця розмова прикро вразила б! Її батька він завжди називав «доктор Ламбер», немов це прізвище було французького походження. А по війні, коли той помер, а мати переїхала в Сен-Мало до своєї овдовілої сестри, Майкл почав називати її не інакше, як мадам де Ламбер. Попервах Джулію це трошки хвилювало, але, ставши визнаною актрисою, вона змінила своє ставлення: тепер вона воліла, особливо в товаристві аристократів, наголошувати на тому, що батько її був простий ветеринар. Вона не могла пояснити, чому саме, але їй здавалося, що, підкреслюючи це, вона ставить їх усіх на своє місце.

Чарлз Темерлі зрозумів, звичайно, що дружина навмисне намагалася принизити молоду жінку; це його розсердило, і він повівся з Джулією підкреслено-чемно, попросивши дозволу нанести їй візит і принести букет гарних квітів.

Йому було тоді під сорок: маленька голова, стрункa, елегантна постать, обличчя, хоч і не дуже гарне, але пещене. Як і належить нащадкові знатного роду, в нього був аристократичний вигляд і бездоганні манери. Чарлз кохався у мистецтві, купував картини модерністів і колекціонував старовинні меблі. Він дуже любив музику і чудово знався на літературі. Спочатку йому просто подобалося відвідувати маленьку квартирку в районі Бекінгем-Пелес-роуд, де мешкали ці молоді актори. Він бачив, що вони бідні, і радів, що потрапляв, як йому здавалося, в справжню богему. Одного разу вони запросили його на сніданок. Страви готувало й подавало на стіл якесь опудало в спідниці, яке вони називали Іві. Це було так цікаво!

Чарлз не звертав особливої уваги на Майкла, бо той, незважаючи на свою вроду, здавався йому нічим непримітною особою; а до Джулії його вабило дедалі більше. Вона володіла якимось особливим душевним теплом, цілеспрямованістю вдачі та кипучою енергією — якостями, що досі йому не доводилося зустрічати в будь-якій іншій жінці. Кілька разів він бував на спектаклях з участю Джулії і порівнював її гру з грою знаменитих іноземних акторок, яких він бачив. Чарлз зрозумів, що їй притаманна глибоко індивідуальна манера гри, що вона наділена акторським геніем.

— Це буде нова Сіддонс. Або Еллен Террі, тільки ще талановитіша.

В той час Джулія ще не вважала за потрібне відпочивати вдень — вона була міцна й здорова молода жінка, яка не знала, що таке втома, і тому Чарлз часто запрошував її на прогулянку до Гайд-парку. Вона відчувала, що він хотів би бачити в ній дитя природи. Це її цілком влаштовувало. Без найменших зусиль вона входила в роль наївної, щирої дівчини, що дивиться на світ широко розплющеними, захопленими очима. Він водив її в Національну галерею, на художні виставки, в Британський музей, і захват, написаний у неї на обличчі, майже відповідав тому, що вона відчувала. Чарлз любив ділитися своїми знаннями, і вона була йому за все вдячна. Джулія володіла чудовою пам'яттю і багато чого почерпнула від нього. Вона також завдячувала йому тим, що згодом цілком невимушено могла підтримувати розмову про Пруста чи Сезанна, вражаючи титулованих співбесідників своєю широкою й незвичайною для актриси ерудицією. Джулія зрозуміла, що Чарлз закохався в неї, трошки раніше, ніж він зрозумів це сам. Для неї це було великою несподіванкою. Адже в її очах Чарлз був уже підстаркуватий, і в думці вона називала його «стареньким». До того ж, тоді вона ще палко кохала Майкла.

Коли Чарлз збагнув, що закохався в Джулію, його поведінка трохи змінилася: іноді, залишаючись з нею віч-на-віч, він якось губився і довго мовчав. «Сердешний, — казала в думці Джулія. — Він справжній джентльмен і просто не знає, що йому тепер робити». Але вона вже обрала для себе лінію поведінки на той випадок, коли Чарлз

освідчиться їй, а що він рано чи пізно зважиться на це, вона нітрохи не сумнівалася. Джулія вирішила, що не дозволить йому думати, ніби йому досить лише пальцем поманити, щоб вона бігла до нього в ліжко тільки тому, що він лорд, а вона — актриса. Якщо він спробує щось їй натякнути, вона зіграє роль розгніваної героїні: жестом, якого навчила її Жанна Тебу, покаже йому на двері. З іншого ж боку, якщо він поводитиметься несміливо й затинатиметься, вона й собі говоритиме з трепетом і слізьми в голосі; вона скаже йому, буцімто ніколи навіть не підозрювала, що він так ставиться до неї, але — ні, ні, те, що він каже, — неможливо, бо вона боїться розбити Майклове серце. Вони обоє трохи поплачуть, і все буде гаразд. Виховання Чарлза, його манери — запорука того, що після цієї розмови, зрозумівши раз і назавжди, що нічого не вийде, він примириться зі своєю долею і дасть Джулії спокій.

Та все вийшло зовсім не так, як вона сподівалася. Того дня Чарлз Темерлі і Джулія гуляли в Сент-Джеймс-парку, милувалися на пеліканів, обговорювали її нову роль. Повернувшись до Джулиної квартири, вони випили чаю і з'їли одну здобну булочку. Потім Чарлз підвівся. Прощаючись, він вийняв із кишені мініатюру й простяг Джулії.

— Це портрет Клейрон, відомої актриси, яка грала у вісімнадцятому столітті. Ви такі ж талановиті, як і вона.

Джулія подивилася на гарне, розумне личко, облямоване напудреною перукою, потім на камінці, якими була оздоблена мініатюра, й подумала: «Цікаво, діаманти це чи скельця?»

— Ах, Чарлзе, це так мило з вашого боку!

— Я знав, що ця штучка вам сподобається. Це, так би мовити, прощальний дарунок від мене.

— Хіба ви кудись їдете?

Джулія здивувалася, бо він їй нічого про це не казав. Чарлз глянув на неї, злегка усміхнувшись.

— Ні. Але ми з вами більше не бачитимемось.

— Чому?

— Гадаю, ви самі розумієте, чому.

І тоді Джулія зробила те, що вона досі не може пробачити собі. Сіла і якусь хвилину мовчки дивилася на мініатюру. Потім, дуже повільно, як справжня актриса, почала підводити очі, аж поки не зустрілася поглядом із Чарлзом. На те, щоб заплакати, їй майже не довелося витрачати зусиль — в цьому, власне, полягало одне з найбільших її акторських досягнень. Сльози заструменіли по її щоках. Вона трошки розтулила губи, в очах її з'явився вираз, мов у дитини, яку боляче образили і яка не знає завіщо... Картина вийшла досить-таки сумна. Обличчя Чарлза болісно пересмикнулося. Він спитав тремтячим від хвилювання голосом:

— Адже ви кохаєте Майкла, правда?

Джулія ледь помітно кивнула головою. Вона стулила губи, намагаючись опанувати себе, але сльози невпинно котилися по її щоках.

— І мені нема на що сподіватися?

Він чекав відповіді, але Джулія мовчала, не зводячи з нього очей, з яких безнастанно котилися сльози.

— Невже ви не розумієте, яких мук коштує мені кожна зустріч із вами? Ви хочете, щоб ми й далі зустрічалися?

Джулія знову ледь помітно кивнула головою.

— Клара робить мені через вас сцени. Вона вже знає, що я вас кохаю. Найрозумніше в таких випадках — розстатися, більше не бачитись.

Джулія злегка похитала головою. З грудей її вихопився короткий жалібний стогін. Потім вона відкинулася на спинку крісла й повернула голову набік. Вся поза її, здавалось, говорила про безпорадне горе. Жодна людина не змогла б спокійно дивитися на її страждання. Чарлз ступнув крок уперед і, впавши навколішки, обняв її змучене тіло.

— Ради бога, не побивайтесь так. Я не можу дивитися, як ви мучитесь. Ах, Джуліє, Джуліє, я так вас кохаю. Я зроблю все, що ви скажете і ніколи нічим не скривджу вас.

Вона повернула до нього залите слізьми обличчя («Боже, ну й вигляд, певно, зараз у мене!») і підставила йому губи. Він палко поцілував її — вперше за весь час.

— Я не хочу втрачати вас, — хрипко пробурмотіла вона.

— Кохана Джуліє!

— І все між нами залишиться, як було?

— Так.

Вона глибоко й задоволено зітхнула і на хвилину чи дві завмерла в його обіймах. Коли Чарлз пішов, вона підвелася й оглянула себе в дзеркалі.

— Підла тварюка, — дорікнула вона собі.

Але тут же зареготала, немов її нітрохи не мучили докори сумління, і пішла до ванної кімнати вмитися. Всю її сповнювало радісне піднесення. За хвилину вона почула, як увійшов Майкл, і гукнула йому:

— Майкл, глянь, яку мініатюру тільки що подарував мені Чарлз! Вона на каміні. Це діаманти чи скельця?

Коли леді Темерлі покинула свого чоловіка, Джулію якийсь час мучив неспокій. Леді Темерлі пригрозила Чарлзові судом, і Джулію зовсім не приваблювала перспектива виступити в ролі руйнівниці чужого ро-

динного щастя. Тим-то два чи три тижні вона страшенно нервувала. Джулія вирішила до останньої хвилини нічого не казати Майклові і потім раділа із свого вчинку, бо, як виявилося, погрози леді Темерлі пояснювалися лише прагненням видурити в безневинного чоловіка якнайбільші аліменти.

Джулія крутила Чарлзом, як тільки хотіла. Вони дійшли мовчазної згоди про те, що її любов до Майкла виключає можливість близьких стосунків між нею і Чарлзом, але в усьому іншому він залишається для неї всім — її другом, її порадником, її довіреною особою, людиною, на яку вона може покластися в годину випробувань і в якої може знайти втіху в годину розчарування. Ситуація трохи ускладнилася, коли Чарлз помітив, що вона більше не любить Майкла. Джулії довелося покликати на допомогу весь свій такт. Власне, через докори сумління вона не наважувалася стати Чарлзовою коханкою; якби на його місці був актор, котрий кохав би її так само палко й постійно, як він, вона лягла б з ним у ліжко без церемоній, але Чарлз... Чарлз не викликав у неї потрібних для цього емоцій. Так, він дуже подобався їй, але він був такий елегантний, такий вихований, такий інтелігентний, що вона не могла уявити собі його в ролі коханця. Це було б усе одно, що лягти в ліжко з objet d'art[1]. До того ж, його закоханість у мистецтво викликала в неї почуття легкої зневаги; власне, творцем мистецтва була вона сама, а він, зрештою, — тільки публікою. Чарлз пропонував їй утекти з ним. Мовляв, вони купили б віллу в Сорренто, в Неаполітанській затоці, у них був би великий сад і шхуна, і вони могли б весь свій час проводити на чудовій морській гладіні кольору прозорого вина. Для них існували б тільки кохання, краса, мистецтво й нічого більше!

«Дурень та й годі, — подумала Джулія. — Хіба ж можна відмовитися від театру заради якоїсь нори в Італії!»

Вона казала Чарлзові, що почуває себе зобов'язаною перед Майклом. А потім народила дитину — і в неї з'явився новий аргумент: мовляв, не можна затьмарювати життя дитини свідомістю того, що мати її — розпутна жінка! Апельсинові гаї не приносили б їй утіхи, вона ні на хвилину не почувала б себе щасливою в чудовій італійській віллі, знаючи, що Майкл страждає і що дитину її доглядають чужі люди. Не можна ж думати тільки про себе, правда? Треба думати й про інших. Під час кожної з таких розмов Джулія поводилася дуже витримано й скромно. Іноді вона запитувала Чарлза, чому він не розведеться із своєю дружиною і не одружиться з якою-небудь гарненькою дівчиною. Мовляв, їй дуже неприємно, що через неї він занапастив своє життя. Він відповідав, що вона — єдина жінка, яку він коли-небудь кохав, і що кохатиме її до смерті.

— Це звучить дуже сумно, — казала Джулія.

Це не заважало їй, однак, пильнувати за Чарлзом, і як тільки вона помічала, що яка-небудь жінка ставить на нього сильця, робила все можливе, аби розладнати її плани. Якщо ж справді виникала небезпечна, на її думку, ситуація, Джулія, не вагаючись, влаштовувала Чарлзові бурхливі сцени ревнощів. Між ними давно вже існувала угода — вони вклали її між собою з усією делікатністю, на яку тільки здатний був Чарлз, людина з добрим вихованням, і Джулія з її добрим серцем — угода, не сформульована чіткими словами, але побудована на туманних натяках про те, що в разі, коли з Майклом щось станеться, вони в той чи інший спосіб усунуть леді Темерлі й одружаться. Але Майкл поки що не скаржився на здоров'я.

Званий сніданок на Хілл-стріт пройшов, на думку Джулії, цілком успішно. Зібралося непогане товариство. Джулія якось дала зрозуміти Чарлзові, що не хотіла б бачити серед його гостей інших акторів, а заодно й драматургів, і того ранку вона була, власне, єдина особа за столом, яка своєю працею заробляла собі на життя. Поруч неї з одного боку сидів старий, гладкий, лисий і балакучий член кабінету міністрів, який докладав усіх зусиль, аби розважити її, а з другого — молодий герцог Уестрейський, який скидався на молодого конюха і вважав, що знає французьке арго краще, ніж самі французи. Дізнавшись, що Джулія розмовляє по-французькому, він почав звертатися до неї тільки цією мовою. Після сніданку Джулію вмовили прочитати монолог з «Федри» так, як його читають у «Комеді франсез», а потім так, як його прочитав би англійський студент з Королівської академії драматичного мистецтва. Гра її дуже сподобалася товариству; на вулицю Джулія вийшла розчервоніла від задоволення. День був сонячний, гарний, і вона вирішила пройтись пішки від Хілл-стріт до Стенхоуп-плейс. Багато хто з перехожих упізнавав її, коли вона йшла людною Оксфорд-стріт, і Джулія, хоч і дивилася тільки вперед, відчувала на собі зацікавлені погляди.

«Справжня тобі напасть, не можна й кроку ступити, щоб на тебе не витріщали баньки».

Вона трошки уповільнила ходу. День і справді видався чудовий.

Тільки-но вона відімкнула двері, як у прихожій пролунав телефонний дзвінок. Не

[1] Витвір мистецтва (франц.).

роздумуючи, Джулія підійшла до телефону й зняла трубку.

— Слухаю.

Звичайно в таких випадках вона змінювала голос, але того дня забула це зробити.

— Міс Лемберт?

— Я не знаю, чи вона вдома. А хто її запитує? — Джулія швиденько перейшла на протяжну вимову кокні.

Але було вже пізно: перше запитання виказало її. З другого кінця провода долинув сміх:

— Я хотів тільки подякувати вам за ваш лист. Спасибі за увагу. Ви так добре обійшлися зі мною, коли я був у вас в гостях, що я вирішив віддячити вам хоча б букетиком квітів.

Джулія нарешті впізнала по голосу й словах, що це той скромний, соромливий молодий клерк, прізвища якого вона так і не запам'ятала. Навіть тепер, після того, як у її руках побувала клеркова візитна карточка, вона не могла пригадати, що на ній було написане. Єдине, що Джулія запам'ятала, це що він мешкає на Тевісток-сквері.

— Це дуже люб'язно з вашого боку, — відповіла вона неспотвореним голосом.

— А що, коли я одного дня запросив би вас на чашку чаю? Ви відмовитеся чи ні?

Яке зухвальство! Джулія не прийняла б запрошення на чай навіть од герцогині; цей фертик розмовляє з нею, мов з якоюсь хористкою. А втім, це було б дуже кумедно.

— Може, й не відмовилася б.

— Правда? — збуджено вигукнув він приємним голосом. — То коли?..

Того дня вона не почувала себе стомленою і їй не хотілося відпочивати.

— Сьогодні.

— О'кей! Я відпрошуся з роботи. Тоді о пів на четверту. Тевісток-сквер, сто тридцять вісім!

Молодець — запросив її до себе. Адже він міг би назвати яке-небудь фешенебельне кафе, де всі витріщали б на неї очі. А так виходить, що він справді хоче зустрітися з нею, а не просто похизуватись на людях у її товаристві.

Джулія поїхала на Тевісток-сквер в таксі. Вона була задоволена собою і вважала, що робить добру справу. Як приємно буде цьому хлопцеві через багато років розповісти своїй дружині й дітям, що колись, коли він ще служив маленьким, непомітним клерком у бухгалтерській конторі, йому випало щастя пити чай з самою Джулією Лемберт! І вона трималася з ним так просто й природно! Якби хтось був почув, як вона мило щебече до нього, то нізащо не сказав би, що це — найвидатніша актриса Англії. А якщо б його розповіді не йняли віри, він на доказ показував би її портрет з написом «Щиро ваша». А потім сміявся б — мовляв, що, якби він не був таким недотепою, то, звичайно, не наважився б запросити її до себе.

Вийшовши з таксі, Джулія раптом згадала, що не знає, як звуть цього хлопця, і якщо служниця відчинить їй, то кого вона питатиме? Втім, зупинившись під дверима, Джулія побачила не один, а вісім дзвоників, і над кожним — візитну карточку або просто папірець із прізвищем мешканця. Вона безпорадно почала читати прізвища, сподіваючись, що якесь із них для неї знайоме, коли раптом відчинилися двері і на порозі з'явився її недавній гість.

— Я побачив, як ви під'їхали машиною, і кинувся вам назустріч. Знаєте, моя квартира аж на четвертому поверсі. Це нічого, що вам доведеться так високо підніматись?

— Ні, що ви, нічого.

Джулія почала підніматися голими сходами. Поки дійшла до четвертого поверху, трохи задихалася. Юнак радо стрибав попереду. «Як молодий цапок», — подумала вона й хотіла сказати йому, щоб він не поспішав так, але передумала. Кімната, до якої він її завів, була досить велика, але бідно умебльована. На столі стояв недорогий посуд — чашки, сахарниця і глечик з молоком; на підносі лежали тістечка.

— Сідайте, — сказав він. — Вода вже закипає. Я на хвилинку вискочу: треба вимкнути газовий пальник у ванні.

Юнак вийшов, і Джулія озирнулася довкола.

— Сердега бідний, мов церковна миша.

В таких помешканнях вона жила на початку своєї театральної кар'єри. Від неї не приховалося, що перед її приходом юнак усе як слід прибрав, аби вона не здогадалася, що тут він і спить, і їсть, і працює. Диван, очевидно, вночі правив йому за ліжко... Джулія повернулася в уяві на багато років назад і раптом відчула себе на диво молодою. Як весело їм жилося колись у схожих на цю кімнатах і яку насолоду відчували вони, з'їдаючи обіди й вечері, що продавалися в паперових мішечках — яйця і бекон, — їх вони потім підсмажували на газовому пальнику!..

Юнак повернувся з коричневим чайником. Джулія взяла бісквітне тістечко з рожевою цукровою глазур'ю. Вона вже багато років не їла таких тістечок. Міцний цейлонський чай з молоком і цукром змусив її знову пригадати ті дні, які, здавалось, назавжди вже забуто. Джулія побачила себе молодою, нікому ще невідомою, сповненою честолюбних планів актрисою. Який це був приємний спогад!

Вони розговорилися. Юнак весь час злегка ніяковів, в усякому разі, тримався не так сміливо, як по телефону; що ж, у цьому не

було нічого дивного, її присутність, природно, трошки бентежила його, і Джулія непомітно робила все можливе, аби до нього повернулося самовладання. Юнак розповів, що батьки його живуть у Хайгейті, батько стряпчий; донедавна юнак також жив із ними, але потім вирішив, що час уже ставати на власні ноги, і найняв цю маленьку квартирку, коли до закінчення його стажування залишався один рік. Тепер він готується до кваліфікаційного іспиту.

Потім мова зайшла про театр. Юнак з дванадцяти років часто ходив на вистави й бачив Джулію у кожній її ролі. Він розповів Джулії, що коли йому було чотирнадцять років, він якось після денної вистави дочекався її коло службового входу і, коли вона вийшла, попросив у неї автограф.

Юнак був гарний з себе, мав голубі очі й світло-каштанове напомаджене волосся... Білі щоки часто заливав рум'янець. Джулія навіть подумала, чи він не сухотний. Костюм на ньому був дешевенький, але він носив його з якоюсь особливою елегантністю — і це їй припало до вподоби.

Джулія спитала, чому він оселився саме на Тевісток-сквері. Юнак пояснив, що це центр і, до того ж, тут багато зелені, з вікна відкривається чудовий краєвид. Вона встала, щоб подивитись, чи це справді так. Крім того, це була слушна нагода підвестися з-за столу, а потім — надіти капелюшок і попрощатися.

— Так, тут і справді чудово. Типовий лондонський пейзаж! Не можна очей відірвати.

Юнак стояв поруч, і вона повернулася до нього. Він обійняв її за стан і поцілував просто в губи. Для неї це була цілковита несподіванка, вона вкрай розгубилася, і їй навіть на думку не спало опиратися. Губи його були м'які, і від нього всього віяло якимось чарівним — так-так, чарівним аро-

матом юності. Але він дозволяв собі просто... абсурдні речі! Він розсував її губи кінчиком язика і тримав її обома руками! Вона не гнівалася за це на нього, але сміятися їй теж не хотілося, і взагалі в ту мить вона не знала, що відчуває. Раптом Джулія помітила, що він легенько тягне її за собою, все ще припавши губами до її уст, відчула, як пашить його тіло — немов всередині у нього палає вогонь; потім вона зрозуміла, що юнак кладе її на диван... І ось він лежить поруч з нею, цілуючи її губи, шию, щоки, очі. Серце її здригнулося від болю. Вона взяла юнака за голову й поцілувала його в губи.

За кілька хвилин вона стояла перед дзеркалом і поправляла на собі одяг.

— Подивіться, що ви зробили з моєю зачіскою.

Він подав їй гребінець, і вона причесалася. Потім наділа капелюшок. Він стояв у неї за спиною, і вона весь час бачила його обличчя, блакитні очі і ледь помітно усміхалася.

— А я гадала, що ви скромніший, — сказала вона, дивлячись на його відображення у дзеркалі.

Юнак засміявся.

— Коли ми знову зустрінемося?

— А ви хочете?

— Навіть дуже.

Джулія швиденько подумала: «Ні, це абсурд, я зовсім не маю наміру зустрічатися з ним знову, і взагалі не слід було йому цього дозволяти, але тепер нічого не вдієш, треба бути з ним обережнішою, щоб виграти час. Він, чого доброго, ще почне мене переслідувати, коли я скажу, що на цьому кінець».

— Днями я подзвоню вам.

— Обіцяєте?

— Слово честі.

— Тільки не дуже відкладайте!

Хоч Джулія протестувала, він зійшов униз разом з нею й зупинив таксі. Вона хотіла спуститися сама, щоб знову прочитати прізвище над дзвониками коло дверей.

«Чорт, слід було б принаймні довідатися, як його звати».

Та їй не вдалося цього зробити. Коли таксі рушило, вона сіла в кутку і аж затрусилася од стримуваного сміху.

«Тебе згвалтували, серденько. Просто взяли і згвалтували. І це в твої роки! Навіть «дозвольте» не сказали. Обійшовся зі мною, як з повією, Наче в комедії вісімнадцятого століття! Там таке роблять із служницями. Із служницями в корсетах і в тих смішних штуках з оборками, — як вони, до дідька, називаються? Їх надягали, щоб стегна здавалися ще пишнішими. І обов'язково в фартушку й з шарфиком на шиї. — Джулія уявила собі типовий епізод з такої п'єси й одразу ж вигадала діалог: «Ах, сер, як вам не соромно обманювати бідну сільську дівчину. Що б сказала місіс Абігейл, економка нашої пані, якби дізналася, що брат нашої пані силоміць позбавив мене найдорожчого скарбу, який тільки може мати дівчина в моєму становищі, а саме, моєї невинності?! Фе, сер, фе!»

Коли Джулія повернулася додому, масажистка вже чекала на неї — теревенила в її кімнаті з Іві.

— Де це ви були, міс Лемберт? — спитала Іві. — І що ви взагалі собі думаєте — ви ж сьогодні зовсім не відпочивали!

— Дай мені спокій!

Джулія зірвала з себе одежу і порозкидала її по всій кімнаті. Потім, зовсім гола, стрибнула на ліжко, якусь мить постояла на ньому, немов Афродіта, що виходить з морської піни, відтак лягла навзнаки і, випроставшись, завмерла.

— Що це все має означати? — спитала Іві.

— Мені так хорошо!

— Якби я дозволила таке собі, то люди, певно, сказали б, що я надудлилася.

Міс Філліпс почала масирувати їй ноги. Вона терла їх дуже обережно, щоб вони розслаблялися, але не стомлювались.

— Коли ви оце влетіли до кімнати, мов вихор, — почала міс Філліпс, — мені здалося, що ви помолодшали на двадцять років. Ваші очі так сяяли, так сяяли!

— Залиште ці свої лестощі для містера Госселіна, — відрубала Джулія. Потім, подумавши, додала: — А взагалі я і справді почуваю себе так, наче двадцятидворічне дівча!

Згодом, у театрі, повторилося те ж саме. Арчі Декстер, партнер Джулії, зайшов до її вбиральні — хотів їй щось сказати. Вона саме скінчила гримуватися. Глянувши на неї, він здивовано вигукнув:

— Хелло, Джулія, що це з тобою сьогодні сталося? Боже, ти сьогодні просто чудова. Я б тобі не дав більше, як двадцять п'ять років!

— Облиш! Коли в тебе шістнадцятирічний син, то нічого вдавати, ніби ти ще зовсім молода. Мені вже сорок, і я ні від кого не збираюся цього приховувати.

— Що ти зробила із своїми очима? Я ще ніколи не бачив, щоб вони так сяяли.

Джулія почувала себе просто чудово. П'єса, яку того вечора ставили, — називалася вона «Пудрениця», — йшла на сцені вже не перший тиждень, але Джулія грала так, наче під час прем'єри. Вона примушувала глядачів сміятися там, де вони досі ніколи не сміялися. Майкл теж був у театрі й останні дві дії дивився, вмостившись у

кутку однієї з лож. Коли спустили завісу, він зайшов до її вбиральні.

— Знаєш, суфлер каже, що сьогодні вистава затяглася на цілих дев'ять хвилин. Це, певно, тому, що публіка так реготала.

— Мене сім разів викликали на сцену. Я вже гадала, що публіка не розійдеться до ранку.

— Ну, що ж, вина в цьому тільки твоя, люба. Ніхто на світі не зміг би грати так, як ти грала сьогодні.

— Я і справді сьогодні розходилася. Боже, яка я голодна! Що в нас сьогодні на вечерю?

— Рубці з цибулею.

— Чудово! — Джулія пригорнулася до чоловіка й поцілувала його. — Я нічого так не люблю, як рубці з цибулею. О, Майкл, Майкл, якщо ти кохаєш мене, якщо в твоєму серці є ще хоч трошки ніжності, дозволь мені випити сьогодні пляшечку пива!

— Джуліє!

— Тільки одну, як виняток! Хіба ж я часто прошу, щоб ти зробив мені ласку?

— Ну гаразд, після такої гри, як сьогодні, тобі й справді гріх відмовити, але, слово честі, я попрошу міс Філліпс, щоб вона завтра як слід обробила тебе.

XII

Минуло кілька днів. Якось уранці, коли Джулія читала в ліжку п'єсу, їй подзвонили з першого поверха й запитали, чи розмовлятиме вона по телефону з містером Феннеллом. Це ім'я нічого не говорило їй, і вона вже хотіла була сказати «ні», та раптом їй спало на думку, що це, можливо, той юнак. Стрепенувшись, вона попрросила, щоб їх з'єднали, і одразу ж упізнала його голос.

— Ви обіцяли, що подзвоните, — сказав він. — Мені набридло чекати, і я вирішив подзвонити сам.

— Останнім часом я страшенно зайнята.

— Коли я зможу вас побачити?

— Як тільки випаде вільна хвилинка.

— Може, сьогодні по обіді?

— Ні, сьогодні в мене денна вистава.

— То приходьте після неї на чашку чаю.

Джулія всміхнулася: «Ні, юний мій друже, вдруге ти мене вже не обдуриш».

— Не можу, — відповіла вона. — Між денною й вечірньою виставами я завжди відпочиваю в своїй убиральні.

— А що, як я прийду до вас у перерві між виставами?

Джулія на мить завагалась. Може, й справді варто, щоб він прийшов туди? Іві весь час буде десь поруч, а о сьомій прийде міс Філліпс, отже він собі нічого не зможе дозволити, а вона матиме нагоду сказати йому, — дуже чемно й люб'язно, бо, зрештою, хлопець він дуже милий, але разом з тим цілком твердо, — нехай він не розраховує на продовження недавньої пригоди. Буквально в кількох словах Джулія пояснить йому: те, що було минулого разу, абсолютно несерйозно і навіть абсурдно, тому вона була б йому дуже вдячна, якби він про це забув.

— Гаразд. Приходьте о пів на шосту, і я почастую вас чаєм.

Найбільшою розрадою для Джулії в її неспокійному житті були ті три години, які вона проводила в своїй убиральні між денною й вечірньою виставами. Інші актори йшли додому; залишалася тільки Іві, завжди готова до її послуг, та сторож — для захисту її спокою. Вбиральня Джулії нагадувала тоді каюту корабля. Світ, здавалось, залишався десь далеко збоку, і Джулія втішалася своєю самотністю. Це були години казкової свободи. Вона трошки дрімала, трошки читала або, лежачи на зручній канапі, давала волю різним думкам: обмірковувала роль, яку щойно зіграла, згадувала свої улюблені ролі минулих часів, а також думала про Роджера, свого сина. Джулія любила французьку поезію й іноді повторювала у думці вірші Верлена.

Рівно о пів на шосту Іві принесла їй візитну карточку. «Містер Томас Феннелл»,— прочитала Джулія.

— Впусти його і принеси нам чаю.

Вона вже обміркувала, як поводитиметься з відвідувачем. Приязно, але стримано. Вона розпитає його про роботу, про наступний іспит. Відтак поговорить з ним про Роджера. Роджеру вже сповнилося сімнадцять, і за рік він вступить до Кембріджського університету. Таким чином вона непомітно дасть зрозуміти цьому юнакові, що могла б бути його матір'ю. Вона поводитиметься так, наче між ними нічого не було, а потім вони розстануться, розстануться назавжди, бо віднині він бачитиме її тільки в світлі рампи, і він піде від неї, майже впевнений, що недавня пригода — просто витвір його фантазії.

Та коли Джулія побачила його, стрункого, блакитного, рум'яного, такого чарівно юного, серце в неї боляче защеміло.

Іві зачинила за ним двері.

Джулія лежала на канапі. Вона простягла йому руку й лагідно усміхнулася, мов мадам Рекам'є, але він не звернув на це уваги, а впав навколішки й пристрасно поцілував її в губи. Не думаючи про те, що вона робить, Джулія обняла його за шию й від-

повіла таким самим пристрасним поцілунком.

«Куди поділися мої добрі наміри? Боже, невже це можливо, невже я в нього закохалася?!»

— Ради бога, сідай. Іві зараз принесе чай.

— Скажи їй, щоб вона нам не заважала.

— Що ти надумав? — Та Джулія й сама це добре знала. Серце її закалатало. — Ні, ні, це просто смішно. Я не можу. І Майкл може зайти сюди першої-ліпшої хвилини.

— Я хочу тебе.

— А що подумає Іві? Ні, ризикувати так — це безумство. Ні, ні.

Почувся стукіт у двері, Іві принесла чай. Джулія звеліла їй поставити біля канапи столик і поруч стілець для гостя. Вона робила Іві якісь непотрібні зауваження, намагаючись затримати її, і весь час відчувала, що юнак не зводить з неї погляду. Очі його жадібно стежили за кожним її жестом і виразом обличчя; Джулія уникала їхнього погляду, але відчувала, скільки в них нетерпіння, пристрасного бажання. Її охопило збентеження.

«Та що це зі мною діється? Боже, мені аж дух сперло».

Коли Іві рушила до дверей, юнак зробив інстинктивний жест, і Джулія скоріше відчула, аніж помітила його. Неохоче подивилася на юнака. Обличчя його пополотніло.

— До речі, Іві, — сказала вона, — цей джентльмен хоче побалакати зі мною про одну п'єсу. Отож подбай про те, щоб нам ніхто не заважав. Я подзвоню, коли ти будеш мені потрібна.

— Гаразд, міс.

Іві вийшла й зачинила за собою двері.

«Я ідіотка. Справжня ідіотка», — подумала Джулія.

Юнак уже відсунув столик і став навколішки. Вона не годна була нічого вдіяти.

Джулія попрощалася з ним незадовго до того, як мала прийти міс Філліпс. Коли кроки його замовкли в коридорі, вона покликала Іві.

— Ну, що, хороша п'єса? — запитала та.

— Яка п'єса?

— Ну, та, про яку ви балакали.

— Цей хлопчина недурний. Але він ще дуже юний.

Іві стояла, втупивши очі в туалетний столик. Джулія любила, щоб кожна її річ завжди стояла на своєму місці, і якщо слоїк з маззю чи фарба для вій опинялися десь не там, де слід, вона гнівалася.

— А де ваш гребінець?

Юнак поправляв її гребінцем свою зачіску, а потім недбало кинув його на чайний столик. Іві глибокодумно похитала головою.

— І як це він, до дідька, туди потрапив? — з байдужим виглядом вигукнула Джулія.

— Я про це теж щойно подумала.

В Джулії похололо на серці. Ні, дозволяти собі такі речі в артистичній — справжній ідіотизм. Боже, вони навіть не замкнули дверей. Адже ключ од них був у Іві.

І все ж таки цей риск мав свою принаду. Вона ніколи навіть не думала, що здатна зважитися на таке. Як би там не було, а вони домовилися про наступну зустріч. Том, — Джулія запитала юнака, як його називають дома, і він відповів: «Томас», але так називати його вона не могла, — Том хотів запросити її куди-небудь повечеряти, кудись, де можна було б потанцювати, адже Майкл їде на цілу добу до Кембріджа на запрошення студентів, які готують вечір одноактівок. Отже, вони зможуть провести кілька годин разом.

— Повернешся додому, коли розвозитимуть молоко, — сказав Том.

— А як же я гратиму наступного дня?

— Ет, навіщо нам про це зараз думати.

Джулія сказала, щоб він не приходив по неї до театру. Вони домовилися зустрітись у холі ресторану. Коли вона туди прийшла, Том уже чекав на неї. Побачивши її, він весь аж засяяв од радості.

— А я вже гадав, що ти не прийдеш.

— Пробач, після спектаклю до мене за куліси прийшло кілька типів, і я ніяк не могла здихатися їх.

Але це була неправда. Весь вечір вона хвилювалася, як дівчисько перед першим балом. Хвилювалася — і раз по раз дорікала собі за безглуздість своєї поведінки. І коли, знявши театральний грим, вона почала гримуватися знову — тепер уже для зустрічі з Томом, — у неї нічого не виходило. Джулія підмалювала синім повіки, але тут же невдоволено стерла фарбу; нарум'янила щоки — і знову витерла їх.

— Що це ви робите? — запитала Іві.

— Молоджуся, хіба не бачиш. Хочу виглядати на двадцять років молодшою.

— А ви потріть отак іще трохи, то від вашої моложавості взагалі нічого не залишиться.

Джулія вперше побачила Тома у вечірньому костюмі. Він весь аж сяяв. Хоч юнак був середній на зріст, проте завдяки своїй стрункості здавався високим. Джулія помітила, що, незважаючи на свої великосвітські манери, він ніяковів перед метрдотелем, коли замовляв вечерю. Вони танцювали, і хоч Том танцював не дуже добре, його легка незграбність видавалася їй чарівною. Відвідувачі вітались з Джулією, і вона відчувала, що він просто блаженствує у промінні її слави. Після одного з танців до

їхнього столу підійшла молода парочка — привітатися з Джулією. Коли вони пішли геть, Том запитав:

— Це були лорд і леді Деннорант?

— Так. Я знаю Джорджа ще з тих часів, коли він навчався в Ітоні.

Том провів їх поглядом.

— А донедавна вона була леді Сесілія Лостон, правда ж?

— Здається. Точно вже не пам'ятаю.

Джулію це явно не цікавило. За кілька хвилин ще одна пара пройшла повз їхній столик.

— Поглянь, це ж леді Лепард.

— А хто вона така?

— Невже ти не пам'ятаєш? Вона і її чоловік кілька тижнів тому влаштували прийом у своєму чешірському маєтку, і серед інших гостей був сам принц Уелльський. Про це детально писала «Байстендер».

Он воно що... Тепер зрозуміло, чому він про все так обізнаний. Сердешне ягня. Він читає про знаменитих людей у газетах, а потім, у ресторані чи в театрі, бачить їх, так би мовити, у плоті й крові. І для нього це, звичайно, немала подія! Справжня романтична пригода. Але якби він тільки знав, які це насправді нудні типи! Це невинне захоплення особами, чиї фотографії з'являються в ілюстрованих тижневиках, робило його страшенно наївним у її очах, і вона з ніжністю дивилася на нього.

— Тобі вже доводилося коли-небудь запрошувати до ресторану актрису?

Том зашарівся.

— Ні, ніколи.

Джулії неприємно було дивитися, як він розплачується за вечерю — сума, яку треба було заплатити, напевно, дорівнювала його тижневому заробіткові, але вона розуміла, що образила б його, якби запропонувала свої гроші. Начебто зовсім ненароком вона запитала, котра година, і Том машинально підняв руку.

— Я забув годинник удома.

Вона пильно глянула йому в вічі.

— Ти заставив його?

Він знову почервонів.

— Ні. Просто я сьогодні дуже поспішав.

Та Джулія поглянула на його краватку й відразу ж зрозуміла, що це не так. Він брехав їй. Тепер вона вже не сумнівалася, що він заставив свій годинник, аби провести з нею вечір у ресторані. До горла їй підкотив клубок, і вона ледве стрималася, щоб не пригорнути Тома й не поцілувати його блакитні очі.

— Ходімо, — сказала вона.

І вони поїхали до нього на Тевісток-сквер.

XIII

Наступного дня Джулія купила годинник і відіслала його Томові Феннеллу — замість заставленого, а через два чи три тижні — у день його народження подарувала йому золотий портсигар.

— Знаєш, про цю річ я мріяв усе життя.

Їй здалося, що в очах у Тома блиснули сльози. Він палко поцілував її.

Потім то з того, то з іншого приводу вона подарувала йому дорогу шпильку, запонки, гудзики для жилета. Джулії дуже приємно було робити йому подарунки!

— Як це жахливо, що я в свою чергу нічого не можу подарувати тобі! — якось сказав він.

— Подаруй мені отой годинник, який ти заставив, щоб повечеряти зі мною.

Це був маленький золотий годинник і коштував він, мабуть, не більше десяти фунтів, але Джулія час від часу надівала його — заради втіхи.

Джулія призналася собі, що закохалася в Тома після того вечора в ресторані. Це приголомшило її, але водночас і надзвичайно втішило.

«А я гадала, що не здатна вже когось полюбити. Та якщо вже так сталося, то треба брати від кохання все, що можна!»

Вона вирішила знову запросити Тома до себе додому. І незабаром для цього з'явилася слушна нагода.

— Ти пам'ятаєш свого молодого бухгалтера? — сказала вона якось Майклові. — Ну, Тома Феннелла забув? Так ось, нещодавно я зустріла його на одному вечері й запросила до нас у неділю на обід. Нам якраз не вистачало одного мужчини.

— А ти гадаєш, що він підійде до цього товариства?

На цьому прийомі мали бути присутні досить високі персони. Саме тому Джулія і вирішила запросити Тома. Йому, напевне, приємно буде познайомитися з деякими людьми, котрих він досі бачив тільки на фотографіях.

Джулія встигла вже розгледіти у вдачі Тома риси молодого сноба. Що ж, тим краще; вона зведе його з якою завгодно знаменитістю. Джулія добре розуміла, що Том не закоханий у неї, — просто роман з нею лестив його самолюбству. Він був дуже пристрасний, охочий до любовних пригод. З окремих натяків, з історій, які вона силоміць витягала з нього, Джулія довідалася, що відтоді, як Томові минуло сімнадцять, він мав уже багато жінок. Причому його завжди вабив самий акт, а не особа жінки. Він вважав це найбільшою втіхою. І Джу-

лія розуміла, чому він так легко досягав успіху. Цьому сприяли також його тендітність, на ньому бездоганно сидів костюм; до того ж підкоряла його чарівна свіжість і скромність. Він був водночас і несміливий, і зухвалий, а перед цими двома якостями жінки, як правило, не могли встояти.

«Так, він досить привабливий, цього не заперечиш».

Джулія розуміла, що цим Том завдячує тільки своїй молодості. З роками він зів'яне, змарніє; чарівний рум'янець на його щоках зблякне й перетвориться на лілові плями, а ніжна шкіра пожовкне і вкриється зморшками. Та свідомість цього тільки збільшувала її ніжність. Вона відчувала до нього якусь дивну жалість. Том був сповнений юнацького запалу, і Джулія жадібно стежила за кожним його рухом, жестом, словом. Але Том не вмів розважати. Він сміявся, коли Джулія говорила якийсь дотеп, проте сам ніколи не жартував. Втім, Джулія не вважала це вадою. Їй навіть подобалася його обмеженість: з ним вона відпочивала. Їй ніколи не бувало так легко на душі, як у ті години, коли вони зустрічалися. А що стосується дотепності, то вона й сама могла бути дотепною за двох.

Знайомі весь час казали Джулії, що вона помолоділа на десять років і ніколи ще так добре не грала. Джулія знала, що це правда, і знала, яка цьому причина. Але вона також розуміла, що треба поводитись якомога обережніше й бути весь час насторожі. Чарлз Темерлі любив повторювати, що актрисі потрібен не розум, а емоційність, і, очевидно, мав рацію; може, вона й не відзначалася особливим розумом, зате почуття її ніколи не спали, і вона завжди могла покластися на них. Цього разу вони підказували їй, що вона нізащо не повинна освідчуватися Томові в коханні. Джулія знову й знову давала йому зрозуміти, що не ставить йому жодних вимог і що він вільний у своїх вчинках. Вона вдавала, ніби те, що є між ними, — звичайнісінька дрібниця, котрій не варто надавати значення. Але водночас не пропускала нагоди ще дужче прив'язати його до себе. Том любив бувати на вечірках, і вона водила його, куди тільки могла, умовила навіть Доллі й Чарлза Темерлі запросити його до себе на ленч. Том захоплювався танцями, і вона діставала йому запрошення на бали. Заради нього вона теж ішла туди на годину-дві. Присутні відразу ж виявляли їй свою увагу, і вона бачила, як Томові приємно це спостерігати. Вона знала, що він просто мріє про знайомство з усілякими знаменитостями, і відрекомендувала його тим, хто вартий був уваги. На щастя, він сподобався Майклові. Майкл любив потеревенити, а Том був хорошим слухачем. До того ж, Том добре знав свою справу. Одного разу Майкл сказав Джулії:

— А цей Том — кмітливий хлопець. Закони про прибутковий податок він знає, як свої п'ять пальців. Підказав мені, як заощадити двісті—триста фунтів під час наступної сплати податку.

У своїх пошуках нових талантів Майкл часто брав Тома з собою увечері до театру — в центрі чи на передмісті; після спектаклю вони заїжджали по Джулію і потім усі втрьох вечеряли. Час від часу Майкл запрошував Тома на неділю пограти в гольф, а потім, якщо вечір у нього був вільний, привозив його до себе обідати.

— Приємно, коли поруч тебе така молода людина, — казав він. — Тоді ти й сам почуваєш себе не таким старим.

Том поводився в гостях зовсім невимушено. Він грав у триктрак з Майклом або допомагав Джулії розкласти пасьянс, а коли вони заводили грамофон — міняв пластинки.

— Було б добре, якби вони заприятелювали з Роджером, — сказав якось Майкл. — У Тома є голова на плечах, і до того ж, він старший за Роджера, отже, мав би на нього хороший вплив. Чому б тобі не запросити його до нас у Теплоу на літню відпустку?

«Хвала богові, що я хороша актриса!» — подумала Джулія, але їй все ж довелося зробити зусилля над собою, щоб ні голосом, ані виразом обличчя не виказати своєї радості.

— А знаєш, це непогана ідея, — відповіла вона. — Якщо ти цього хочеш, я йому запропоную.

В серпні спектаклі ще давали повний збір, тому Майкл найняв котедж у Теплоу, щоб найкращий літній місяць провести за містом. Джулії треба було щодня їздити на вечірні вистави; Майкл також вирішив, що іноді, коли цього вимагатимуть справи, навідуватиметься до Лондона; зате цілими днями вони змогли б бути на природі. Тому дали двотижневу відпустку, і він охоче прийняв Майклове запрошення.

Та одного дня Джулія помітила, що він якийсь пригнічений, весь час мовчить. Обличчя його було бліде, від недавньої бадьорості не лишилося й сліду. Вона зрозуміла, що в нього сталася якась неприємність, але він не хотів про неї розповідати; на її запитання він, сумно зітхаючи, казав, що вскочив у халепу. Та Джулію це не задовольняло, й кінець кінцем він признався їй, що заліз у борги і тепер його переслідують кредитори. Спосіб життя, нав'язаний Джулією, змушував його витрачати більше грошей, ніж він заробляв; на розкішних прийомах він дедалі частіше соромився свого скромного одягу й нарешті не витримав

і замовив кілька дорогих костюмів. Потім пішов на іподром і зробив ставку на одного з коней, сподіваючись виграти якусь суму і розплатитися з боргами, але його коня випередили. В очах Джулії сума, яку він позичив, була мізерна — щось близько ста двадцяти п'яти фунтів, і, на її думку, просто смішно було побиватися через таку дрібницю. Вона сказала, що дасть йому цю суму.

Том густо почервонів; сама думка про це викликала в нього почуття пекучого сорому. Джулія пустила в хід усю свою красномовність. Вона апелювала до його здорового глузду, вдавала, ніби образена на нього, навіть трохи поплакала. Нарешті, заради неї, тільки заради того, щоб зробити їй ласку, Том погодився взяти у неї ці гроші в позику. Наступного дня вона послала йому в конверті банкноти сумою в двісті фунтів. Том подзвонив їй і сказав, що одержав гроші і що їх значно більше, ніж йому потрібно.

— О, я знаю, люди завжди кажуть неправду, коли йдеться про їхні борги, — сміючись, відповіла вона. — Я певна, що ти заборгував більше, ніж сказав мені.

— Слово честі, ні. Кому-кому, а тобі я нізащо в світі не збрехав би.

— Ну, тоді залиш решту собі — про всякий випадок. Мені завжди неприємно дивитись, як ти розплачуєшся в ресторані за нас обох. А потім таксі й таке інше.

— Ні, ні, я не хочу. Це ж так... принизливо.

— Боже, які дурниці! Ти ж знаєш, у мене стільки грошей, що я навіть не знаю, куди їх дівати. То невже ж ти можеш відмовити мені в цій приємності? Я так хочу допомогти тобі вибратися із скрутного становища!

— Це дуже мило з твого боку. Ти навіть не здогадуєшся, як ти мене виручила. Я не знаю, як дякувати тобі. — Та в голосі його бриніли нотки збентеженості.

Сердешне ягня, його все ще сковували умовності. Але Джулія казала правду: даючи йому гроші, вона відчувала якусь незвичайну насолоду, в ній пробуджувалася якась дивна пристрасть. До того ж, у неї з'явилася ще одна ідея, яку вона сподівалася легко здійснити протягом тих двох тижнів, що їх Том мав провести в Теплоу. Томова кімнатка на Тевісток-сквері спочатку здавалася їй чарівною через свою убогість, усе там зворушувало її до глибини душі. Та з часом це помешкання втратило для неї свою принадність. Джулія вже не раз помічала, що люди, яких вона зустрічала на сходах, якось особливо дивились на неї. В Тома прибирала й готувала йому сніданок власниця будинку, брудна й неохайна жінка. Джулія відчувала, що вона про все здогадується і шпигує за нею. Одного разу, коли Джулія прийшла до Тома, хтось поторгав за ручку замкнених дверей; за хвилину, вийшовши на сходи, вона побачила хазяйку, яка витирала поручні. Хазяйка кинула на неї ворожий погляд. Незабаром Джулія побачила, що в Томовій кімнаті панує далеко не ідеальна чистота. Благенькі завіси, потертий килим, дешеві старі меблі — усе це викликало в неї огиду. А тут саме трапилася нагода: недавно Майкл, який завжди шукав, куди б вигідно вкласти гроші, купив кілька гаражів коло Стенхоуп-плейс. Здавши в оренду ті з них, які не були йому потрібні, він незабаром зробив висновок, що міг би компенсувати всю вартість покупки. Над гаражами було кілька кімнат. Майкл переобладнав їх під дві квартири — одну для свого шофера, а другу — для квартирантів. Остання й досі стояла порожня, і Джулія запропонувала Томові найняти її. Це було б просто чудово. Вона могла б навідуватися до нього на часинку, коли він повертався з контори, а іноді — після вистави, і ніхто про це нічого не знав би. Там вони могли б почувати себе цілком вільно. А як це приємно — розставляти меблі, чіпляти штори! В Джулії за останній час зібралося безліч зовсім непотрібних речей, і якби Том погодився хоч дещо взяти з них, то зробив би їй велику послугу. А решту вони купили б разом. Томові, звичайно, дуже хотілося б мати власну квартиру, але він вважав, що може тільки мріяти про неї; квартирна плата, хоч і не дуже висока, була все ж таки йому понад силу. Джулія це розуміла. Вона розуміла також, що якби запропонувала йому з цією метою гроші, він з обуренням відмовився б. Але вона все ж таки сподівалася, що під час двотижневої відпустки в безтурботній обстановці на березі річки їй пощастить зламати його надмірну делікатність. Джулія не сумнівалася, що зуміє переконати Тома, що, приставши на її пропозицію, він, власне, зробить їй послугу. «Щоб зробити те, що тобі хочеться, ти шукаєш не спонуки, а приводу», — думала вона і з нетерпінням чекала появи Тома в Теплоу. Як це буде чудово — вранці йти разом з ним на річку, а пообіді сидіти у садку! А оскільки в Теплоу буде й Роджер, то Джулія твердо вирішила, що протягом цих двох тижнів вона не дозволятиме собі ніяких дурниць з Томом, бо це було б просто непристойно. Та все одно це буде справжнє раювання — проводити поруч нього весь день! А коли вона виступатиме в денних спектаклях, Том розважатиметься з Роджером.

Але все склалося зовсім не так, як сподівалася Джулія. Їй навіть на думку не спадало, що Роджер і Том можуть заприязни-

тися. Між ними була різниця у п'ять років, і на думку Джулії — якщо вона взагалі думала про це, — Том мав дивитися на Роджера, як на такого собі зеленого підлітка, дуже милого, звичайно, але не більше ніж підлітка, до якого треба ставитися, як до молодшого, який має бути в тебе на побігеньках і якому ти кажеш: «Іди пограйся», коли не хочеш з ним морочитися. Роджерові сповнилося сімнадцять. Це був симпатичний хлопець з рудуватим волоссям і блакитними очима — оце, власне, й усе, що можна було про нього сказати. Природа не наділила його ні материною жвавою і мінливою вдачею, ні батьковою вродою. Джулія вже встигла трошки розчаруватися в ньому. На всіх дитячих фотографіях він був такий гарненький. А виріс — і став флегматиком: завжди замкнутий, погляд очей серйозний. Власне, коли як слід до нього придивитися, то єдине, чим він міг похвалитися, — це гарні зуби й волосся. Джулія, звичайно, дуже любила його, але ніяк не могла прогнати від себе думку про те, що він якийсь нудний. Коли вони залишалися вдвох, час немовби уповільнював свій плин. Вона виявляла жвавий інтерес до речей, які, на її думку, мали його цікавити, — скажімо, заводила розмову про крикет і таке інше, але ці теми чомусь не запалювали його. І Джулія взагалі почала побоюватися, що син її зірок з неба не здійма є.

«Звичайно, він ще молодий, — заспокоювала вона себе. — Може, з роками зміниться». Відтоді, як Роджер вступив до Ітона, Джулія рідко бачилася з ним. Під час канікул вона була зайнята у вечірніх спектаклях, і він гуляв з Майклом чи з кимось із приятелів, а в неділю вони грали з батьком у гольф. Якщо ж її запрошували кудись на ленч, вона взагалі не бачилася з ним по два-три дні підряд, за винятком тих кількох хвилин уранці, коли він заходив до її спальні. Шкода, звичайно, що Роджер не залишився отим гарненьким хлоп'ям, яке гралося в її кімнаті, не заважаючи їй, і, коли його фотографували, всміхалося в об'єктив, обіймаючи її за шию своєю маленькою ручкою. Зрідка Джулія відвідувала його в Ітоні. Їй було приємно, що у нього в кімнаті висіло кілька її портретів. Вона помічала, що кожен її візит до Ітона викликав неабиякий фурор, і містер Брекенбрідж, у чиєму домі Роджер мешкав, ставився до неї з підкресленою повагою. Коли почалися канікули, Майкл із Джулією вже були в Теплоу, і Роджер приїхав прямо туди. Джулія обцілувала його з ніг до голови. Та син чомусь виявив меншу радість від зустрічі з ними, ніж вона сподівалася. І взагалі він став якийсь стриманий, немов утратив усю свою наївність, змужнів.

Роджер сказав Джулії, що після різдва хоче залишити Ітон — мовляв, там він більш нічого не почерпне, — і поїхати на кілька місяців до Відня. Там він підучить німецьку мову, а потім повернеться й вступить до Кембріджського університету. Майкл хотів, щоб син обрав собі військову кар'єру, але той категорично відмовився, хоч іще не вирішив, ким буде. І Джулія, і Майкл з самого початку побоювалися, що він захоче стати актором, але Роджера, очевидно, це не приваблювало.

— І добре, бо з нього однаково нічого не вийшло б, — казала Джулія.

Роджер розважався на самоті — ходив на річку або лежав де-небудь у садку й читав. Незадовго до того, у день його сімнадцятиріччя, Джулія подарувала йому розкішний спортивний автомобіль, і він тепер скрізь їздив ним.

— Одна хороша риса в нього таки є, — зауважила якось Джулія. — Він нікому не заважає. Схоже на те, що на самоті йому не нудно.

В неділю до них приїздило багато гостей — акторів і актрис, іноді хтось із письменників і, як правило, кілька друзів з вищого світу. Джулія дуже любила такі раути, і вона знала, що люди з охотою їдуть до неї. Першої ж неділі після приїзду Роджера в Теплоу зібралося багато гостей. Роджер поводився з ними дуже ввічливо. Свої обов'язки сина господині він виконував, як справжній світський денді. Але Джулії здавалося, що він якось дивно намагається триматися осторонь — немов актор, що грає роль, у яку не «ввійшов» до кінця. Вона занепокоєно помічала також, що він не спілкується з гістьми, а скоріше холоднокровно оцінює кожного з них. І в неї склалося враження, що до кожного з них він не ставиться серйозно.

Том узяв відпустку з наступної суботи, і Джулія заїхала по нього після вистави. Ніч була місячна, шосе зовсім безлюдне. Це була просто казкова подорож, і Джулії хотілося, щоб вона тривала цілу вічність. Вона пригорнулася до Тома, і він раз по раз цілував її.

— Ти щасливий? — питала вона.

— Безмежно.

Майкл і Роджер уже полягали спати; в їдальні на Джулію й Тома чекала вечеря. В будинку панувала глибока тиша, і вони почували себе в ній ніяково, наче забралися сюди без дозволу. Їм здавалося, що вони — двоє мандрівників, які зайшли вночі в незнайомий дім і знайшли приготовлений для них повен стіл усіляких наїдків. Це було так романтично — немов у казці з «Тисячі й однієї ночі»! Джулія показала Томові його кімнату, яка була поруч із Роджеровою, і пішла спати. Прокинулася вона, коли на-

дворі вже стояв ясний день. Щоб ніхто не заважав їй побути на самоті з Томом, вона на цю неділю не запросила нікого з гостей. Вони підуть обоє на річку... Джулія поснідала і прийняла ванну. Потім надягла біле плаття, яке так пасувало їй, і кислатий червоний бриль, тінь якого наче теплий рум'янець укривала її обличчя. Сьогодні вона обійдеться без косметики. Джулія подивилася на себе в дзеркало й задоволено всміхнулася. Хай хтось скаже, що вона не молода й не симпатична! Вийшла в садок. Майкл сидів на моріжку, обклавшись недільними газетами, сам-один.

— А я гадала, що ти граєш з Роджером у гольф.

— Ні, я сказав хлопцям, щоб пограли самі. Вирішив, що без мене вони почуватимуть себе вільніше. — Майкл усміхнувся своєю приємною усмішкою. — Мені за ними вже важко угнатися. О восьмій вони викупалися, потім похапцем проковтнули сніданок і подалися кудись машиною.

— Я рада, що вони заприязнилися.

Джулія сказала це цілком щиро. Її трошки розчарувало, що вона не зможе піти з Томом на річку, але з іншого боку, їй дуже хотілося, аби Том сподобався Роджерові, бо йому сподобатися не так легко; до того ж, Том пробуде з нею цілих два тижні!

— Одверто кажучи, з ними я почуваю себе вже зовсім старим, — зауважив Майкл.

— Дурниці! Ніхто з них не зрівняється з тобою вродою, і ти сам це добре знаєш, дорогий.

Майкл злегка випнув підборіддя і втягнув живіт.

Хлопці повернулися тільки тоді, коли другий сніданок стояв уже на столі.

— Пробачте, що трохи запізнилися, — сказав Роджер. — На площадці зібралося стільки гравців, що просто не було де й повернутися. Довелося скоротити партію.

Обидва юнаки заходилися з апетитом їсти, збуджені й задоволені собою.

— Як здорово, що сьогодні в нас нікого не буде! — вигукнув Роджер. — А то я вже боявся, що знову наїде повно гостей, і нам доведеться удавати з себе юних джентльменів.

— Так, я вирішила, що сьогодні нам краще відпочити, — мовила Джулія.

Роджер глянув на неї.

— І добре зробила, мамо. Тобі таки треба відпочити, у тебе кепський вигляд.

«А, хай тобі повилазить! Ні, я не повинна показувати, що мені це неприємно. Слава богу, що я вмію грати», — подумала Джулія і весело розсміялася.

— Я не спала всю ніч, бо думала, що нам робити з твоїми прищиками.

— Вони таки справді бридкі. Том каже, що в нього теж були такі.

Джулія глянула на Тома. В тенісці, з відкритою шиєю, скуйовдженим волоссям і вже трошки загорілим обличчям він здавався зовсім юним. Важко було сказати, що він старший за Роджера.

— В Тома скоро ніс облупиться, — засміявся Роджер. — Ото гарний він після цього буде!

Джулії стало трошки ніяково. Їй раптом здалося, що Том помолодшав на кілька років, став Роджеровим ровесником — не тільки за віком: вони весь час верзли якісь нісенітниці, їли з величезним апетитом і пили пиво кухоль за кухлем. Майкл, який ніколи не дозволяв собі з'їсти зайвий шматок чи випити, із задоволенням стежив за ними. Його тішила їхня молодість і енергія. Джулії він у цю мить нагадував старого собаку, що лежить на осонні й легенько б'є хвостом по землі, дивлячись, як біля нього пустують двоє цуценят. Каву пили на моріжку під деревом. Джулії приємно було сидіти в затінку й дивитися на річку. Том був такий стрункий і граціозний у своїх довгих білих штанях. Вона ніколи раніше не бачила, як він курить люльку. Її це чомусь зворушило. Але Роджер став кепкувати з нього.

— Чому ти куриш люльку? Тому що, коли вона в тебе в зубах, ти почуваєш себе мужчиною, чи, може, просто це тобі подобається?

— Відчепись, — одказав Том.

— Допив каву?

— Так!

— Тоді ходімо на річку!

Том нерішуче глянув на Джулію. Роджер перехопив його погляд.

— О, нічого, нічого, нехай мої шановні батьки тебе не турбують, їм є що робити, — бачиш скільки на них чекає газет? А матінка саме подарувала мені байдарку.

«Спокійно. Спокійно, не втрачай самовладання. І навіщо я, дурна, подарувала йому байдарку?» — подумала Джулія і, ласкаво усміхнулась: — Ідіть на річку, тільки глядіть, не перекиньтеся.

— Якщо й перекинемося, то нічого страшного. Ми прийдемо на чай. Корт розмічений, тату? Після чаю пограємо з тобою в теніс.

— Може, батько знайде ще одного партнера, і ви зіграєте вчотирьох.

— О, не варто. Удвох грати цікавіше. Ану, хто швидше добіжить до елінга! — запропонував Томові Роджер.

Том схопився з місця і кинувся бігти, Роджер помчав слідом за ним. Майкл узяв одну з газет і оглянувся довкола, шукаючи окуляри.

— Вони сподобалися один одному, правда ж?

— Очевидно.

— Я боявся, що Роджерові буде з нами нудно. Це добре, що тепер йому є з ким проводити час.

— Тобі не здається, що Роджер поводиться трохи нетактовно?

— Ти маєш на увазі теніс? О, для мене не має особливого значення, гратиму я чи ні. Це цілком зрозуміло, що хлопці хочуть грати вдвох. В їхніх очах я вже немолодий, і вони вважають, що я зіпсую їм гру. Зрештою, головне тут те, щоб вони добре розважалися й відпочивали.

Джулії стало ніяково. Хоч Майкл і прозаїчний, скупий та самовдоволений, проте який він добрий і, головне, зовсім не егоїст! Він не знає, що таке заздрощі. І для нього справжня насолода — якщо це, звичайно, не коштує йому грошей, — робити іншим приємність. Його душа була для неї, мов розгорнена книга. Щоправда, він ніколи не міг похвалитися оригінальною думкою, але, з іншого боку, підлих думок у нього теж не було. Як це страшно, що він, людина з такими чудовими якостями, замість любові, викликає в неї почуття нестерпної нудоти!

— Знаєш, любий, мені здається, що я ні в чому не можу з тобою зрівнятись, — сказала вона.

Майкл усміхнувся своєю доброю, приємною усмішкою і злегка похитав головою.

— Ні, люба, в мене всього-на-всього непоганий профіль, а в тебе — талант.

Джулія хихикнула. Часом можна повеселитися і з людиною, яка не розуміє, про що ти говориш. Але що саме мають на увазі ті, хто називають актрису геніальною? Джулія часто запитувала себе, що робило її на голову вищою від інших актрис. Свого часу їй дуже заздрили. Дехто, говорячи про інших актрис, що в той чи інший час здобували визнання в публіки, робив порівняння не на її користь. Але це було раніше. Тепер уже ніхто не заперечував її переваги над іншими. Щоправда, вона не користувалася всесвітньою популярністю, як кінозірки; Джулія спробувала виступити перед об'єктивом кінокамери, але без успіху; її обличчя, таке рухливе й експресивне на сцені, чомусь втрачало свою виразність на екрані, і після першої й останньої спроби вона відмовлялася від усіх пропозицій, які їй час від часу робили. Це ставлення до кінематографа, продиктоване почуттям власної гідності, обернулося їй на користь— про нього написали всі газети. Втім, Джулія зовсім не заздрила кінозіркам; вони з'являлися й щезали, а вона залишалася. Коли в неї був час, вона ходила дивитися на гру провідних актрис інших лондонських театрів. Джулія ніколи не скупилася на похвалу для них і робила це завжди від щирого серця. Іноді вона думала цілком щиро, що ці актриси справді талановиті й просто незрозуміло, чому публіка носиться саме з нею. Джулія добре знала, як публіка любить її, але сама була про себе скромної думки. Її завжди дивувало, коли в залі починали аплодувати після якоїсь її репліки, що не коштувала їй ніяких зусиль і виходила в неї цілком просто й природно. Критики захоплювалися її мистецтвом перевтілення. Особливо хвалили вони її за легкість, з якою вона входить у роль. Джулія весь час придивлялася до людей, вивчала їх, хоч і сама цього не помічала; та коли вона розпочинала роботу над новою роллю, в уяві зринали невиразні образи, і вона несподівано відкривала, що знає, якою має бути її нова героїня. Їй легше було працювати над роллю, коли перед очима стояв образ якоїсь знайомої або й навіть незнайомої людини, — яку вона бачила на вулиці чи десь у гостях; цей невиразний образ вона доповнювала рисами свого власного «я» і в такий спосіб створювала персонаж, запозичений з життя, але водночас збагачений власним досвідом, майстерністю і її дивним магнетизмом. Люди вважали, що Джулія грає тільки протягом тих двох-трьох годин, які вона проводить на сцені, й не знали, що образ, який вона створює, народжується десь у глибинах її підсвідомості й вона весь час працює над ним і тоді, коли з уважним виглядом розмовляє з кимось, і тоді, коли щось робить. Їй часто здавалося, що в ній сидять дві особи — актриса, улюбленица публіки, найперша модниця Лондона, — але це тільки її тінь, — і жінка, яку вона грає ввечері, — її сутність.

«Клянуся, що я не знаю, що таке геніальність, — не раз казала Джулія собі в думці.—А якби знала, то віддала б усе, щоб знову повернути собі вісімнадцять років».

Та вона добре знала, що не зробила б цього. Якби їй дали змогу почати все спочатку, вона не погодилася б, далебі, що ні. І їй шкода було б не популярності чи, якщо хочете, своєї слави, не влади над публікою, не тієї справжньої любові, яку глядачі дарували їй, і, звичайно, не грошей, які вона заробляла; ні, Джулія не захотіла б розстатися з тією силою, котру вона в собі відчувала, із впевненістю у тому, що на сцені для неї не існує нічого неможливого. Вона вміла ввійти в роль, іноді й не дуже добру, і завдяки своїй майстерності без жодних зусиль вдихнути у неї життя. Ніхто не вмів робити з роллю те, що вміла Джулія. І тому іноді вона почувала себе богинею.

«І, крім того, — усміхнувшись, подумала вона, — тоді ще не було б на світі Тома».

Власне, в тому, що Том не нудьгував з Роджером, не було нічого дивного. Вони належали до одного покоління. До того ж, сьогодні — перший день його відпустки, то нехай попустує; попереду ж іще цілих два тижні. Незабаром йому набридне проводити весь час у товаристві сімнадцятирічного юнака. Роджер дуже милий, але дурненький, Джулія це добре бачить, незважаючи на свою материнську любов. Їй треба поводитися вельми обережно й не виказувати свого роздратування. Адже вона з самого початку пообіцяла собі не пред'являти Томові ніяких претензій; якби він відчув, що хоча б у чомусь їй зобов'язаний, усьому одразу ж настав би кінець.

— Майкл, а чому б тобі не запропонувати Томові квартирку, ту, що над гаражем? Тепер, коли він склав іспит і став справжнім бухгалтером, йому просто не личить жити в одній кімнаті.

— Непогана ідея. Я це зроблю.

— І нам тоді не треба буде наймати маклера. Ми могли б також допомогти Томові умеблювати цю квартирку. В нас зібралося стільки різних речей! Краще нехай він користується ними, бо вони однаково псуються на горищі.

Повернувшись з річки, Том і Роджер знову з апетитом попоїли, а потім до сутінків грали в теніс. Після вечері обидва сіли за доміно. Джулія весь цей час майстерно грала роль молодої матері, яка з любов'ю стежить за своїм сином та його приятелем. Незабаром вона пішла спати. По якомусь часі хлопці піднялися на другий поверх до своїх спалень, розташованих над її кімнатою. Джулія чула, як Роджер увійшов до Тома. Вікна в будинку були відчинені й до неї долинули їхні збуджені голоси. Джулія роздратовано подумала про те, що в них навряд чи можуть бути спільні теми. З нею ні Том, ні Роджер ніколи не бували особливо балакучі. За кілька хвилин почувся голос Майкла:

— Годі вже, хлопці, лягайте спати. Побалакаєте завтра.

До Джулії долинув їхній сміх.

— Гаразд, тату! — вигукнув Роджер.

— Бісові діти!

Джулія знову почула Роджерів голос:

— На добраніч, малюк.

І відповідь Тома:

— До завтра, старий.

«Ідіоти!» — сердито подумала вона.

Наступного дня вранці, коли вона снідала у своїй спальні, до неї зайшов Майкл.

— Хлопці пішли пограти в гольф в Гантерком. Сказали, що хочуть зіграти дві-три партії й попросили дозволити їм не приходити на ленч. Я дозволив.

— Мені щось не дуже подобається те, що Том поводиться тут, наче в готелі.

— Що ти, люба, це ж іще хлопчаки. Як на мене, то нехай вони розважаються собі, як хочуть.

Отже, сьогодні вона, мабуть, уже не побачить Тома, бо десь о п'ятій їй треба їхати до Лондона, щоб не запізнитися на виставу. Звичайно, Майклові легко хизуватися своєю добродушністю... Джулія раптом відчула себе боляче скривдженою. Аж сльози підступили до очей. Ні, йому до неї, певно, цілком байдуже, — подумала вона про Тома і вирішила, що сьогодні вже не поводитиметься так, як учора — годі, сьогодні все буде інакше... Вона прокинулася з наміром і далі бути толерантною та поблажливою, але хіба ж вона сподівалася дістати такого ляпаса?!

— Газети вже принесли? — спитала вона похмуро.

До самого Лондона Джулія аж тремтіла від люті. Наступний день мало чим відрізнявся од попереднього. Том і Роджер не пішли грати в гольф, зате грали в теніс. Їхня безнастанна біганина страшенно дратувала Джулію. Том — у шортах і спортивній сорочці — скидався на шістнадцятирічного хлопчака. Він купався по кілька раз на день і тому не міг дати ради своїй зачісці — волосся його неслухняно куйовдилося. Через це він здавався ще молодшим і таким гарненьким! Серце Джулії краялося від болю. Їй здавалося, що поведінка його невпізнанно змінилася; перебуваючи весь час у товаристві Роджера, Том скинув з себе личину молодого світського денді, який надає надто великого значення одягові й ретельно дбає про свою зовнішність, і знову перетворився на школяра-нечупару. Жодним натяком, чи хоча б поглядом Том не виказував, що він — її коханець; він поводився з нею так, наче вона для нього — тільки Роджерова мати, не більше. Кожною своєю фразою, кожною пустотливою вихваткою й підкреслено ввічливим звертанням він давав їй зрозуміти, що вона — людина старшого покоління. В його поведінці не було тієї по-рицарському благородної шанобливості, яку молоді люди виявляють до чарівної жінки; ні, Том ставився до неї з толерантною добродушністю, як ставляться, мабуть, до тітки — старої діви.

Джулію дратувало те, що Том слухняно виконує забаганки хлопця, набагато молодшого за нього. Це свідчило про його слабохарактерність. Але вона винила в цьому не Тома, а Роджера, егоїзм якого просто обурював її. І те, що він ще молодий, зовсім не виправдання. Його байдужість до бажань інших людей свідчила про те, що він росте грубий і нетактовний. Роджер поводився так, наче будинок, слуги, батько й мати існують виключно для того, щоб приносити йому втіху. Вона вже не раз хотіла

вичитати йому, та не наважувалася в присутності Тома виступати в ролі матері-вихователь ки. До того ж, у Роджера була ще риса, що просто доводила її до люті: гримни на нього, і обличчя його вмить набирає такого скривдженого виразу, що ти мимоволі відчуваєш себе жорстоким тираном. Джулія теж уміла так дивитися — цей вираз Роджер успадкував, власне, від неї; він не раз ставав їй у пригоді на сцені й глибоко зворушував глядачів. Та коли вона бачила цей вираз на обличчі Роджера, в неї болісно стискалося серце. Від самої тільки згадки про це всю її залила хвиля ніжності до сина. І ця раптова зміна почуттів відкрила їй раптом очі: вона ревнувала, бестямно ревнувала! Це відкриття на мить приголомшило Джулію. Вона не знала, плакати їй чи сміятися. Та трошки подумавши, вона сказала собі в думці:

«Ну що ж, Роджерові доведеться потіснитись».

Вона не дозволить, аби наступної неділі знову повторилося те ж саме. Хвалити бога, Том — сноб. «Приваблювати мужчин жінці допомагає її врода, а утримувати їх коло себе — їхні вади», — подумала вона.

Джулія звеліла замовити кілька телефонних розмов. Деннорантн пообіцяли, що приїдуть до неї на уїкенд. Чарлз Темерлі саме відпочивав у Генлі. Він прийняв запрошення приїхати на неділю й привезти з собою приятеля, в якого мешкав, — сера Мейх'ю Брайєнстона, міністра фінансів. А щоб розважити його й Деннорантів (Джулія знала, що представники вищого світу не люблять зустрічатися в товаристві, яке вважають богемним, воліючи бачити там тільки «митців»), вона запросила також Арчі Декстера, провідного актора її театру, і його гарненьку дружину, яка виступала на сцені під своїм дівочим ім'ям — Грейс Хардвілл. Джулія була певна, що, діставши можливість увиватися коло маркіза й маркізи, ловити кожне слово члена кабінету міністрів, Том нізащо не побіжить грати з Роджером у гольф чи кататися на байдарці. На такому рауті Роджер відступить на задній план, зайнявши своє місце школяра, на якого ніхто не звертає уваги, а Том побачить, якою вона вміє бути привабливою, коли забажає. Втішаючись наперед своїм тріумфом, Джулія стійко витримала решту днів, що залишилися до неділі. Роджера й Тома вона майже не бачила. Якщо вони не грали в гольф, то вирушали на прогулянку в Роджеровій машині.

Одного вечора Джулія привезла з собою Деннорантів. Роджер уже пішов спати, але Майкл із Томом ще не лягли, чекаючи на неї, щоб разом повечеряти. Вечеря вдалася на славу. Час був пізній, і вони самі прислуговували собі за столом. Джулія помітила, як запопадливо і в той же час несміливо Том дбає про Деннорантів, як похапцем схоплюється з місця, коли бачить, що може чимось їм прислужитися. Денноранти були досить скромна й невибаглива молода пара, і їм ніколи навіть на думку не спадало, що їхній титул може справити на когось враження; в усякому разі, Джордж Деннорант трошки збентежився, коли Том забрав у нього брудну тарілку й подав чисту.

«Доведеться завтра Роджерові обійтися без гольфа», — подумала Джулія.

Вони балакали, жартували й сміялися до третьої години ночі, і коли Том сказав Джулії «на добраніч», очі в нього сяяли (щоправда, Джулія не знала, від кохання чи шампанського). Він злегка стиснув їй руку:

— Який чудовий був вечір!

Джулія спала дуже довго і вийшла в садок десь аж перед полуднем, свіжа й привабливa в своїй легкій літній сукні. Роджер сидів у шезлонгу з книжкою в руках.

— Читаєш? — спитала вона, звівши свої гарні брови. — А чому ви не граєте з Томом у гольф?

— Том сказав, що зараз надто жарко,— похмуро відповів син.

— Он як? — Джулія чарівно всміхнулася. — А я вже злякалася — подумала, що ти вирішив зостатися порозважати трохи гостей. Народу буде багато, і ми легко зможемо обійтися без тебе. А де решта?

— Не знаю. Том фліртує з Сесілією Деннорант.

— Нічого дивного, вона досить гарненька.

— Здається, сьогодні можна буде померти з нудьги.

— Сподіваюсь, Том з тобою не погодиться, — сказала вона з таким виглядом, наче це справді серйозно хвилювало її.

Роджер промовчав.

День минув так, як Джулія і сподівалася. Щоправда, Тома вона не бачила, але ж Роджер теж його не бачив!

Том дуже сподобався Деннорантам; він пояснив їм, що треба робити для того, аби сплачувати менший прибутковий податок, а також вислухав міркування міністра фінансів про театральне мистецтво й розмови Арчі Декстера про політичне становище. Джулія буквально зачарувала всіх. Арчі Декстер, людина досить дотепна, знав чимало анекдотів на театральні теми й майстерно їх розповідав. Під час другого сніданку гості аж лягали зо сміху від його й Джулиних дотепів, а після чаю, коли тенісистам набридло грати в теніс, Джулію вблагали (хоч вона, між іншим, і не дуже протестувала) виконати пародії на Гледіс Купер, Констанс Кольєр і Герті Лоуренс [1].

[1] Актори світової слави.

Не забула Джулія і про щире й безнадійне кохання до неї Чарлза Темерлі. Коли посутеніло, вони вийшли на коротку прогулянку. В його товаристві вона не сміялася й не жартувала, а була уособленням ніжності й смутку. Незважаючи на блискучу гру протягом дня, серце в неї щеміло; тим-то щирість її була майже непідробна, коли, зітхаючи й сумно дивлячись на Тома, вона натякала Чарлзові, що життя її пусте й хоч успіх став тепер її незмінним супутником, вона не може позбутися почуття, що доля в чомусь скривдила її. Іноді вона думала про віллу в Сорренто, на березі Неаполітанської затоки. Чудове, нездійсненне видіння... Можливо, вона пройшла повз своє щастя; колись вона була дурна, бо, власне, що таке тріумф актора, як не ілюзія? Паяц... Публіка навіть не здогадується, скільки в цьому слові гіркої правди. Вона страшенно самотня... Звичайно, пояснювати Чарлзові, що серце в неї болить не через втрачені ілюзії, а тому, що один молодий чоловік воліє грати з її сином у гольф замість віддаватися з нею любовним утіхам, не було потреби.

Після вечері Джулія й Арчі Декстер розіграли сценку. Всі сиділи у вітальні, коли вони, без попередження, після здавалося б, цілком нормальної розмови, раптом почали сваритися, як двоє охоплених ревнощами закоханих. Якусь хвилину ніхто з гостей навіть не догадувався, що це жарт, аж доки їхні взаємні обвинувачення не стали такі нестримні й брутальні, що всі зареготали. Потім вони показали імпровізацію: п'яний джентльмен і повія-француженка на Джермін-стріт. Після цього надзвичайно серйозно продемонстрували, як пані Альвінг у «Привидах» намагається спокусити пастора Мандерса. Закінчили сценою, яку вже не раз виконували на акторських вечірках. Це був уривок із п'єси Чехова в англійському перекладі, але в тих місцях, де пристрасті розпалювалися, обоє переходили на щось схоже на російську мову. Джулія на повну силу демонструвала свій талант трагедійної актриси, але своїй інтонації надавала ледь помітного фарсового відтінку і досягала цим неймовірно кумедного ефекту. Вона вкладала в гру весь біль свого серця, і водночас із властивим їй почуттям гумору кепкувала з цього болю. Глядачі аж за животи бралися, буквально стогнали в агонії сміху. Певно, Джулія ще ніколи так добре не грала. Вона грала для Тома — тільки для нього.

— Я бачив гру Бернар і Режан, — сказав міністр. — Я бачив Дузе, і Еллен Террі, і місіс Кендел [1]. А тепер побачив вашу гру і можу вже вмирати.

Джулія, сяючи від задоволення, опустилася в крісло й одним духом випила келих шампанського.

«Не я буду, якщо Роджерові після цього не доведеться потіснитися», — подумала вона.

Та, незважаючи на все це, наступного ранку, коли Джулія спустилася вниз із спальні, їй сказали, що обидва юнаки пішли грати в гольф. Майкл повіз Деннорантів до Лондона. Джулія почувала себе стомленою. Коли Том і Роджер прийшли на обід, їй важко було зберігати веселий вираз обличчя і підтримувати розмову. По обіді всі троє пішли на річку, але Джулія відчувала, що Том і Роджер узяли її з собою не тому, що їм цього хотілося, а тому, що в них не було іншого виходу. Вона ковтнула позіх, коли подумала, з яким нетерпінням чекала Томової відпустки. Тепер вона лічила дні, що ще залишилися йому. Сівши в автомобіль, що мав відвезти її до Лондона, Джулія зітхнула з полегкістю. Вона не сердилася на Тома. Їй просто було прикро. Вона не могла подарувати собі того, що втратила контроль над власними почуттями.

Та, опинившись у театрі, Джулія відчувала, що її безтямна пристрасть потроху слабне; у своїй вбиральні вона знову опановувала себе, всі її буденні інтереси знебарвлювалися і втрачали будь-яку вагу.

Так почався другий тиждень. Майкл, Роджер і Том весело проводили час. Вони купалися, грали в теніс, у гольф, каталися на човні. Ось уже залишилося чотири дні... А ось тільки три...

«Ну, тепер уже недовго терпіти. Коли ми повернемося до Лондона, все буде інакше. А зараз головне — не показувати, що я страждаю. Треба удавати, ніби все гаразд», вирішила Джулія.

— Нам пощастило з погодою — весь час сонце, — сказав Майкл. — А Том справжній молодчага, еге ж? Шкода, що він не може побути з нами ще хоч тиждень.

— Так. Шкода.

— По-моєму, кращого товариша для Роджера й бути не може. Том цілком нормальний і порядний хлопець.

— Так, цілком.

«Несосвітенний дурень, несосвітенний дурень», подумала вона.

— Дивитися, як вони їдять, — справжня насолода.

— Так, ти маєш рацію.

«Боже, щоб вони подавилися!» — подумала Джулія.

Том мав повернутися до Лондона в понеділок, одним із перших ранкових поїздів. Декстери, які відпочивали в Бурн-Енді, запросили їх усіх до себе в неділю на обід.

Тепер, коли Томова відпустка закінчува-

[1] Актори світової слави.

лася, Джулія раділа, що жодного разу ні рухом, ні поглядом не виказала свого роздратування. Вона була певна, що він навіть не здогадувався, якого завдав їй болю, зрештою їй треба бути толерантною, бо він ще зовсім зелений, і якщо дивитися правді в вічі, то вона годиться йому в матері. Шкода, звичайно, що вона закохалася в нього, та тепер уже цьому не зарадиш; вона з самого початку казала собі, що ні в якому разі не повинна допускати, аби він почував себе в чомусь зобов'язаним перед нею. У неділю вона нікого не запрошувала на вечерю. Їй хотілося, щоб цього останнього вечора Том належав тільки їй одній; вони могли б принаймні прогулятися вдвох у садку.

«Цікаво, чи помітив він, що відтоді, як приїхав сюди, жодного разу не поцілував мене?»

Вони могли б покататися разом на човні. Яке це було б блаженство — хоч на кілька хвилин пригорнутися до нього! Це було б для неї винагородою за всі її муки...

До Декстерів вони поїхали катером. Там зібралися самі актори. Грейс Хардвілл, дружина Арчі, грала в театрі музичної комедії, і серед гостей було кілька гарненьких дівчаток, що танцювали в тій самій п'єсі, у якій грала вона. Джулія, цілком природно, виконувала роль театральної зірки, яка нітрохи не зазнається. Вона винятково просто поводилася з молодими хористочками з перманентом платинового кольору й зарплатою в три фунти на тиждень. Кілька гостей прийшло з фотоапаратами, і вона люб'язно погодилася позувати їм. Джулія гаряче аплодувала, коли Грейс Хардвілл виконала свою коронну пісеньку (акомпанував їй сам автор). Голосно сміялася разом з усіма, коли комічна актриса пародіювала її в одній з найвідоміших ролей. Настрій в усіх був веселий, пустотливий. Джулія розважалася разом з усіма, та коли вибила сьома година, вона рішуче підвелася, щоб попрощатися з товариством.

Вона саме дякувала господарям за чудовий обід, коли до неї підійшов Роджер.

— Послухай, мамо, тут багато хто збирається в Мейденхед повечеряти й потанцювати, і нас із Томом теж кличуть з собою. Ти нам дозволиш, еге ж?

Джулія почервоніла і, не зумівши опанувати себе, запитала різким тоном:

— А як ви повернетеся додому?

— О, не турбуйся. Ми попросимо кого-небудь підвезти нас.

Вона безпорадно глянула на сина, не знаючи, що йому сказати.

— Це ж буде просто здорово, мамо. І Том теж дуже хоче піти.

Серце Джулії болісно здригнулось. Вона насилу опанувала себе.

— Ну, гаразд, любий. Тільки гляди не запізнюйся. Пам'ятай, що Томові треба встати на світанку.

В цю мить до них підійшов Том. Він почув останні Джулині слова.

— Ви справді не заперечуєте?

— Авжеж, що ні. Бажаю вам добре повеселитися.

Вона весело всміхнулася їм, але очі її потемніли від злості.

— Одверто кажучи, я радий, що хлопці пішли трохи розважитися, — мовив Майкл, коли вони сіли на катер. — Нарешті ми побудемо трошки на самоті...

Джулія стиснула руки в кулаки, щоб не сказати йому якусь грубість. Сліпа, чорна злість сповнювала все її єство. Це була остання соломинка! Два тижні Том не звертав на неї ніякісінької уваги, навіть жодного слова не сказав, а вона поводилася з ним, як ангел. Жодна жінка в світі не змогла б цього витримати. Та на її місці будь-хто з жінок сказав би йому: «Якщо не вмієш шануватися, забирайся геть!» Егоїст, дурний і грубий нахаба — ось він хто! Джулія навіть пошкодувала, що Том їде завтра вранці, що вона не зможе зробити собі приємність — викинути його геть разом з усіма манатками. І як він сміє так поводитися з нею, жалюгідний, нікчемний клерк! Та поети, міністри, лорди щасливі були б знехтувати своїми найважливішими побаченнями тільки заради того, щоб повечеряти в її товаристві, а він кидає її, аби піти на танцюльки з кодлом продажних нікчемних блондинок, яким навіть не снилося, що таке справжня акторська гра! Все це свідчить тільки про те, яка вона була дурна. Авжеж, що дурна, — сподівалася на його вдячність. Боже, та все, що на ньому, куплено за її гроші! А отой портсигар, яким він так пишається, хіба не вона подарувала? І перстень, якого він носить... Ну, гаразд, вона поквитається з ним. Так, і вже знає, як саме. Знає, де в нього найдошкульніше місце і як допекти йому до живого! Поки Джулія обмірковувала свій план, їй трохи полегшало. Їй кортіло якнайшвидше здійснити його і, дістався додому, вона піднялася до своєї кімнати, вийняла з сумки чотири однофунтових та одну десятишилінгову купюру. Потім написала коротеньку записку:

«Дорогий Томе!

Передаю тобі гроші на чайові, бо не побачу тебе вранці. Дай три фунти дворецькому, один фунт покоївці, яка прибирала у тебе в кімнаті, і десять шилінгів шоферові.

Джулія».

Покликавши Іві, Джулія належно проінструктувала її: цю записку Томові хай віддасть покоївка, котра розбудить його завтра вранці.

Під час вечері Джулія почувала себе вже

значно краще. За столом вона підтримувала жваву розмову з Майклом, потім ще трохи обоє пограли в карти. Якби вона думала навіть цілий тиждень, однаково не придумала б для Тома більшого приниження!

Та заснути того вечора Джулія довго не могла. Вона чекала, коли Роджер і Том повернуться додому. Тепер уже інша думка не давала їй спокою. А що, як Том зрозуміє, що поводився підло? Коли він замислиться хоча б на мить, то зрозуміє, яких страждань завдав їй. Може, йому стане соромно і, повернувшись з вечірки й попрощавшись з Роджером, він тихенько пробереться до її кімнати. Якщо він це зробить, вона пробачить йому геть усе. Лист, очевидно, лежить на підносі в дворецького; вона могла б тихо спуститися вниз і забрати його...

Нарешті до будинку під'їхав автомобіль. Джулія ввімкнула світло, щоб подивитись, котра година. Третя. Хлопці піднялися сходами й розійшлися по своїх кімнатах. Джулія напружено чекала. Вона засвітила лампу на тумбочці коло ліжка, щоб, відчинивши двері, Том бачив, куди йти. Вона вдасть, ніби спить, а потім, коли він навшпиньках наблизиться до неї, поволі розплющить очі й усміхнеться до нього. Вона чекала. Кілька хвилин лежала, втупившись очима в порожнечу, потім, знизавши плечима, висунула шухляду тумбочки і прийняла дві таблетки снотворного.

«Якщо я не засну, то збожеволію...»

XIV

Прокинулася Джулія вже десь після одинадцятої. Серед кореспонденції, яку їй принесли, був непроштемпельований лист. Вона впізнала акуратний почерк Тома й надірвала конверт. В ньому не було нічого, крім чотирьох однофунтових і десятишилінгової купюр. Джулії стало ніяково. Вона, власне, не знала, якої чекати відповіді на свій зневажливий лист і принизливу подачку. Їй чомусь навіть на думку не спало, що він може повернути їй гроші. Джулія збентежилася: їй хотілося образити Тома, але тепер вона вже побоювалася, чи не зайшла надто далеко із своїм планом.

«В усякому разі, він, очевидно, дав слугам на чай, — подумала вона, щоб якось заспокоїти себе, і знизала плечима. — Ні, він ще прибіжить до мене. А поки що хай знає, що мною не так легко крутити».

Проте весь день Джулія ходила задумана.

В театрі на неї чекав невеличкий пакунок. Глянувши на адресу, вона відразу зрозуміла, що в ньому лежить. Іві спитала, розкрити його чи ні.

— Не треба.

Та, опинившись на самоті, вона зразу ж розкрила пакунок. Там лежали запонки, коштовні булавки, годинник і портсигар, котрим Том так пишався. Всі подарунки, які вона свого часу зробила йому. Але — ні слова пояснення. Серце її болісно здригнулося, Джулія затремтіла. «Яка ж я була дурна! Чому дала собі волю?»

Джулія не могла вийти на сцену з гірким болем, що краяв їй душу, не могла грати; ні, з ним будь-що треба поговорити. У Тома ж є телефон. Вона набрала номер. На щастя, Том був дома.

— Томе!

— Слухаю.

Він зробив коротку паузу перед тим, як відповісти їй. Голос його звучав холодно.

— Що це означає? Чому ти надіслав мені всі речі?

— Тобі повернули вранці гроші?

— Так. Я просто не можу зрозуміти, в чому річ. Я чимось тебе образила?

— О, ні, що ти, — відповів він. — Я люблю, коли зі мною поводяться, наче з альфонсом. Я люблю, коли навіть на чайові мені дають подачку. Просто дивно, що ти не дала мені грошей на квиток у купе третього класу до Лондона.

Хоч Джулія од хвилювання насилу говорила, пустопорожня Томова іронія мало не викликала в неї посмішку. Який же він усе ж таки зелений і дурненький!

— Та невже ти можеш хоча б на мить припустити, що я хотіла скривдити тебе? Невже ти так погано знаєш мене? Невже не розумієш, що мені таке ніколи й на думку не спало б?

— Тим гірше. Я нізащо не повинен був брати в тебе ці подарунки. І гроші теж.

— Ах, я зовсім не розумію, про що ти кажеш. Це якесь непорозуміння. Зайди до мене після спектаклю, і ми все з'ясуємо. Я певна, що зможу все тобі пояснити.

— Сьогодні я вечеряю в своїх родичів і заночую в них.

— Тоді давай зустрінемося завтра.

— Завтра я теж зайнятий.

— Але ж я мушу побачитися з тобою, Томе. Ми надто багато важимо одне для одного, щоб розстатися. Ти ж не можеш знехтувати мною, навіть не вислухавши мене. Це ж так несправедливо — карати мене за те, в чому я зовсім не винна.

— Я гадаю, що нам краще було б більш не зустрічатися.

Джулію охопив розпач.

— Але ж я кохаю тебе, Томе. Я кохаю тебе. Дозволь мені хоч раз іще побачитися з тобою, а потім, якщо ти все ще будеш гніватися, ми розстанемося назавжди.

Том відповів після тривалої паузи.

— Ну гаразд. Я прийду до тебе в середу, після денної вистави.

— Будь ласка, Томе, не думай про мене нічого поганого.

Джулія поклала трубку. Як би там не було, а Том до неї прийде. Але настрій у неї був пригнічений: сьогодні вона вперше сказала Томові, що кохає його. Їй було неприємно, що вона принизилася перед ним, благаючи прийти. Досі він просив її призначити побачення, і їй не подобалося, що тепер вони помінялися ролями.

Під час денного спектаклю в середу Джулія грала вкрай погано. В Лондоні стояла спека, театр був напівпорожній, і публіка сприймала спектакль без інтересу. Втім, Джулію це не обходило. Її мучили тяжкі передчуття, і їй було байдуже до того, що діється на сцені. («І якого дідька вони приходять до театру в такий день?»). Коли завіса опустилася, вона з полегкістю зітхнула.

— Сьогодні до мене прийде містер Феннелл, — сказала вона Іві. — Поки він буде тут, нікого не пускай.

Іві не відповіла. Джулія глянула на неї й побачила, що та чогось насупилася.

«Ну й дідько з нею. Я чхаю на те, що вона думає!»

Том мав уже от-от прийти, — минула п'ята година. Ні, він обов'язково прийде, адже він обіцяв...

Джулія надягла халат, не той, у якому гримувалася, а чоловічий, з синього шовку. Іві сьогодні прибирала довше, ніж завжди.

— Ради бога, скоріше, Іві. Я хочу побути на самоті.

Іві промовчала й далі методично розставляла речі на туалетному столику в тому порядку, якого Джулія завжди вимагала від неї.

— Чому ти не відповідаєш, коли до тебе звертаються, дідько б тебе взяв?

Іві обернулася й, глянувши на Джулію, задумливо провела пальцем під носом.

— Може, ви й велика актриса...

— Забирайся під три чорти!

Знявши грим, Джулія не стала ні фарбувати губи, ні рум'янити щоки — тільки навела світло-голубі тіні під очима. Шкіра в неї була гладенька, прозора, і без рум'ян та помади обличчя здавалося хворобливо-блідим. Просторий чоловічий халат надавав її фігурі безпорадного, тендітного й водночас якогось урочистого вигляду. Серце її тривожно билося, і вона дуже хвилювалася. Та все ж, глянувши на себе в дзеркало, Джулія не стрималася і пробурмотіла:

— Мімі в останній дії «Богеми».

Майже мимохіть вона кілька разів кашлянула — з надривом, як сухотна. Потім вимкнула яскраві лампи на своєму туалетному столику й лягла на канапу.

Незабаром у двері хтось постукав, й Іві сказала, що прийшов містер Феннелл. Джулія простягнула до нього білу, тонку руку.

— Мені треба трошки полежати. Я не зовсім здорова. Візьми стілець. Як добре, що ти прийшов.

— Що з тобою?

— О, нічого, — вона насилу всміхнулася своїми блідими губами. — Останні дві-три ночі я погано спала.

Джулія звела на нього свої чарівні очі й замовкла. Обличчя в Тома було насуплене, але вона добре бачила, що він перелякався.

— Я чекаю, щоб ти сказав мені, чим я завинила, — промовила вона врешті низьким голосом і помітила, що він у неї злегка тремтить. «Боже, я, здається, теж трохи злякана!»

— Повертатися до цього немає сенсу. Я хотів сказати тобі тільки одне: я боюся, що не зможу тобі зразу віддати двісті фунтів, які заборгував. У мене просто немає цих грошей, але я виплачуватиму їх тобі частинами. Мені дуже неприємно просити тебе про це, але іншого виходу немає.

Джулія сіла на канапі й притиснула руки до грудей: серце в неї, здавалось, от-от розірветься.

— Нічого не розумію. Дві ночі я зовсім не спала, все думала, що ж сталося. Мало не збожеволіла. Але зрозуміти так нічого й не змогла. І не можу.

«В якій п'єсі я говорила ці слова?» — подумала вона.

— О ні, можеш і прекрасно розумієш. Ти розсердилася на мене й вирішила помститися. І помстилася — ще й як! Краще виказати зневагу до мене ти не змогла б.

— Чого ж я мала б мститися тобі? Чого мені сердитися на тебе?

— Бо я поїхав з Роджером, а ти хотіла, щоб я повернувся на віллу.

— Але ж я сказала тобі, що можеш їхати. Навіть побажала добре повеселитися.

— Я знаю, але очі твої аж палали від злості. Я не хотів їхати, та Роджер наполіг. Я сказав, що треба було б повернутися і повечеряти з тобою й Майклом, але він відповів, що ви зрадієте, коли здихаєтеся нас. Я подумав, що він має рацію, а коли побачив, що ти сердишся, відступати було вже пізно.

— Я зовсім не сердилася. Звідки ти це взяв? Що поганого в тому, що ви захотіли трохи розважитися? Невже ти думаєш, що я якесь чудовисько? Бідне ти моє ягнятко, єдине, чого я боялася, коли ти був у нас, так це щоб тобі не було нудно. Я так хотіла, щоб ти добре й весело проводив час!

— Тоді чому ж ти передала мені гроші й написала такого образливого листа?

Голос у Джулії зірвався, підборіддя почало тремтіти, м'язи обличчя більше не слу-

халися її, і це справляло надзвичайно зворушливе враження. Том збентежено відвернувся.

— Я просто не хотіла, щоб ти витрачав свої гроші на чайові. Я ж знаю, що ти не мільйонер і що ти й так чимало роздав уже слугам. Я ненавиджу жінок, що зустрічаються з молодими хлопцями й примушують їх за все платити. Це ж непристойно! Я навіть не подумала, що це тебе образить.

— Слово честі?

— Ну звичайно ж! Боже, невже після всього, що між нами було за ці місяці, ти ще можеш сумніватися? Якби те, що ти про мене подумав, було правда, то я була б підлою, жорстокою й гидкою тварюкою, була б грубою, безсердечною поганню. Невже ти можеш про мене таке подумати?

«Оце так запитаннячко!» — подумала вона.

— Все одно мова зараз не про це. Мені не треба було брати в тебе коштовні подарунки й позичати гроші. Через цей промах я опинився в ідіотському становищі. І тепер розумію, що в тебе є всі підстави зневажати мене. Все, власне, зводиться до того, що я не маю права знатися з людьми, набагато заможнішими від мене. А я наївно гадав, що мені це дозволено. Звичайно, я приємно проводив час і жив, як у казці, але тепер кладу цьому край. Більше я до тебе не приходитиму.

Джулія голосно зітхнула.

— Все це свідчить тільки про те, що ти мене зовсім не любиш.

— Навіщо ти таке кажеш!

— Ти для мене найдорожча у світі людина. І ти це знаєш. Я така самотня, і наша дружба приносила мені невимовну радість. Мене оточують усілякі підлабузники й негідники, а ти, — я знала це — бачив у мені людину. Я відчувала, що завжди можу покластися на тебе. Мені так приємно було проводити з тобою час. Ти був єдиною людиною в світі, в чиєму товаристві я могла залишатися сама собою. Ти навіть уявити собі не можеш, як я раділа кожній можливості хоч трошки тобі допомогти. І ті маленькі подарунки я зробила не заради тебе, а заради себе; для мене було справжнім щастям дивитись, як ти користуєшся речами, які я тобі подарувала! Якби ти хоч трошки любив мене, то для тебе справжньою радістю було б брати в мене подарунки!

Джулія знов підвела на Тома очі. В разі потреби вона просто могла заплакати, і зараз, коли в неї так тяжко було на душі, сльози майже без зусиль навернулися їй на очі. Том ніколи раніше не бачив, як вона плаче. Вона вміла плакати не схлипуючи, широко розплющивши свої чарівні темні очі — і обличчя її в ці хвилини залишалося майже нерухомим. Мовчання, трагічна застигла поза справляли разючий ефект. Востаннє Джулія плакала так у п'єсі «Розбите серце». Боже, скільки душі вона вкладала в цю роль! Джулія дивилася просто перед себе. Серце її й справді розривалося від болю, але що це? Друге «я», хоч і співчутливо, але спокійно спостерігало її, оцінюючи й схвалюючи кожен жест. Джулія не дивилася на Тома, але знала, що він пополотнів. Вона відчула, як раптовий біль пронизав його серце, відчула, що він не має сили дивитися більше на її страждання.

— Джуліє! — вигукнув він надломленим голосом.

Вона повільно перевела на нього погляд своїх величезних очей. Тепер він бачив поряд з собою не жінку, що плаче, а уособлення всього людського горя — безмежного й невтішного горя, що випало на долю людини. Вражений до глибини душі, він впав навколішки й обняв її.

— Люба, кохана...

Джулія ще якусь хвилину сиділа непорушно. Здавалось, вона не бачила, що він поруч. Том цілував її мокрі очі, шукав устами її уста. Вона підставила їх йому так, наче була безвладна над собою, наче не розуміла, що з нею коїться, наче втратила всю свою волю. Злегка подавшись уперед, вона притиснулася до нього всім тілом, і поступово руки її обвилися навколо його шиї. Вона лежала в його обіймах — не мляво, а так, наче вся сила, вся енергія залишили її. Його губи були солоні — солоні від її сліз. Нарешті, знесилена, не випускаючи Тома із своїх м'яких обіймів, вона відкинулася на канапу. Він не одривався від її уст.

Якби хтось побачив їх за чверть години, то нізащо не повірив би, що ця весела й задоволена, злегка розчервоніла жінка недавно гірко ридала. Вони випили по чарці віскі з содовою, скурили по сигареті й тепер ніжно дивилися одне на одне.

«Який він милий», — думала Джулія.

Том забрав подарунки, які напередодні повернув їй — хоч і несміливо, але забрав. Коли він пішов, Джулія сіла за туалетний столик й уважно оглянула себе в дзеркалі.

— Це просто здорово, що після плачу повіки в мене не набрякають, — голосно сказала вона й злегка помасирувала свої повіки. — А взагалі ці чоловіки страшенні ду́рні!

Джулія була щаслива. Тепер усе буде гаразд. Вона домоглася свого — Том повернувся до неї. Однак десь у глибині душі вона зневажала Тома за те, що він такий простодушний дурник.

Закінчення в наступному номері

З англійської переклав Мар ПІНЧЕВСЬКИЙ

НІХТО НЕ ЛЮБИВ СОНЦЯ БІЛЬШЕ, НІЖ МИ!

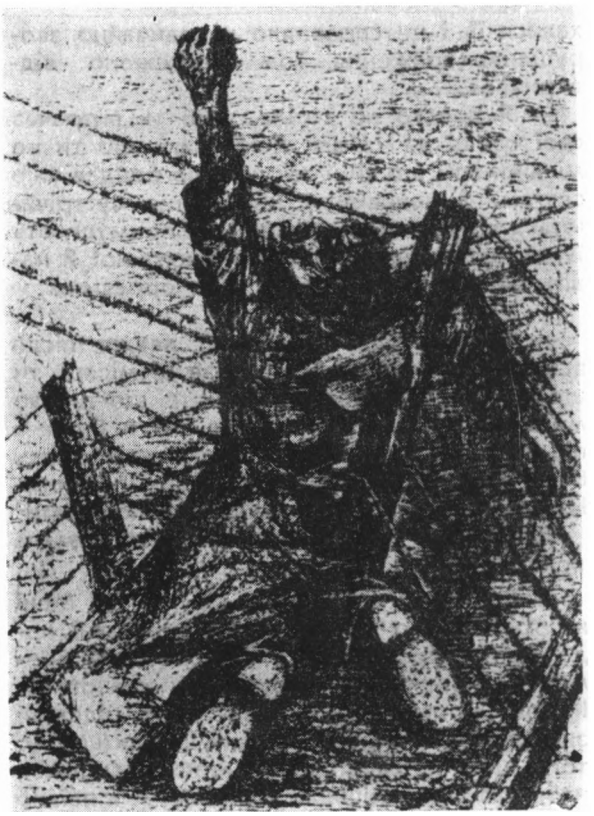

Фріц Кремер. Малюнок з циклу «В'язні Бухенвальда».

«Ми ніколи не зневажали життя, ніхто, на мою думку, не любив сонця більше, ніж ми! Але заради вищої мети ми відсунули ці почуття на другий план, а на перший план висунули боротьбу!» Ці слова написав за кілька годин до страти, 8 лютого 1943 року, Вільгельм Тевс, учасник антифашистської групи Шульце-Бойзена і Гарнака.

Цю ж саму думку висловлено у поезіях ув'язнених німецьких патріотів, написаних в 1933—1945 рр. Вірші виникли в нелюдських умовах концентраційних таборів Заксенгаузен і Бухенвальд, у берлінських слідчих тюрмах і фашистських каторжних в'язницях Целле і Вальдгейм. Мало хто з цих в'язнів врятувався від смерті в лабетах гестапо.

Альбрехт Гаусгофер разом з багатьма товаришами по ув'язненню був убитий в тюрмі Лортер Штрасе (Берлін). Після розгрому фашизму брат знайшов його тіло. Поруч лежав зошит «Моабітські сонети». Гаусгофер написав ці вірші руками, закутими в кайдани.

Автори віршів здебільшого — відомі антифашисти. Найвизначніший з них Гарро Шульце-Бойзен створив разом з д-ром Арвідом Гарнаком найбільшу в Німеччині групу Опору і встановив зв'язок з діячами КПН. Його, колишнього обер-лейтенанта, чиновника міністерства цивільної авіації, було заарештовано разом з 600 борцями його групи восени 1942 року. П'ятдесят п'ять з них імперський військовий суд засудив до страти. Шульце-Бойзен і Гарнак 22 грудня 1942 року віддали своє життя за нову демократичну Німеччину.

Учасниками цієї групи були Адам Кукгоф і Вільгельм Тевс. Адам Кукгоф працював драматургом і художнім керівником Державного театру в Берліні. Тут він включився в групу Шульце-Бойзена і Гарнака. На їх доручення він складав листівки і відозви, спрямовані проти фашизму. У вересні 1942 року в Празі його було схоплено, а третього лютого 1943 року засуджено до страти. Кукгофа було страчено 5 серпня 1943 року.

Вільгельм Тевс був діячем Комуністичної партії. В перші роки фашистського терору він змушений був емігрувати за кордон. Звідти продовжував вести антифашистську роботу. 1936 року в Іспанії Тевс керував офіцерською школою в Пасо Рубіо і захищав Іспанську республіку як боєць батальйону ім. Едгара Андре. Після трирічного ув'язнення у французькому концентраційному таборі він нелегально повернувся до Німеччини і зайняв керівний пост у групі Шульце-Бойзена і Гарнака. В 1941 році він потрапив до рук гестапо і був страчений восьмого лютого 1943 року в Берлін-Плетцензее.

Герберт Бохов разом з Фріцом Шульце працював у підпільній групі. Бохов, член КПН з 1929 року, був діячем Спілки робітничих театрів. В перші роки гітлерівського режиму був уже двічі ув'язнений. Група Опору, якою керували він і Шульце, працювала разом з берлінськими антифашистами. В березні 1942 року Бохова засудили до страти; вирок було виконано 5 червня 1942 року в Берлін-Плетцензее. Разом з ним загинув його товариш по боротьбі Фріц Шульце. Шульце був художником, з 1930 року належав до КПН. За підпільну роботу тривалий час відбував покарання в концтаборі Гонштейн. Після того, як його звільнили, він разом з Боховим створив антифашистську групу Опору. Ця група, що складалася з тридцятьох борців, потрапила в лабети гестапо через зраду. Альфред Шмід-Зас був учителем музики. Від 1924 року належав до КПН. 1933 року керував підпільними гуртками партії. За це його кинули в концтабір Заксенгаузен, але зразу ж після свого звільнення звідти він знову почав підпільну роботу. Він підтримував у Берліні зв'язок з молодими антифашистами, які групувались навколо Ганно Гюнтера. Шмід-Заса заарештували 18 серпня 1941 року. «Народний суд» засудив його і чотирьох його товаришів до смертної кари. 5 березня 1943 року Шмід-Засові відрубали голову.

Фріц Затлер відбував спершу ув'язнення у Вальдгеймі, а тоді в концтаборі Заксенгаузен; а Франц Каман — у каторжній тюрмі Целле. Серед авторів є і одна жінка, Маріанна Колін. Фашисти вбили її, коли їй не сповнилось і двадцяти трьох років.

Майже всі вірші, більшість яких узято із збірок Архіва робітничих пісень Берлінської Академії мистецтв, були написані в одиночному ув'язненні. Вони адресовані товаришам по боротьбі, найближчим родичам і всім, хто ненавидить фашизм. Поети розповідали про свою боротьбу й спрямовували погляд у майбутнє. В їх творах немає ніякого страху, ніякого каяття. «Це був справедливий фронт!»—підсумовує Шульце-Бойзен у своєму вірші «Звіт». Шмід-Зас вигукує в останні години перед смертю: «Життя, яке перед кінцем прекрасне ти...» Жоден з цих щирих борців за нову Німеччину не почував себе самотнім в останні години свого життя.

Зміст життя антифашистів полягав у боротьбі за кращу Німеччину, що стала нині дійсністю в НДР. Подані тут вірші, ці документи героїчної антифашистської боротьби Опору, свідчать про моральну перемогу гуманізму над фашистським варварством.

Клаус ФЕЛЬКЕРЛІНГ

Вірші антифашистських борців Опору

ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕВС

ЗАКЛИК

В бій, друзі, ходім, як солдати!
Доволі, тамуючи гнів,
До шепоту голос стишати.
Треба, щоб він загримів!

Хай тиран і його холопи,
Нам погрожуючи, тремтять:
Ми вбивцям учинимо опір.
Віддамо за свободу життя!

Травень 1936 р.

КАМЕНЮКИ

Каменюки без числа
Шлях життя захарастили,
Завдають нам стільки зла,
Відбирають стільки сили!

Ти ж їх мусиш перейти,
Щоб нові й нові стрівати.
Так і треба! До мети
Без страху долай завади!

В тернах простий шлях? Нехай!
Вимагає волі й гарту?
Все ж ти з нього не звертай,
Манівцем іти не варто.

Нас ніколи не зігнуть
Найгостріші каменюки,
Щастя ж тільки досягнуть
Ті, кому відомі муки.

Жовтень 1942

МАРІАННА КОЛІН

НИНІ БУДУ МОВЧАТИ

I

Завтра викажу я, не тепер.
Нігті вирвіть мені.
Я не викажу, ні.

Де межа моїй мужності, вам не знаття.
Тільки я знаю це.
П'ятеро вас:
Ваші грубі руки в перснях.
На ногах у вас чоботи
З цвяхами.

II.

Завтра викажу я, не тепер.
Завтра.

Щоб зважитись, ніч потрібна мені,
Ціла ніч і не менше,
Щоб зректися, ослабнути, виказать їх,
Щоб зректись своїх друзів.
Щоб заради хліба й вина відректися.
Щоб зрадить життя.
Щоб умерти.

III.

Завтра викажу я, не тепер.
Напилок лежить під плитою.
Напилок цей не для грат.
Напилок цей не для ката.
Цей напилок для пульсу мого.
Нині буду мовчати.
Викажу завтра.

ГЕРБЕРТ БОХОВ

МОЄМУ СИНОВІ

Коли осідлав твій батько коня,
Мій сину, і в світ полетів,
Твій батько, мій сину, ні одного дня
Здобути грошви не хотів.

Якби він боровся заради скарбів,
Ти був би, мій сину, багатий
І міг би, мій сину, скажу я тобі,
Поважним намісником стати.

Твій батько для себе не прагнув благ.
Він щастя загального ради
Ступив рішуче на важкий цей шлях,
На ньому ж — ні грошей, ні влади.

Лиш вірність несе він і муки несе,
Й життя треба врешті віддати.

Та скільки було їх, готових на все!
Загинуло мужніх багато.

Вмирали за вірність і кидали стяг,
Як падали, іншим у руки.
Ті брали його, а вмирали в боях,—
Не падав той стяг на бруки.

Твій батько двічі в житті присягав
Тримати той стяг, ти збагни це:
Тим вершникам, разом з якими скакав,
І перед воротьми в'язниці.

Як батько впаде, не привчивши синка,
Не привчивши тебе до сідла, —
Зарані звикай до меча й кулака,
Звикай до знущання і зла.

ФРІЦ ШУЛЬЦЕ

ЄВІ

Я — багатій, бери мерщій
Ці небеса — дарунок мій!
Весела будь, угору злізь
І в небесах цих оселись.

Візьми ще сяйво сонця в дар!
Тебе цілує промінь-жар!
Даю блиск місяця: поший
Убір до танцю чепурний.

Дарую вогники зірок —
Сплети на кучері вінок;
Вітрець весняний ще даю —
Хай пестить щічку він твою.

Ще захід сонця дам, аби
Вечерю присмачить тобі,
До того ж, ранішню росу,
Як трунок юності, несу.

Ще дату року під кінець
Дарую, як всього вінець.
Дароване з любов'ю мною
Обвинь веселкою ясною!

Новий рік 1941-42

ФРАНЦ КАМАН

ЦЕЛЛЕ

Целле в пустищі зеленім —
Там велика є тюрма,
Де у смуткові щоденнім
Кат роками нас трима.
Запах квітів духовитий
Обминає сірий дім.
Йдуть зима, весна і літо,
Все ж, як завжди, сіре в нім.

Скрізь — високі сірі стіни,
Пруття грат кругом віта,
Гриземо сухі скорини,
А супи, як та вода.
З камер, сповнених міазмів,
Де не можна продихнуть,
Лиш на півгодини в'язнів
На прогулянку ведуть.

Вся на нас брунатна одіж:
Куртки, і штани, й шапки,
І на всьому, в чому ходиш,
Номери стоять чіткі.
Нас обстригли всіх до'дного.
Хто на строк сюди попав,
Той позбувсь лиця людського
І людських позбувся прав.

Нас численна тут громада.
Лиш про злочин запитай,
Скажуть всі: «Державна зрада!»
Це почуєш, ну і край.
Але живить нас надія,
Вільний погляд наш не згас,
Розпач не оволодіє —
Прийде воля і для нас!

АЛЬФРЕД ШМІД-ЗАС

ЖИТТЯ, ЯКЕ ПЕРЕД КІНЦЕМ ПРЕКРАСНЕ ТИ

Завдовжки з дев'ять кроків він,
Мій білий світ, в якім живу один
Останні дні серед тюремних стін.
Ще, може, дев'ять днів,
І голова моя впаде,
Яка ще думає і чує ще сьогодні,
Говорить, бачить стіни ці холодні...

Як близько той великий сон тепер,
Що тіні чорних крил своїх простер
Над полум'ям бажань або страхів.
Він живить полохливі, страхітливі,
Гіркі й найдовші миті самоти.

Життя, яке перед кінцем прекрасне ти...

АДАМ КУКГОФ

ПРОЩАЛЬНИЙ ВІРШ

Іншим я писав на спогад вірша,
А тебе лиш радував рядком.
Чи мені була ти не любіша?
Чи не йду від тебе боржником?

О кохана, міри не було їй,
Тій любові, що єднала нас.
Про слова я забував з тобою —
Нам без них здавався коротким час.

Згадуєш про кров в своїх легенях?
Про повітря плин? Про звуки слів?
Я тебе не славив у натхненні,
Лиш любив.

Чи не мушу більше я сказати?
Небагато в мене вже годин!
Та й в ці дні не можу нанизати
Слів-перлин.

Твій боржник я, звісно, не в одному,
Та спокійно жду свого кінця.
Все ми — у великому й малому —
На шляху скінчили життьовому,
Як веліли нам серця.

4 лютого 1943

АЛЬБРЕХТ ГАУСГОФЕР

У КАЙДАНАХ

Здається тим, що спати мусять тут,
Ця камера кошмаром самотини,
Але й здається, що живуть тут стіни.
Провина й доля сіру пряжу тчуть.

З усіх страждань, що сповнюють цей дім,
Серед цих грат і мурів цих льодових
Лишаються живі тремтіння й повів —
То душ скорбота дихає у нім.

Не перший я в цій камері тісній,
Кому важкі кайдани ріжуть руки,
З чиєї тут кати глузують муки.

Тут дня нема, немає сну ві сні.
Крізь стіни відчуваю в цім полоні:
Стількох братів стискаються долоні!

Фріц Кремер. Малюнок із циклу «В'язні Бухенвальда»

ФРІЦ ЗАТЛЕР

БЕРЕЗНЕВІ БУРІ...

У таборі люто шумить буревій,
Аж стогнуть бараки й дерева...
Не падай духом, товаришу мій,
Ось пісня нова, березнева:

Несамовитий шле березень нам
Свої незліченні бурі.
Могутні, стрибають з вовчим виттям
Круг башт, що застигли, похмурі.

Вдираються через колючий дріт
І начебто грають на ньому.
Мов стогін тих, що лишили тут світ,
Звучить в тім бринінні жахному...

Вітаємо бурі, їх лють навісну,
Що владу в зими відбиває,
Бадьорить, віщує близьку весну,
Льодові запори зриває.

Змітають старе й зогниле вони,
Розвіюють наші турботи,
Злітають, новітнього дня вістуни,
У табір, лишивши висоти.

Віщують новий і кращий час,
Що в шалі родивсь березневім.
Товаришу, доля обрала нас
Служити прийдешньому дневі.

Будь сил своїх певен, бурям радій,
Що трощать неволю зимову:
Будь радісним і готовим до дій —
Майбутнього класти будову!

Концтабір Заксенгаузен, 4 березня 1945

З німецької переклав Марко ЗІСМАН

ПОЕТ КВІТУЧОЇ УКРАЇНИ

(До 75-річчя з дня народження Павла Тичини)

Творчість Павла Тичини здобула світове визнання та любов.

Вже починаючи з 1924 року вірші Тичини перекладаються чеською, італійською, німецькою, французькою, турецькою та іншими мовами. Англійський критик Джон Фут відразу звернув увагу на «ні з чим не зрівнянну своєрідність творчості поета, завдяки якій Тичина не схожий ні на кого в світовій поезії».

Захоплено сприйняла твори Тичини польська критика, яка першою закордоном заговорила про його справжнє новаторство в поезії.

Уже в 1922 році варшавський журнал «Скамандер» вмістив лаконічну рецензію, підписану криптонімом «Я.І.», на збірку П. Тичини «Золотий гомін». До речі, уривки з цієї рецензії О. Білецький наводить у своїй брошурі «Двадцять років нової української лірики (1903 — 1923)», а також Л. Новиченко у книзі «Поезія і революція». Але обидва не розкривають криптоніма, що стоїть під цим матеріалом. Тим часом виявилося, що рецензія належить перу Ярослава Івашкевича. Критик назвав П. Тичину «геніальною індивідуальністю» в українській літературі. Я. Івашкевич особливо захоплюється збіркою «Замість сонетів і октав», де зібрано невеличкі поеми в прозі, які нагадують йому твори одного з ранніх французьких символістів Рембо або іншого поета Франції Макса Жакоба.

В своєму листі до автора цієї статті Я. Івашкевич згадував, що збірку «Золотий гомін» він отримав від Юліана Волошиновського, також відомого прихильника української літератури та перекладача Тичини. Ю. Волошиновський, як мало хто із зарубіжних перекладачів, розумів мелодійність лірики Тичини. З цього погляду творчість автора «Арфами, арфами...» — виключне явище, яке не має собі прямих аналогій ні в польській, ані в західноєвропейській літературі. Перу Ю. Волошиновського належать переклади віршів Павла Тичини «Там тополі у полі», «Не дивися так привітно», «Зразу ж за селом», «Квітчастий луг», «Над зеленим яром», «Війна», «Мадонна моя», що їх було вміщено в антології світової літератури (Варшава, 1933).

Слідом за цією добіркою віршів в Польщі почали виходити нові переклади з Тичини, здійснені Т. Голлендром. Вони друкувалися на сторінках польських періодичних видань «Сигнали», «Камена» та інших. Слід згадати також, що 1938 року Т. Голлендер здав до друку збірку перекладів 50-ти українських поетів під назвою «П'ятдесят з цього і з другого боку Збруча», в якій найбагатше була представлена творчість П. Тичини.

У 1941 році громадськість нашої країни відзначала 50-річчя автора майстерної збірки «Партія веде». До Києва прибула делегація польських письменників у складі Я. Бжози, Л. Пастернака, А. Важика, Є. Путрамента, Ю. Пшибося. До ювілею були видані «Вибрані

поезії» Тичини польською мовою, які мали показати весь його творчий шлях від перших шукань до свідомого становлення творця, який іде в ногу з життям народу і партії.

Вірші Тичини переклав великий колектив першокласних поетів: М. Яструн, А. Важик, Л. Пастернак, Л. Шенвальд, А. Стерн, В. Слободнік, С. Жиранік та інші.

П'ятдесятиріччя Павла Григоровича Тичини відзначала вся радянська преса. У львівському «Червоному Штандарі» (№ 21 від січня 1941 р.) була вміщена добірка під загальною назвою «Поет квітучої України». Тут, крім віршів «На майдані», «Чуття єдиної родини», «Вулиця Кузнечна», «На олімпіаду хорів», «Фелікс Дзержинський», можна знайти статтю О. Гаврилюка «Павло Тичина» — досі майже не відому нашому літературознавству.

У Народній Польщі в післявоєнне двадцятиріччя (1945—1965) твори Тичини друкувалися в кількох десятках газет і журналів та в спеціальних збірках («Україна Радзецка», «Праця Свєтліцова», «Под штандарем братерскєй пшиязні»). Перекладали їх Е. Фіцовський, А. Важик, В. Слободнік, Л. Пастернак, Ю. Пшибось та інші.

Значну добірку поезій українського митця було вміщено у великій антології радянської поезії «Сто тридцять поетів» у 1957 році. Павло Тичина — один з найпопулярніших українських поетів у Польській Народній Республіці.

В республіці надруковано багато літературознавчих статей, рецензій на твори видатного українського поета. Так, Б. Брунич у статті «Художня творчість Радянської України», вміщеній у свій час у журналі «Пшиязнь», дуже правильно вказує на те, що творчість Тичини, найбільш повно представляючи класичні традиції української поезії, водночас «наповнена всіма соками сучасності».

Захоплено писав про поезію П. Тичини критик Арнольд Слуцький у статті «Поезія Радянської України». Показуючи творчі шукання видатного художника, шляхи, якими він ішов до революційної поезії, польський критик підкреслював головну рису його творчості — глибокий соціалістичний гуманізм та щирий інтернаціоналізм.

Іван ЛОЗИНСЬКИЙ

м. Львів

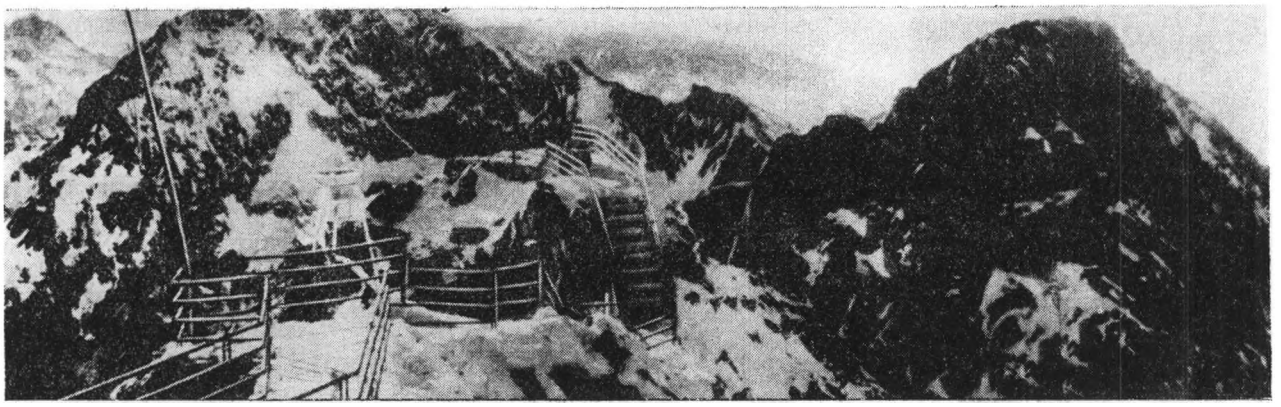

Ломницький пік. Суворий пейзаж! Але тут живуть і працюють люди. Надійні поруччя захищають необережних метеорологів та туристів від нещасних випадків.

КУХНЯ ПОГОДИ У ВИСОКИХ ТАТРАХ

Чехословацьким метеорологам здавна відомий рецепт доброї погоди для долин у Високих Татрах. «Візьміть пару кубічних кілометрів добре прогрітої повітряної маси, накришіть туди два грами золотого сонячного сяйва, трошки ароматного високогірного туману, перемішайте все це добре і додайте потрібну кількість теплуватого південного вітру. На гарнір потрібна маленька гроза на горизонті. Подавайте одразу ж готову страву відпочиваючим на південних схилах Високих Татр — вони матимуть чудовий день».

Такий рецепт старої словацької кухні погоди. Якщо ви щось переплутаєте, змішаєте складові частини неправильно, то начувайтесь. Гори вкриє щільний туман, який влітку приносить дощ і поганий настрій; взимку — мокрий сніг, що його так ненавидять лижники.

Чотири метеорологи живуть на Ломницькому піку на висоті 2632 метри над рівнем моря. Коли погода на схилах гір псується, тут, над туманами, яскраво світить сонце. І вже в середині лютого метеорологи можуть похвастатися чудовим південним загаром. Вони починають запрошувати до себе відпочиваючих. Першими по канатній дорозі від станції Скалнате плесо, що розмістилася на висоті 1788 метрів, піднімаються спортсмени.

У безвітряні дні змінюється персонал на станції, бо під час сильного вітру або сніжних бур посилати гондоли на пік заборонено. Одного разу погана погода трималася досить довгий час і метеорологам довелося порубати свої дерев'яні ліжка, щоб зберегти вогонь у плиті. Коли викурили останню сигарету і з'їли останній шматок сала, буря раптом стихла.

Закодовані сигнали — міжнародна мова метеорологів — летять з Високих Татр від станції до станції. Ними цікавляться в Берліні і в Будапешті, на Уралі і на Цейлоні. Дані про тиск повітря, його температуру, швидкість і напрямки вітру, інтенсивність сонячної радіації потрібні метеорологам, що працюють внизу, для складання прогнозів погоди.

2632 метри висоти метеорологу замало, йому потрібно ще два.

Таким приладом, актинометром, вимірюють інтенсивність сонячного випромінювання.

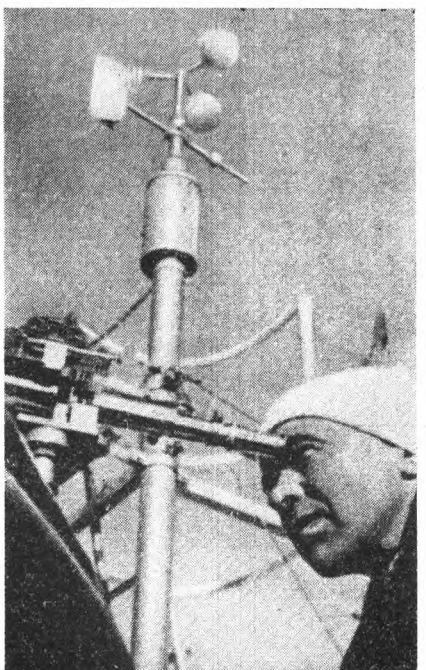

Сигнали з космосу — справжня насолода для метеорологів. Для цього і запускають зараз повітряний балон.

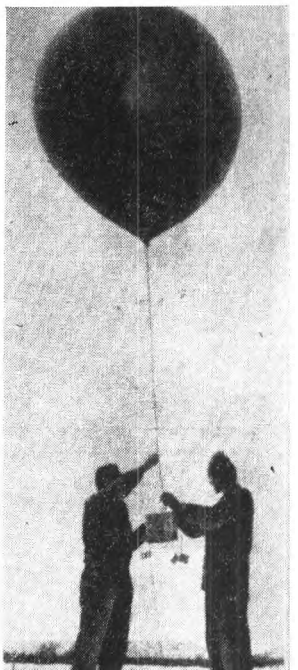

ОГОЛЕНЕ СУСПІЛЬСТВО

ЛЕГІОН ДЕТЕКТИВІВ • НА КОЖНОГО ГРОМАДЯНИНА ОДИН АГЕНТ • ЯК ВИБРАТИ ГНИЛІ ЯБЛУКА З БОЧКИ • ДЕТЕКТОРИ БРЕХНІ • 200 ЗАПИТАНЬ АНКЕТИ • СПИСОК ПІДОЗРІЛИХ ОСІБ •

Відомий американський публіцист Ванс Паккард, автор книги «Фабриканти мотлоху» [див. «Всесвіт» № 9, 1965 рік], виступив з новою книгою «Оголене суспільство». Він розповідає в ній про атмосферу підозрілості та всевидюще око, яке слідкує за кожною людиною в США, так званій країні свободи.

В цій статті використано матеріали окремих розділів нової книги Ванса Паккарда.

Чи існують в сучасному капіталістичному світі сили, що загрожують остаточним знищенням свободи особистості? І коли такі сили дійсно існують, то чи не є вони передумовою для встановлення тоталітарного режиму, здатного зазіхнути на особисту свободу сучасної людини?

Виявляється, такі сили справді існують, і вони втручаються в усе, що пов'язане з повсякденним життям американців, роботою, на-

вчанням, прагненням залишитися інколи на самоті. Мільйони американців живуть в атмосфері, де всюдисуще електронне око, таємні агенти, детектори брехні, мініатюрні магнітофони, наймані інформатори і образлива цікавість анкет стають звичайним явищем.

Перевірка громадян в США, так само як і в багатьох країнах Західної Європи, посилюється з року в рік. Про те, якого поширення набули всілякі обстеження в США, свідчить хоча б аналіз системи безпеки, проведений кілька років тому. Дані показують, що вже тоді понад 13 500 000 американців, тобто близько одної п'ятої всіх працюючих, під різними приводами перевірялися на благонадійність. У 1962 році одне тільки міністерство оборони провело обстеження 862 000 чоловік.

Особливо буйно розцвітають різні перевірки на лояльність, благонадійність та доброчесність населення у Південній Каліфорнії.

В цій області майже в кожній родині один чи два її члени перебувають під невпинним наглядом. Звичайно, це люди, що мають відношення до оборони, державні службовці, працівники кіно, радіо і телебачення, а також люди, що отримують державні пенсії. Майже на кожного з них припадає принаймні один агент, який часто звертається за відомостями про їхнє життя і звички до найближчих сусідів.

У розпорядженні уряду Сполучених Штатів налічується понад 25 000 професіональних детективів, не рахуючи секретних агентів. Однак державні шпигуни складають лише незначну частину від загального числа людей, що заробляють на життя, стежачи за іншими. Існують ще сотні тисяч приватних, корпоративних, муніципальних, окружних та інших агентів.

Як приклад, розповімо про роботу одної приватної фірми по розшуку, маловідому більшості американців. Її головна штабквартира розміщена в Атланті і має назву «Ретейл кредіт компані» Фірма пропонує свої послуги на одержання таємних відомостей на всьому континенті. Для цього вона утримує на зарплаті 6000 «інспекторів» при «сталому навантаженні». Їх роботою керують 1500 відділень, розкиданих по всіх Штатах та в Канаді. В одному тільки штаті Огайо налічується 64 відділення. Своїх представників фірма має в Мексиці і в Європі. Інспектори компанії провадять близько 90 000 розслідувань щодня, добуваючи відомості головним чином про окремих осіб. Вони роблять ретельну перевірку осіб, що бажають застрахуватися; визначають суму заборгованості; а також збирають клієнтові всі відомості про людину, яка наймається на роботу. Число клієнтів досягає 38 000, серед них — найкрупніші компанії світу.

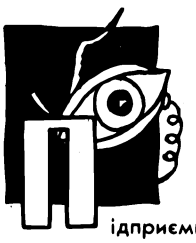

Підприємці і керівники різних фірм виявляють все більшу занепокоєність з приводу порядку прийому на роботу нових співробітників. Раніше їм було досить одного погляду, щоб оцінити «ділові якості» людини. Тепер цього вже замало.

Зростаючу підозрілість добре ілюструє буклет, виданий великим тиражем Американською асоціацією організації керівництва підприємствами, під назвою «Як вибрати гнилі яблука з бочки». Малюнок на обкладинці зображує двох людей — одного за письмовим столом, а другого — на фотознімку з особистої справи, що підозріло дивляться один на одного.

Буклет, написаний професором Вісконсінського університету, запевняє, що про приватне життя майбутнього працівника можна довідатися шляхом «особистих бесід з сусідами як за його нинішнім місцем проживання, так і за двома-трьома його попередніми адресами».

Підприємців попереджають, що звичайна бесіда при прийомі на роботу неефективна як запобіжний захід, бо в цьому випадку людина намагається виставити себе у найвигіднішому світлі. Їх попереджають, що звичайні анкети можуть бути заповнені невірними даними. Їх попереджають, що рекомендаційні листи сміховинні і тільки дурні можуть покладатися на них. Їх попереджають, що не слід довіряти навіть телефонному дзвінку колишнього шефа, оскільки він може бути радий позбутися цього працівника.

Підприємцю пропонують робити глибоке обстеження. Воно може коштувати від 15 до 250 доларів, залежно від важливості посади і застосовуваної техніки.

Ось три основних види подібних обстежень:

Пряме слідкування, з метою з'ясувати обставини особистого життя і біографії;

використання детекторів брехні;

використання психіатрів, психологів або психологічних тестів для проведення аналізів особистості.

имало керівників відділів особового складу звертаються до якогось місцевого детектива. Один такий приватний агент з Балтімори розповів на сторінках «Поліс рев'ю» про свою практику в проведенні подібних перевірок. Він виуджує все, що можна, про претендента у сусідів, колишнього начальника та співробітників. Переві рив ши отримані відомості, детектив передає їх керівникові відділу особового складу. Коли ж його доповідна містить «компрометуючі дані», претендент може дати усне пояснення в «особистій розмові» з керівником відділу.

Коли бажаючий поступити на роботу прибув з іншого міста чи штату, наймач може звернутися до одної з слідчих компаній, такої як «Фіделіфактс», яка має 200 спеціальних агентів, колишніх працівників ФБР.

Прихильники застосування детекторів брехні для відбору майбутніх працівників запевняють, що детектори (або поліграфи) успішно діють там, де виявляються безсилими звичайні методи обстеження. Провідна розшукна компанія «Дейл систем», що міститься в Нью-Йорку, але пропонує свої послуги «в будь-якому місті і штаті», твердить, що поліграф може дати більш детальну інформацію, ніж пряме обстеження, про те, чи є претендент на місце тим, за кого він себе видає.

Ще до недавнього часу детектори брехні застосовувалися головним чином в роботі поліції, для перевірки людей в засекречених закладах воєнного значення тощо. Сьогодні понад три чверті всіх обстежень припадає на бажаючих працювати в приватних компаніях. Щороку десятки тисяч американських громадян, в пошуках найпростішої роботи — аж до заправника на бензоколонці — натравлюють на необхідність перевірки на детекторі брехні.

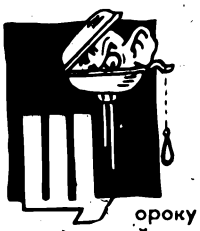

ороку понад мільйон чоловік змушені проходити величезну кількість тестів на розкриття особи та інші психологічні аналізи, перш ніж їх візьмуть на роботу. Вони по-

винні відповісти на численні запитання, серед яких чимало торкається особистих та інтимних аспектів життя. Наведемо кілька з них:

Що я думаю про своїх батьків;

чи вважаю я своїх дітей надокучливими;

як часто я страждаю від запорів та інших шлункових захворювань;

наскільки мене турбують подружні чвари;

чи бачу я жахливі сни;

чи вважаю я себе потворним тощо.

Пропонується також дописати речення, що починаються так:

«Я понад усе боюсь...»

«Мені не пощастило...».

«Більшість дівчат...».

«Я страждаю...».

«Понад усе мене турбує...».

Більшість великих корпорацій країни, так само як і сотні менш значних фірм, беруть на роботу лише тих службовців, що проходять психологічну перевірку.

Стеження за робітниками і службовцями на підприємствах США набуло такого розмаху за останні роки, що воно стало просто патологічним. На тисячах заводів і фабрик ніхто не може розраховувати на будь-яке довір'я.

Найбільш сувора програма стеження існує в компаніях по виробництву лікарських речовин. Ці компанії ведуть між собою запеклу конкуренцію за право першими збути до аптекарських магазинів новий варіант якоїсь пілюлі. Одне з таких підприємств, наприклад, огороджене двометровим парканом і охороняється 50-ма поліцейськими. Для входу до деяких приміщень треба мати спеціальну перепустку.

Інші промислові підприємства патрулюються службовими собаками. Власники автомобільних заводів застосовують повітряний захист, коли нова модель виходить з цеху.

Деякі підприємці вважають, що нові електронні очі та вуха тільки замінили людські очі та вуха, які існували десятки й десятки років для нагляду за виробничим процесом. Їм здається, що керівництво має цілковите право знати, чим займається кожний працівник в будь-який момент. Однак, навіть коли електронні очі та вуха не приховані і про їх існування всім відомо, це все одно обмежує свободу, сковує і пригнічує людину, бо вона повинна щохвилини пам'ятати про це.

В багатьох випадках керівники підприємств, прагнучи з'ясувати, чи вештаються їхні робітники без діла, крадуть або зле про них говорять, обладнують мікрофони навіть у туалетних кімнатах.

Кожний, хто хоче поступити на державну службу в Сполучених Штатах Америки, повинен заповнити анкету на 6 сторінках. Він повинен зазначити, яку зарплату одержував на трьох останніх місцях служби і чому пішов звідти. Він повинен перелічити всі зарубіжні країни, в яких побував, і розповісти про мету їх відвідання. Він повинен розповісти про всі свої фізичні недоліки і хвороби. Він повинен відповісти на запитання: «Чи звільняли вас колинебудь з роботи і чому».

В цій анкеті є два найбільш каверзних пункти: пункт 27 намагається вивідати, чи належала людина коли-небудь до підривної організації. Якщо дається ствердна відповідь, то треба написати детальне пояснення на окремому аркуші.

Пункт 37 запитує: «Чи перебували ви коли-небудь під арештом, під слідством, чи притягалися ви до судового розгляду?» На ці питання треба відповідати «так», навіть коли людині довелося побувати в поліцейському відділку через участь в демонстрації проти ядерних випробувань або расової дискримінації.

Багато вихователів і студентів все більше обмежуються в праві висловлювати свої думки. Симптоматичні спроби заборони багатьох книг у громадських бібліотеках. В цілому ряді крупних університетів постійно перебувають представники Центрального розвідувального управління, котрі займаються перевіркою професорів, обраних для участі в міжнародних конференціях. Крім того, існує чимала кількість державних інспекторів, що здійснюють нагляд над науковими дослідженнями, пов'язаними з вивченням космічного простору, воєнними та іншими питаннями, що входять до розряду секретних.

Однак ще більшу тривогу викликає той факт, що міністерству оборони надано право вимагати у коледжів відомості про тисячі професорів і викладачів.

Крім державного нагляду, в багатьох коледжах і школах запроваджено настирні анкети, політичні перевірки та інші методи викриття небезпечних викладачів і встановлення нагляду над ними. Спроби тримати викладачів під неослабним контролем робляться з метою залякати чи позбутися небажаних педагогів. Такі дії — це, перш за все, спадщина ери сенатора Маккарті, коли підозрілість по відношенню до інтелігенції досягла гігантських розмірів. Це також наслідок спроб, що почастішали останнім часом, придушити критику расової сегрегації. Кожний, хто хоче обняти викладацьку посаду в одній з каліфорнійських шкіл, повинен пройти перевірку. З цією метою міністерство освіти утримує цілий штат чиновників, в обов'язок яких входить охорона безпеки.

Чи можна серйозно говорити про сміливість чи незалежність думки в країні, де людина, що дозволила собі мати неортодоксальну думку, піддається всіляким перевіркам та утискам? Потрапивши до комісії по розслідуванню антиамериканської діяльності, така людина змушена давати пояснення похмурим конгресменам, називати всіх знайомих, що поділяють її погляди.

Сенатор Додд, колишній працівник ФБР, член сенатської підкомісії з внутрішньої безпеки, поставив вимогу, щоб доктор Лайнус Полінг, двічі лауреат Нобелівської премії, назвав йому імена всіх американських вчених, які допомагали доктору Полінгу поширювати відозву проти ядерних випробувань.

Коли відомий клівлендський промисловець Сайрус Ітон висловив критичні зауваження на адресу ФБР, тодішній голова комісії по розслідуванню антиамериканської діяльності Френсіс Уолтер негайно підписав розпорядження про виклик Ітона для розмови з цього приводу.

Атмосфера жаху й підозри, що залишилася в спадщину від похмурої ери Маккарті, ще й досі не розвіялась.

Дор Шері, що присвятив своє життя створенню кінофільмів та п'єс, розповідає: «Страх цей великий і досі. Продюсери кінофільмів і телевізійних постановок охочіше звертаються до ризикованих сексуальних тем, аніж до сміливих соціальних проблем».

Головною мішенню більшості кампаній проти неортодоксальних поглядів стали так звані «підривні елементи». Спочатку цей ярлик поширювався на комуністів, колишніх комуністів і на тих, хто співчуває комуністам. «Людиною, яку підозрюють в підривній діяльності», вважали того, хто так чи інакше пов'язаний з комуністами чи має родичів серед них. Тепер до «підривних елементів» відносять також пацифістів, противників ядерних випробувань тощо. Берчисти вважають прихильником комуністів кожного, хто схвально ставиться до Організації Об'єднаних Націй чи до спільного навчання в школах білих та негрів.

Комісія по розслідуванню антиамериканської діяльності стала

важливим органом держави. Людей почали переслідувати і судити тільки за те, що вони наважилися мати неортодоксальні погляди. Комісія запровадила свої власні правила, які робили свідка ще беззахиснішим, ніж коли б він був злочинцем. У Сполучених Штатах обвинувачення в можливій приналежності до комуністичної партії чи співчуття до неї стало більш небезпечним, ніж грабування, торгівля наркотиками, контрабанда чи будь-який інший злочин.

Обвинувачуваний, викликаний в комісію, дуже швидко розуміє, що кращий спосіб уникнути прилюдного скандалу, а можливо, й втратити роботу — це дати потрібні свідчення. Треба визнати себе винним в усьому, публічно розкаятися в своїх гріхах і хибних поглядах, довести всіма своїми вчинками перевтілення в ортодокса. Один із способів довести це — назвати всіх, хто поділяв його старі, помилкові погляди. Один продюсер з Голлівуда назвав 162 прізвища, встановивши тим самим своєрідний рекорд.

Потрапивши одного разу до списків комісії, всі названі люди в будь-який момент можуть бути обвинувачені як червоні або такі, що їм співчувають. Мабуть, найбільший список підозрілих осіб і організацій на 2000 сторінок був складений в 1944 році. 7 томів цього списку містили 22000 прізвищ осіб, чимало з яких, напевне, ніколи не були ані червоними, ані співчували їм.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ВІДПОВІДЬ З МАРСА. Незабаром після того, як почали надходити перші фотознімки Марса, один австралійський журналіст замовив першу телефонну розмову з Марсом. «Ми чекали цього телефонного виклику, — почув журналіст в трубці чийсь голос. — Всі жителі Марса були певні, що якийсь дурень обов'язково подзвонить до нас». Цей голос належав начальнику поліції невеликого міста Марс, яке налічує 1700 жителів і розташоване в штаті Пенсільванія (США).

ЧОГО ВАРТІ СЛЬОЗИ? Американський вчений Роберт Бренс твердить, що сльози, викликані зовнішніми факторами, наприклад порошиною або цибулею, мають зовсім інший хімічний склад ніж сльози, що виражають душевний або тілесний біль і страждання. Оскільки склад сліз залежить від сили почуття, Бренс рекомендує чоловікам давати сльози своїх дружин на хімічний аналіз, щоб, «перш ніж приймяти певне рішення, визначити глибину їхніх почуттів».

КОЛИ Б ДІЗНАВСЯ БАТЬКО! Альберт Капоне, син неперевершеного «короля» американських гангстерів, піймався в Майамі (штат Флоріда) на дрібній крадіжці. Він поцупив у одній крамничці батарейку для радіоприймача і два пакунки аспірину. Американська преса, яка хотіла б зробити сенсацію на гучному імені Капоне, була вкрай розчарована. Одна з газет навіть написала, що Аль Капоне помер би від сорому за свого сина, коли б ще був живий.

ЩЕ РАЗ — ЗАКОН Є ЗАКОН! Студент Оксфордського університету Тім Болер, з'явившись на черговий екзамен, зажадав від ректорату... кварту пива! Він послався на розпорядження, видане з цього приводу якимсь ректором ще понад сто років тому, але й досі не скасоване. Болер дістав своє пиво, але одночасно з нього був стягнений штраф за порушення того самого розпорядження, яке також вимагало, щоб студенти з'являлися на екзамен із шпагою.

Повідь на Ельбі зробила з містечка Бреетс в НДР острів.

ВОДА... ВОДА...

Потріскана, спрагла земля вимагає вологи.

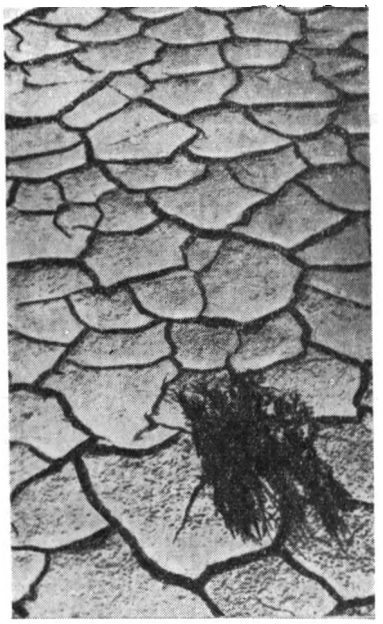

Весна й літо двох останніх років можуть бути названі виключними. Мова йде про незвичайну посуху в одних районах земної кулі і про небувалі зливи та стихійні поводі — в інших.

Ось деякі факти.

В Іспанії джерела пересохли до такої міри, що довелося припинити постачання води на ніч для всіх її споживачів, в тому числі й для лікарень.

Нью-йоркський муніципалітет через брак води змушений був виключити 320 міських фонтанів. Кожен, хто насмілився випити традиційну передобідню склянку води в ресторані,— був би оштрафований на значну суму.

В Англії протягом липня та серпня 1965 року штрафували всякого, хто брав воду з річок або з підземних джерел не для хатніх потреб.

В Токіо споживання води скоротили до небувалих розмірів. Чоловікам навіть не дозволялося часто голитися. Головний водний резервуар найбільшого міста в світі був вичерпаний зовсім.

У Діжоні (Франція) вода завозилася автоцистернами. Міський водогін не працював.

Посуха завдала великої шкоди різним районам Америки, Австралії тощо.

Але водночас відбувалося й цілком протилежне: в югославському місті Нові-Сад зареєстровано найбільшу за останні 120 років зливу.

Затопило багато міст і селищ на Дунаї. В західнонімецькому місті Пассау було залито всі підвальні приміщення.

У багатьох містах Угорщини й Італії зливи завдали величезних матеріальних збитків.

У Німецькій Демократичній Республіці погода поводила себе порізному. В деяких пунктах країни були зливи й повені, в інших, навпаки,— горіли посіви.

Проблема регулювання світових водних запасів стає все більш актуальною. Бурхливий розвиток промисловості вимагає великих витрат води. Досить сказати, наприклад, що виробництво однієї тонни чавуну вимагає 400 тисяч літрів води, однієї тонни штучного прядива — 600 тисяч літрів тощо.

В цих умовах нестача води призводить не лише до різних побутових неприємностей, але й згубно позначається на розвиткові промисловості, зриває виробничі плани багатьох найважливіших підприємств. Водночас не можна допускати, щоб надмір води призводив до стихійних катастроф і щоб вода, завдавши багато лиха, не була потім зібрана до резервуарів, а вільно стікала до морів та океанів.

ВОДИ НЕМАЄ!

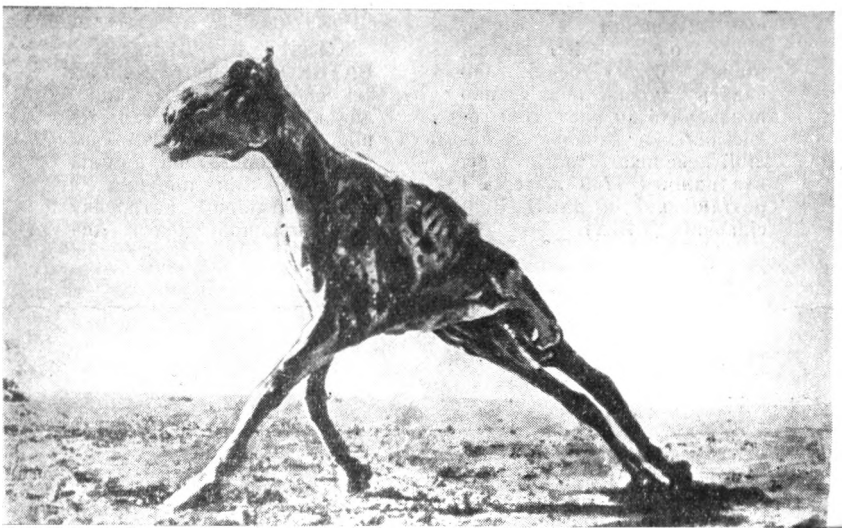

Австралія. Цей кінь здох на ходу в засушливій, палючій пустелі...

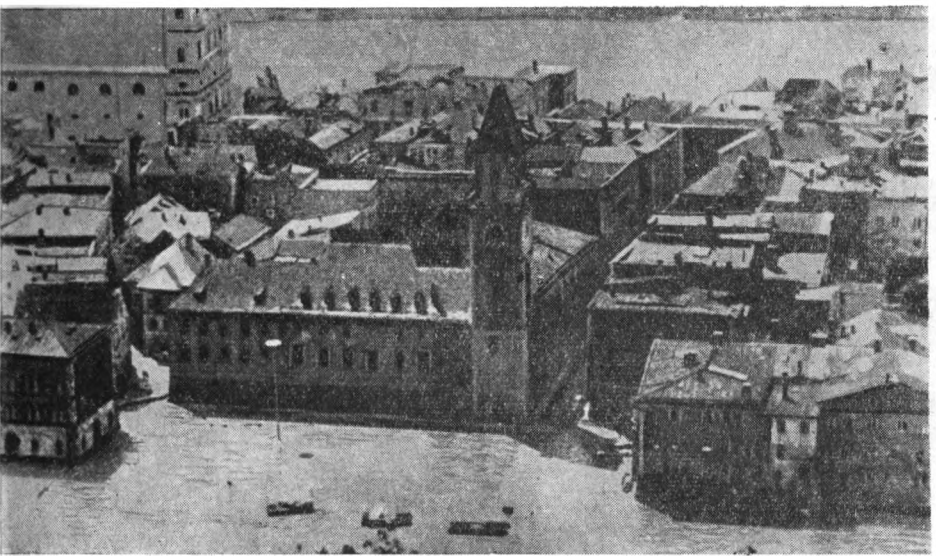

ФРН. Місто Пассау на Дунаї перетворилося на другу Венецію.

ВОДА ПОВИННА БУТИ!

ліці все більше зростає. Лише на потреби промисловості витрачається 80 процентів річних запасів. Решту двадцять процентів розподіляють між собою сільське та комунальне господарства республіки. Промисловість НДР потребує щороку 4 мільярди кубічних метрів води. Коли б розлити її у відра й поставити їх одне на одне, то така башта досягала б Місяця...

На кілька найближчих років опадів в цілому вистачатиме для промисловості, сільського господарства та потреб населення НДР. Однак уже в 1970—1980 роках розвиток індустрії вимагатиме в два рази більше води, ніж на неї може розраховувати народне господарство республіки. Лише планове, соціалістичне господарство зможе розв'язати цю проблему. Йдеться, зокрема, про спорудження бага-

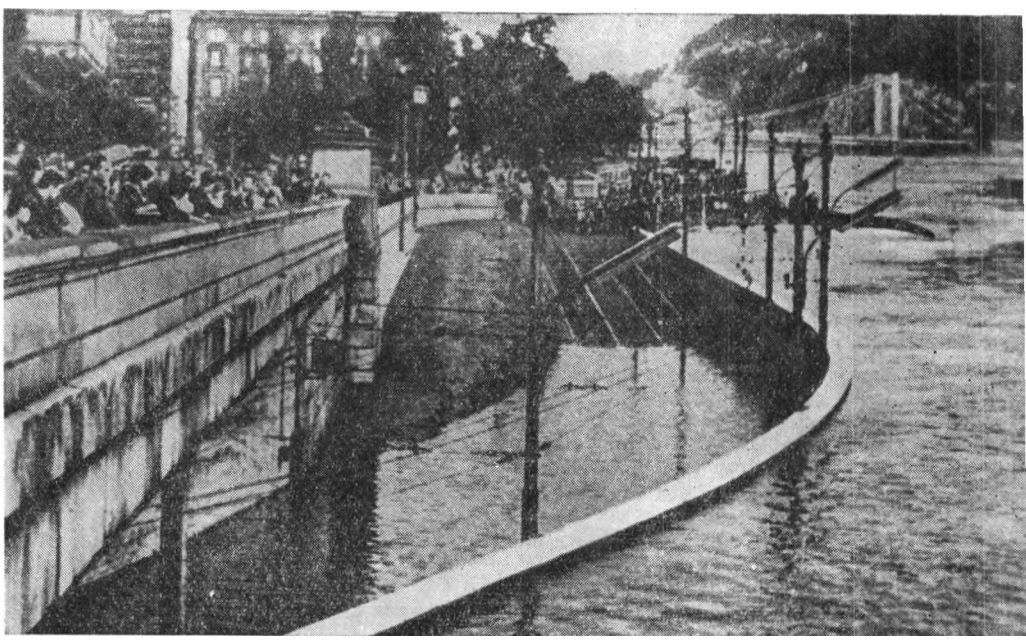

Угорщина, липень 1965 року. Вода руйнує мости, затоплює вулиці Будапешта.

Вже винайдено багато різних способів регулювання водного режиму в містах та сільських районах. Провадяться широкі наукові дослідження й експерименти — від розробки систем штучного зрошення аж до спроб дозування кількості опадів.

Багато працюють над розв'язанням проблеми обводнювання своїх земель і боротьби проти посух та злив і гідрологи Німецької Демократичної Республіки.

Франція, липень 1964 року На вулицях Діжона. Що буде, як раптом спалахне пожежа?

Власне кажучи, НДР щодо запасів води перебуває в досить сприятливих умовах у порівнянні з іншими європейськими країнами. Понад три чверті її населення користується централізованими водними системами. Однак, як і скрізь у світі, потреба у воді в Німецькій Демократичній Республіці все більше зростає. Лише на потреби промисловості витрачається 80 процентів річних запасів. Решту двадцять процентів розподіляють між собою сільське та комунальне господарства республіки. Промисловість НДР потребує щороку 4 мільярди кубічних метрів води. Коли б розлити її у відра й поставити їх одне на одне, то така башта досягала б Місяця...

На кілька найближчих років опадів в цілому вистачатиме для промисловості, сільського господарства та потреб населення НДР. Однак уже в 1970—1980 роках розвиток індустрії вимагатиме в два рази більше води, ніж на неї може розраховувати народне господарство республіки. Лише планове, соціалістичне господарство зможе розв'язати цю проблему. Йдеться, зокрема, про спорудження багатьох нових дамб і штучних зодоймищ, в яких вода зберігатиметься на випадок засухи. Німецькі гідрологи мають також намір ближчим часом широко використовувати підземні води. Буде вжито всіх заходів, щоб жодна краплина не стікала до моря невикористаною. Дещо в цьому напрямку вже зроблено, наприклад збудовано штучне водоймище Раппбоде, де збе-

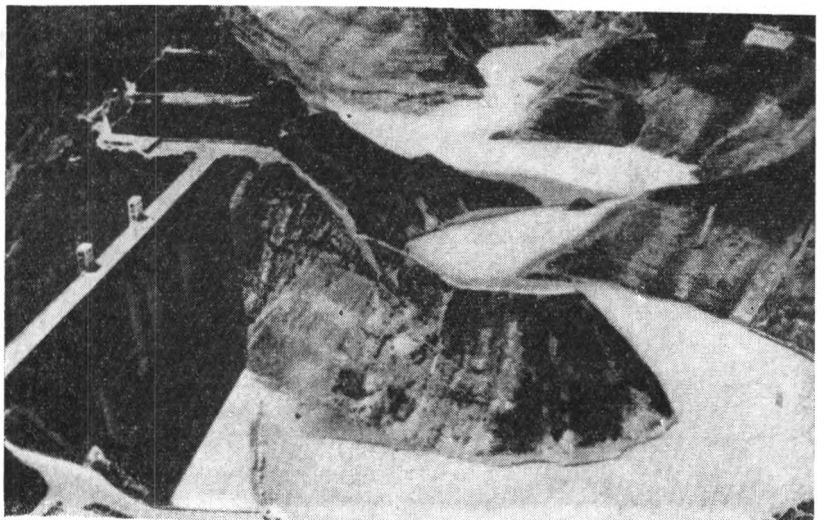

Японія, серпень 1964 року. Головний водний резервуар Токіо спорожнів. Олімпіада опинилася під загрозою.

рігається до 100 мільйонів кубометрів води.

Великим резервом на більшменш віддалене майбутнє є води Балтійського моря. Коли буде розв'язано проблему опріснення морської води, Німецька Демократична Республіка зможе повністю забезпечити себе потрібною кількістю вологи.

Друга сторона водної проблеми — це боротьба із зливами, які завдають шкоди народному господарству республіки. Щоправда, НДР має досить резервуарів і шлюзових систем, щоб запобігти небезпеці затоплення посівів та населених пунктів. Нині вже неможливі такі потопи, що сталися в 1897, 1927, 1957 та 1958 роках.

Планова система господарства в НДР, уважне ставлення до проблем водних ресурсів і до боротьби із стихійними поводями є гарантією того, що і цю важливу народно-господарську проблему буде розв'язано. Вода в НДР повинна задовольняти всі потреби зростаючої промисловості, сільського і комунального господарства республіки, вода не повинна завдавати лиха, вона має бути цілковито підкорена завданням будівництва соціалізму в новій демократичній Німеччині.

Одне із штучних водоймищ в НДР — Раппбоде зберігає для промислових потреб республіки понад 100 мільйонів кубометрів води.

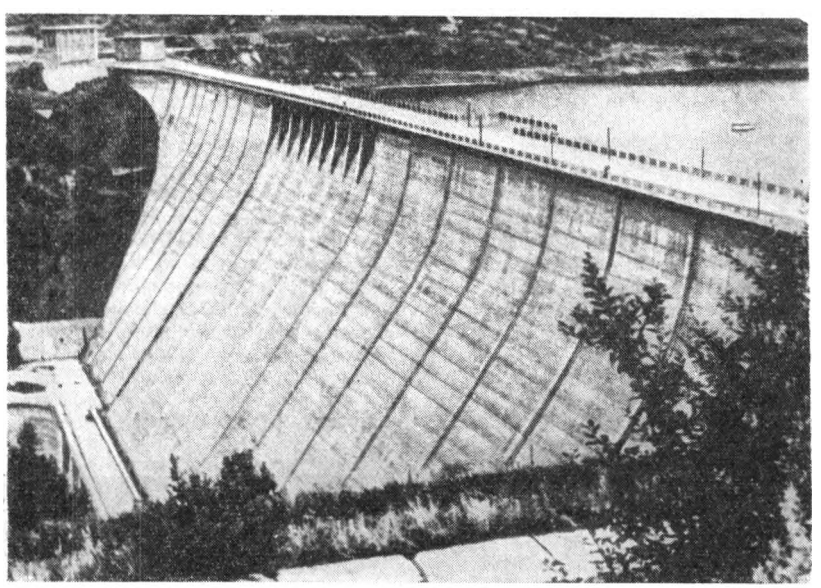

Калейдоскоп всесвіту

СУЧАСНИЙ РОЗМАХ. Аргентінська поліція здійснила складну операцію, здобувши при цьому неабиякі трофеї. В одної зграї контрабандистів було конфісковано п'ятнадцять літаків. На цих літаках контрабандисти вивозили кофе в Парагвай.

ТЕМНІ ОКУЛЯРИ ЗАХИЩАЮТЬ ВІД НУДОТИ. Останнім часом у Лондоні великого поширення набули окуляри з темними скельцями. Їх носять в усі пори року і навіть у приміщеннях. На окулярах змонтовано мініатюрний транзисторний приймач. З такими окулярами можна сидіти в нудній компанії або на засіданні і непомітно слухати музику.

МОГУТНІЙ ГОЛОС. Австрійка Роза Мюльбехер співає тірольські народні пісні так гучно, що фахівці-акустики визначили цю гучність рівною 102 фонам. Пневматичний молоток або свердло створює під час роботи шум лише в 90 фонів.

ДЛЯ ХАТНЬОГО ВЖИТКУ. В Англії недавно оголосили повну амністію для тих, хто незаконно переховував зброю і тепер добровільно здає її. Поруч з рушницями, автоматами і пістолетами в поліцію були також здані одна двадцятиміліметрова протитанкова гармата і шість отруєних стріл.

ПОДОРОЖ ПОТІМ. Міністерство юстиції в Англії не заперечує проти того, що ув'язнені купують квитки лотереї, де розігруються різні подорожі. Але той, хто виграє таку подорож, може здійснити її лише після звільнення.

ЄВГ. БРАНДІС

ЗАБУТІ СТОРІНКИ ЖЮЛЯ ВЕРНА

Жюля Верна називали винахідником без майстерні. Один з найосвіченіших письменників свого часу, він уважно стежив за всіма новинками науки і техніки. Моделі механізмів, що діяли в майстернях винахідників, машини, які існували тільки в проекті, відкриття, які не вийшли ще із стін лабораторій, він завершував в уяві і у викінченому, ідеальному вигляді переносив у свої твори. Він зображував неіснуюче, як уже зроблене, і в цьому полягає головне завдання науково-фантастичної літератури. Жюль Верн був її основоположником і першим загальновизнаним класиком.

Більш як за сорок років невпинної творчої праці він написав шістдесят п'ять фантастичних і пригодницьких романів, які утворили грандіозну серію «Незвичайні подорожі».

Восени 1871 року, перебуваючи в розквіті своєї слави, Жюль Верн залишив Париж і оселився в Ам'єні, де жив до кінця своїх днів (помер він 1905 року). В цьому спокійному провінційному місті, за дві з половиною години їзди від Парижа, він міг без перешкод працювати, не втрачаючи зв'язків із столицею.

Тут славнозвісний французький письменник створив більшу частину своїх книг. Його життя рік у рік ішло раз назавжди за-

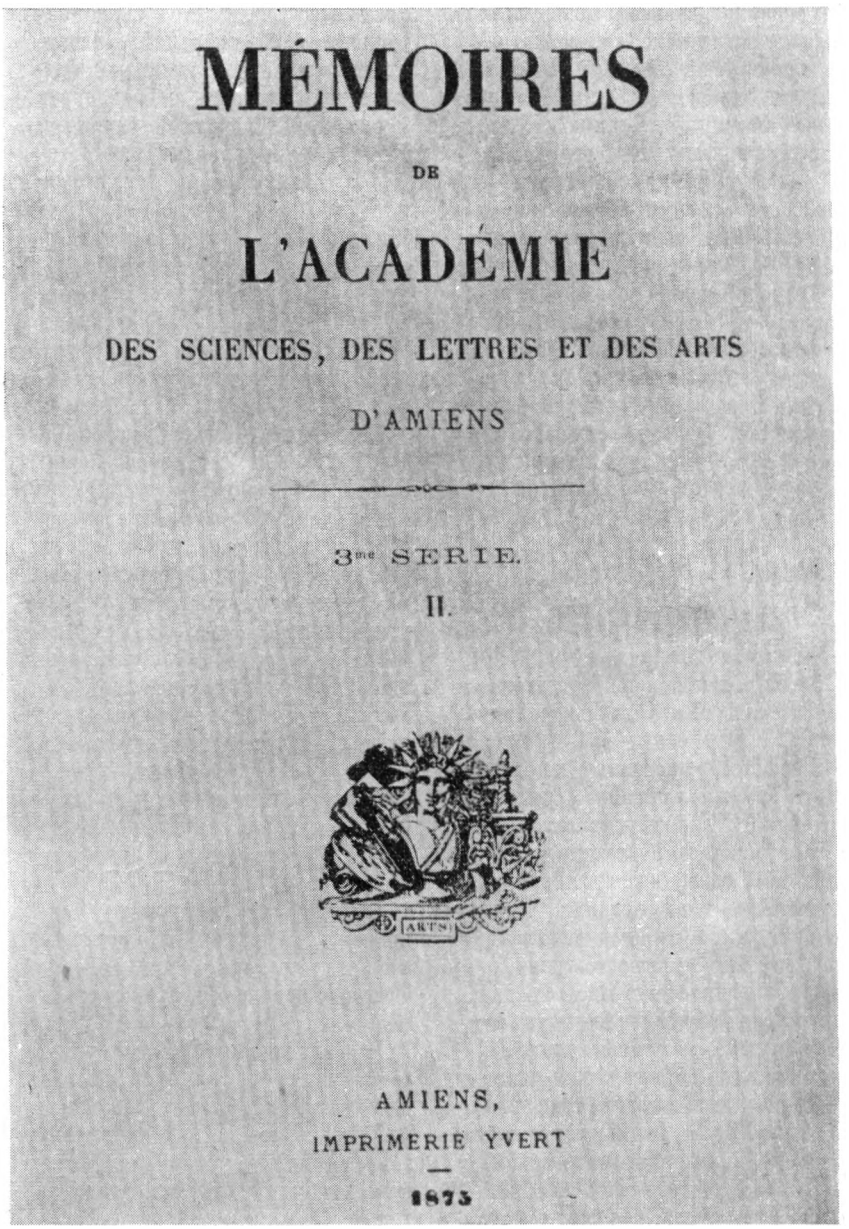
MÉMOIRES

DE

L'ACADÉMIE

DES SCIENCES, DES LETTRES ET DES ARTS

D'AMIENS

3me SERIE.

II.

AMIENS,

IMPRIMERIE YVERT

1873

Титульна сторінка «Записок Ам'єнської академії», де надрукований нарис Жюля Верна «Ідеальне місто».

веденим порядком, в невпинній праці, що перемежалася нечастими поїздками в Париж, до видавця Етцеля, який випускав його «Незвичайні подорожі», або екскурсіями на самохідній яхті «Сен-Мішель», яка терпляче чекала свого господаря на рейді в Сомській бухті.

Його дім стояв на околиці міста, на розі вулиці Шарля Дюбуа та бульвару Лонгевіль. Над дахом височіла кругла кам'яна вежа, і в цій вежі на третьому поверсі письменник влаштував собі кабінет. Обставлена кімната була дуже скромно: вузьке залізне ліжко, що нагадувало койку матроса на кораблі, письмовий стіл, шкіряне крісло, стареньке бюро з висувними шухлядами, де завжди були напохваті сотні саморобних зошитів з виписками і довідками, бюсти Мольєра й Шекспіра на поличці над каміном.

Трудовий день Жюля Верна починався о п'ятій ранку. З вікон свого кабінету він бачив і зимою і літом, як над Ам'єном сходило сонце. Паровозні гудки, що долинали з вокзалу, проводжали його героїв в далекі мандрівки.

Історія з географією

За життя найбільший успіх випав Жюлю Верну в сімдесятих роках.

З шостого листопада по двадцять друге грудня 1872 року в газеті «Ле Тан» друкувався один з найкращих його романів «Навколо світу за вісімдесят днів».

Ексцентричний англієць Філеас Фогг, який побився у заклад, що здійснить подорож навколо світу за вісімдесят днів (тоді такий маршрут забирав не менш як півроку), не може гаяти жодної хвилини. Він користується усіма існуючими тоді видами транспорту, аж до буєра (санки під вітрилами). Зацікавленість читача зростає в міру того, як у мандрівника вичерпується запас часу. Темп розповіді наростає з кожним розділом. Динаміка фабули гранично напружена. «Навколо світу за вісімдесят днів» — класичний зразок гостросюжетного пригодницького роману.

Поки Філеас Фогг в супроводі меткого слуги Паспарту, індіанки Ауди і детектива Фікса, який помилково вважає мандрівника злочинцем, просувався наміченим маршрутом далі й далі, тираж газети «Ле Тан» зростав з кожним номером. Американські кореспонденти щодня повідомляли телеграфом в Нью-Йорк, яку нову перешкоду подолав енергійний герой. Коли сенсаційна мандрівка вже наближалася до кінця і Філеасу Фоггу лишилося тільки переплисти Атлантичний океан, представник американської судноплавної компанії запропонував Жюлю Верну значну суму, при умові, що він вирядить свого героя з Нью-Йорка в Лондон на пароплаві цієї компанії. Але Жюль Верн не побажав рекламувати в своєму романі ні цю, ні будь-яку іншу американську фірму. Філеас Фогг, не дочекавшись чергового рейсового судна, купив на власні кошти пароплав «Генрієтту».

В розмові з одним журналістом Жюль Верн так пояснив свою ідею: «Я звернув увагу на той факт, що тепер цілком можливо об'їхати навколо світу за вісімдесят днів; і мені одразу спало на думку, що, скориставшись з різниці меридіанів, мандрівник може або виграти або втратити один день, залежно від того, поїде він проти сонця чи назустріч сонцю... Може, ви згадаєте, що мій герой Філеас Фогг завдяки цій обставині прибув додому, виграв заклад, замість того, щоб втратити один день, як це йому здалося».

Наукова сторона задуму розкривається тільки на останніх сторінках роману, коли Філеасу Фоггу стає відомо, що він «виперед час».

Коли вийшов роман, Паризьке географічне товариство почало одержувати від різних осіб запити, чому саме на сто вісімдесятому меридіані мандрівники мають додавати або віднімати один день? Чому умовна лінія розмежувань і зміни чисел не виключає непорозумінь? Які труднощі виникають внаслідок неузгодженості в міжнародному лікові часу?

Жюль Верн був не тільки романістом, а й автором відомих праць з історії географічних відкрить. За рекомендацією професора Вів'єна де Сен-Мартена його обрали членом Паризького географічного товариства. Природно, що листи читачів були переадресовані в Ам'єн, і президент географічного товариства попрохав письменника зробити повідомлення з порушених питань.

Про це побіжно згадують біографи Жюля Верна.

Отже, подумав я, в працях Паризького географічного товариства можуть виявитися якісь не відомі досі матеріали про Жюля Верна.

І справді, перегляд бюлетенів підтвердив здогад: я виявив не тільки докладні відгуки на географічні праці письменника, а й текст його повідомлення, не зареєстрованого в жодному списку творів Жюля Верна.

4 квітня 1873 року він виступив на відкритому засіданні Паризького географічного товариства з доповіддю «Меридіани і календар».

«Йдеться, — сказав письменник, — про досить дивне положення, яким скористався Едгар По в новелі під назвою «Три неділі на одному тижні»; йдеться про становище, в якому опиняються люди, що здійснюють мандрівку навколо світу, вирушаючи на схід або на захід. В першому випадку, повернувшись до вихідного пункту, вони виграють день, в другому випадку — втрачають.

Справді, просуваючись на схід, Філеас Фогг ішов назустріч сонцю і, отже, дні для нього стільки разів зменшувались на чотири хвилини, скільки градусів він долав у цьому напрямі. А тому що окружність земної кулі ділиться на триста шістдесят градусів, то ці градуси, помножені на чотири хвилини, дають рівно двадцять чотири години, тобто добу, яку і виграв Філеас Фогг. Інакше кажучи, тоді, як він, просуваючись на схід, бачив вісімдесят разів проходження Сонця через меридіан, його колеги, що залишали-

ся в Лондоні бачили тільки сімдесят дев'ять таких проходжень.

Таким чином, питання поставлене, і мені досить буде резюмувати його в кількох словах.

Кожного разу, коли люди здійснюють мандрівку навколо світу, прямуючи на схід, вони виграють один день.

Кожного разу, коли здійснюють мандрівку навколо світу, прямуючи на захід, втрачають один день, тобто двадцять чотири години, які Сонце в своєму видимому русі витрачає на те, щоб обійти земну кулю, і це буває неминуче, який би час не був витрачений на переїзд.

Результат цей такий незаперечний, що морська адміністрація видає додатковий денний раціон суднам, які, вирушаючи з Європи, обходять Мис Доброї Надії, і, навпаки, відраховує денний раціон у тих, хто обходить Мис Горн.

Звідси можна зробити безглуздий висновок, нібито моряків, які вирушають на схід, годують краще, аніж тих, які вирушають на захід. І справді, коли всі вони, проживши однакову кількість хвилин, повернуться на вихідний пункт, то виявиться, що одні поснідали і повечеряли зайвий раз порівняно з другими. На це вам скажуть, що вони працювали на день більше. Безперечно, але ж вони й прожили більше!

Отже, очевидно, що на якомусь пункті земної кулі має відбуватися зміна дати внаслідок втрати або виграшу одного дня, залежно від взятого напряму. Через те, що один день виграється на схід і втрачається на захід, виникло непорозуміння, що тривало дуже довго.

Перші мореплавці нав'язали, звичайно несвідомо, свій календар новим країнам. Взагалі ж, дні обчислювалися залежно від того, зі сходу чи з заходу була відкрита земля. Наприклад, протягом багатьох сторіч в Кантоні вважали вихідною датою прибуття Марко Поло, а на Філіппінських островах — прибуття Магеллана...

Слід додати, що на практиці давно вже прийнято зрівняльний меридіан, а саме — сто вісімдесятий, рахуючи від нульового меридіана, за яким ставлять суднові хронометри, тобто Грінвічського для Великобританії, Паризького — для Франції, Вашінгтонського — для Сполучених Штатів...

Ось чому капітан корабля змінює дату в судновому журналі при переході сто вісімдесятого меридіана, додаючи чи віднімаючи один день, залежно від напряму, в якому він рухається; але капітан, що повертається назад після переходу цього меридіана, не змінює дати, і тому час від часу можуть і повинні відбуватися зустрічі капітанів, які ведуть різний лік часу».

Далі, відходячи від практичних можливостей свого часу, Жюль Верн висловлює фантастичне припущення, яке в наші дні стало вже очевидним фактом. Йдеться про таку швидкість руху, коли Сонце на маршруті зберігатиме для мандрівника незмінне положення на небосхилі і на всіх зупинках місцеві годинники показуватимуть однаковий час. Щось подібне спостерігають пілоти і пасажири реактивних літаків, які долають великі відстані.

Наукова полеміка, викликана романом «Навколо світу за вісімдесят днів», ще загострилася після виступу Жюля Верна в географічному товаристві. У французьких газетах друкувалися статті з приводу пояснень, поданих письменником, і повідомлялося, яких заходів має намір вжити Бюро довгот для того, щоб

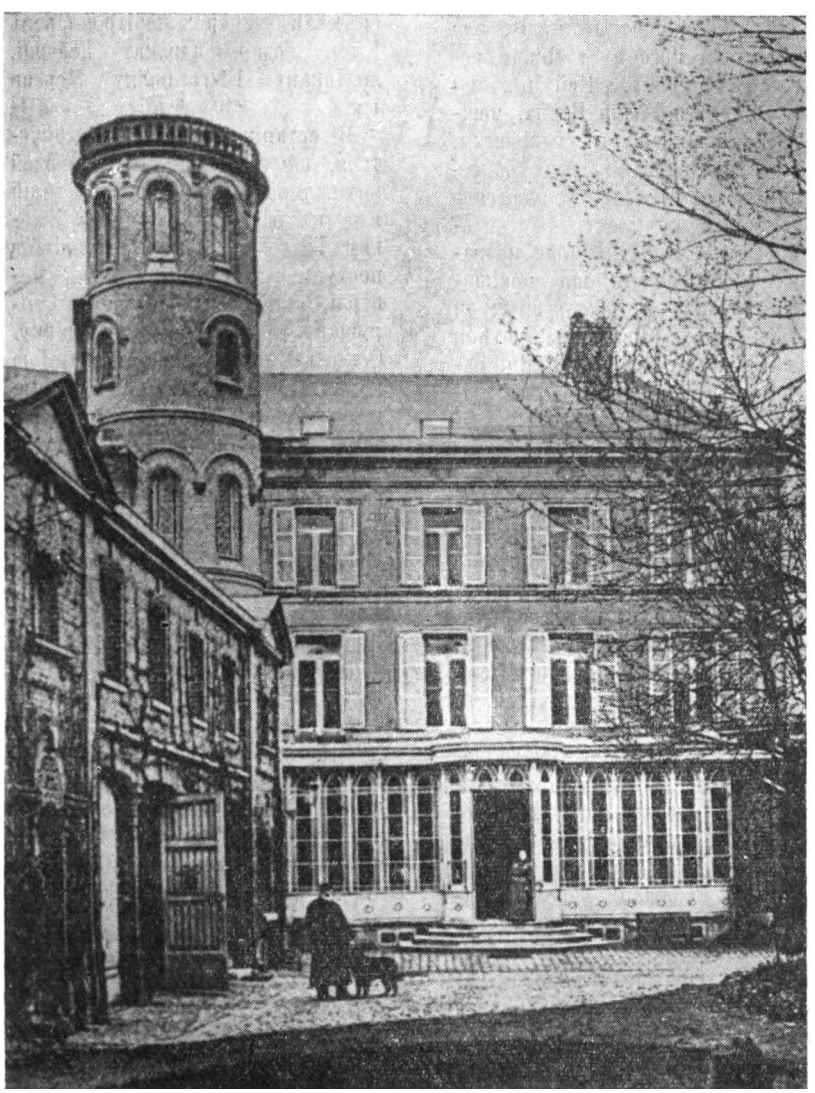

Будинок Жюля Верна в Ам'єні. Вглибині — письменник із своїм улюбленим собакою. (З фотографії 1890-х рр.).

остаточно урегулювати міжнародний лік часу і досягти в цьому питанні погодженості з іншими країнами.

І справді, для усунення розбіжностей в обчислюванні часу 1884 року була скликана міжнародна конференція, на якій вирішили запровадити так званий поясний час. Поверхню земної кулі умовно поділили на двадцять чотири меридіальних пояси. В межах кожного поясу відтоді ведеться однаковий лік часу з розбіжністю на одну годину порівняно з попереднім або наступним поясом (на схід — більше на годину, на захід — менше на годину). Середнім меридіаном нульового поясу ухвалили вважати Грінвічський меридіан — початковий і для відліку довгот.

Щодо визначення Жюлем Верном можливості мандрівки навколо світу за вісімдесят днів, то його розрахунок виявився таким точним, що незабаром на ім'я письменника почали прибувати телеграми від мандрівників: рекорд, встановлений Філеасом Фоггом на сторінках роману, був не тільки досягнутий, а й перекритий.

1889 року молода американка Неллі Блай здійснила подорож навколо світу за сімдесят два дні. Жюль Верн вітав її телеграмою: «Я був певен, що міс Неллі Блай досягне успіху. Вона довела свою наполегливість і мужність. Ура на її честь!» Не задовольнившись цим рекордом, в 1891 році американка ще двічі об'їхала навколо світу — за шістдесят сім і шістдесят шість днів, після чого італієць Уліс Гріфоні написав роман «Навколо світу за тридцять днів», у якому Філеас Фогг умирає від горя, довідавшись, що якийсь американець більш як у два рази перевершив його рекорд.

У 1901 році, коли була введена в експлуатацію більша частина Великої Сибірської магістралі, паризький журналіст Гастон Стіглер здійснив подорож навколо світу за шістдесят три дні. Повертаючись додому, він зустрівся на Ам'єнському вокзалі з Жюлем Верном, який жартома запитав:

— Чому я не бачу з вами індіанки Ауди? Хіба ви не взяли її з собою?

— Дійсність бідніша за фантазію, — відповів мандрівник.

В романі «Навколо світу за вісімдесят днів», здавалося б найменш науковому серед книжок Жюля Верна, автор поетизує досягнення науки і техніки, завдяки яким люди «зменшили» земну кулю. Наведені факти показують, що для сучасників цей роман мав не тільки художньо-пізнавальну, а в певному розумінні й практичну цінність.

Двадцять чотири хвилини на повітряній кулі

Жюль Верн з юнацьких років мріяв про повітряний політ, але здійснилася його мрія тільки восени 1873 року. Цей цікавий факт з життя Жюля Верна, можливо, залишився б невідомим, якби один з французьких шанувальників його таланту, переглядаючи старі комплекти «Ам'єнської газети», випадково не натрапив на оголошення, що сповіщало про вихід з друку брошури Жюля Верна «Двадцять чотири хвилини на повітряній кулі». Замітка про цю знахідку була вміщена в черговому випускові бюлетеня «Жюльвернівське товариство».

Брошури Жюля Верна не знайшлося в жодному з наших книгосховищ. Після марних пошуків мені пощастило, врешті, ознайомитися з її текстом за допомогою відомого знавця творчості Жюля Верна — італійського професора Едмондо Маркуччі, який протягом багатьох років збирав колекцію творів Жюля Верна різними мовами. В широкій «жюльверніані» італійського вченого було і це надзвичайно рідкісне видання. Текст забутого нарису Маркуччі надіслав передрукованим на машинці у вигляді брошури такого ж мініатюрного формату, як вона була видана редакцією «Ам'єнської газети». Крихітна книжечка на дванадцять сторінок має титульний аркуш: «Двадцять чотири хвилини на повітряній кулі. Лист Жюля Верна редакторові «Ам'єнської газети» від 29 вересня 1873 року».

Читаючи цей нарис, мимоволі думаєш про те, як відрізняється смілива фантазія Жюля Верна-романіста від реальних вражень, навіяних його єдиним польотом на повітряній кулі.

Ось як змальовує Жюль Верн свої враження:

«Дорогий пане Жене! Надсилаю вам мої нотатки про політ на повітряній кулі «Метеор», які ви хотіли від мене одержати.

Вам відомо, за яких умов мав відбутися політ: повітряна куля — відносно невелика, місткістю в 900 кубічних метрів, вагою, разом з гондолою і оснасткою, 270 кг, наповнена газом, чудовим для освітлення, але дуже посереднім для польоту. Підніматися мали четверо: повітроплавець Ежен Годар, адвокат Деберлі, лейтенант 14-го полку Мерсон і я.

В останню хвилину з'ясовується, що підняти стільки людей неможливо. Пан Мерсон, який вже не раз літав разом з Еженом Годаром у Нанті, вирішив поступитися місцем панові Деберлі, який, як і я, вперше вирушав у повітряну мандрівку. Ось-ось прозвучить традиційна команда: «Віддати кінці!», ми вже готові були одірватися від землі... коли в гондолу несподівано заліз син Ежена Годара, безстрашний дев'ятирічний шибеник, заради якого довелося пожертвувати двома мішками з баластом з чотирьох, що були в запасі. В гондолі лишилося два мішки! Ніколи ще Еженові Годару не доводилося літати в таких умовах. Тому політ не міг бути тривалим.

Ми відлетіли о 5 годині 24 хвилини, повільно піднімаючись навскоси. Вітер відносив нас на південний схід, небо було ясне. Тільки далеко на небокраї темніло кілька грозових хмар. О 5 годині 28 хвилин ми вже перебували на висоті 800 метрів, як показував анероїд. Краєвид, що відкрився нам, був невимовно гарний. Лонгевільський майдан нагадував мурашник з метушливими червоними і чорними мурашками — такий вигляд мали люди у військовому

Жюль Верн. Знімок з гравюри 1870-х рр.

цивільному одязі. Шпиль кафедрального собору, опускаючись чимраз нижче, відзначав, наче стрілка, невпинність нашого льоту.

Проте ми не відчували будь-якого руху, ні горизонтального, ні вертикального. Було враження, що горизонт весь час перебував на одній і тій самій висоті. Ми купалися в повітрі, а земля, опускаючись нижче і нижче, розлягалася під гондолою, немовби чорний дах. Ми втішалися при цьому цілковитою тишею, абсолютним спокоєм, який порушувався лише жалібним рипінням лозової гондоли, що тримала нас у повітрі.

О 5 годині 32 хвилини сонце визирає з хмар, які облягли горизонт на заході, і нагріває оболонку кулі. Газ розширюється, і ми досягаємо висоти 1200 метрів, не викинувши жодного мішка з баластом. Це — максимальна висота, досягнута нами під час усього польоту.

Ось що ми побачили.

Внизу, під ногами, — Сент-Ашель з його темними садами, які зникають десь вдалині, немовби дивишся на них крізь великі скельця бінокля. Кафедральний собор видається сплющеним, а шпиль його потрапляє на одну площину з будинками, що стоять за межами міста. Сомма звивається тонкою світлою стрічкою, залізничні колії схожі на тоненькі лінії, накреслені рейсфедером; вулиці нагадують переплутані шнурки, сади можна порівняти з вітриною зеленяра, поля здаються набором різнобарвних зразків тканин, що їх колись вивішували біля своїх дверей кравці, і весь Ам'єн має вигляд нагромадження маленьких сірих кубиків. Враження таке, немовби на рівне місце висипали коробку з нюрнберзькими іграшками. Далі ми бачимо навколишні села — Сен-Фюсьєн, Вільє-Бретонно, Ля Невіль, Бов, Камон, Лонго — все це нагадує лише каміння, кинуте там і тут для якоїсь велетенської споруди.

Незважаючи на те, що нижній відросток аеростата Ежен Годар тримає весь час відкритим — ніщо не виказує наявності газу.

Обважнілий «Метеор» незабаром починає знижуватися. Щоб загальмувати спуск, викидаємо баласт. Крім того, спорожнюємо мішок з рекламними оголошеннями. Тисячі папірців, що літають у повітрі, вказують на велику швидкість повітряних струменів у нижніх шарах атмосфери. Перед нами — Лонго, але село відокремлює від нас безліч болотяних западин.

— Невже ми приземлимося на болоті? — спитав я Ежена Годара.

— Ні, — відповів він, — якщо в нас навіть не залишиться баласту, я викину рюкзак. Ми мусимо будь-що обминути це болото.

Ми спускаємося чимраз нижче. О 5 годині 43 хвилини, коли ми перебуваємо вже за 500 метрів від землі, на нас налітає пронизливий вітер. Ми пролітаємо над заводським димарем і зазираємо всередину. Тінь повітряної кулі, мов міраж, перебігає від одного болітця до іншого; люди, що скидалися на мурашок, помітно збільшились, вони снують по всіх дорогах. Між залізничними коліями, біля роз'їзду, я помічаю зручну галявину.

— Чи втрапимо? — питаю я.

— Ні, ми перелетимо залізницю і те селище, що за нею, — відповідає Ежен Годар.

Вітер дужчає. Ми помічаємо це по деревах, що розгойдуються. Невіль уже позаду. Тепер перед нами рівнина. Ежен Годар скидає гайдроп, линву завдовжки 150 метрів, а потім і якір. О 5 годині 47 хвилин якір чіпляється за землю. Підбігають цікаві, хапають гайдроп, і ми приземлюємося без найменшого поштовху. Куля опускається, немовби могутній великий птах, а не як дичина з підбитим крилом.

Через двадцять хвилин з кулі випущено газ, її згортають, кла-

дуть на віз, а ми вирушаємо в кареті до Ам'єна.

Ось, любий пане Жене, мої короткі, але цілком точні враження.

Дозвольте мені ще додати, що звичайна прогулянка в повітрі і навіть тривала повітряна подорож цілком безпечні, якщо здійснюються під керівництвом такого сміливого й досвідченого повітроплавця, як Ежен Годар, що має на своєму рахунку понад 1000 польотів у Старому і Новому світі».

Нарис Жюля Верна закінчується словами похвали Еженові Годару, який, за словами письменника, «завдяки своєму досвідові, витримці, точному оку є справжнім володарем повітря».

Чим цікавий цей забутий нарис? Крім того, що він дає дуже точне уявлення про примітивні умови польоту на повітряній кулі, ми відчуваємо, яка величезна безодня лежала між науковою фантазією письменника і реальними можливостями повітроплавання XIX століття. В той час, коли Жюль Верн здійснював цей скромний політ над Ам'єном, його мужні герої встигли вже підкорити не тільки повітряну стихію і глибини світового океану, а й проникнути в безодні Космосу!

Ідеальне місто

Ставши громадянином Ам'єна, Жюль Верн узяв діяльну участь в громадському й культурному житті міста. Більш як п'ятнадцять років він бездоганно виконував обов'язки муніципального радника і, як міг, намагався поліпшити становище ам'єнської бідноти. Він намагався за допомогою муніципалітету добитися зниження квартплати і оподаткування немаєтних громадян, але змінити закони буржуазної держави письменникові, звісно, не вдалося. І все-таки його безкорислива громадська діяльність давала певні позитивні результати. І не випадково саме в ці роки він звертав свою творчу фантазію на «будівництво» впорядкованих міст майбутнього з ретельно продуманим плануванням і прекрасною архітектурою (романи «П'ятсот мільйонів бегуми», «Плавучий острів» та ін.).

Жюль Верн був дійсним членом Ам'єнської академії, найстарішого наукового закладу Пікардії, заснованого у XVIII столітті. В 1874, 1875 і 1881 роках він обирався її директором і незмінно, двічі на тиждень, був присутній на засіданнях. В «Записках Ам'єнської академії» він надрукував фантастичний нарис «Ідеальне місто» і два оповідання — «Десять годин на полюванні» та «В XXIX столітті. Один день з життя американського журналіста в 2889 році».

Оповідання потім передруковувались і перекладались різними мовами, а нарис «Ідеальне місто», опублікований тільки раз в провінційному виданні, виявився в числі забутих творів Жюля Верна.

Мені дуже хотілося прочитати цей нарис, та в жодній бібліотеці «Записок Ам'єнської академії» знайти не пощастило. Довелося ще раз звернутися до професора Едмондо Маркуччі. Він попросив свого знайомого, який жив у Ам'єні, зняти фотокопію, і вже через місяць «Ідеальне місто» Жюля Верна лежало в мене на столі. Бандероль прибула з Італії майже водночас із сумною звісткою про смерть Едмондо Маркуччі — в серпні 1963 року.

«Ідеальне місто» — вигадливий жарт у формі фантастичного сновидіння. Порівнюючи Ам'єн свого часу з уявним містом 2000-го року, письменник висміює всілякі недоліки і висловлює побажання на майбутнє. Багато з подробиць і жартівливих натяків були цікаві і зрозумілі тільки ам'єнцям, і тому, мабуть, автор не вважав за потрібне передруковувати свою гумористичну фантазію.

«Дами й панове! Дозвольте мені знехтувати обов'язками директора Ам'єнської академії і замінити традиційну промову розповіддю про пригоду, що сталася зі мною особисто», — сказав письменник, відкриваючи засідання Ам'єнської академії 1-го грудня 1875 року. І далі йде виклад фантастичного сну.

Повернувшись додому, на бульвар Лонгевіль, з ліцею, де він був присутній при розподілі нагород учням, Жюль Верн ліг відпочити і міцно заснув.

«У мене давня звичка прокидатися на світанку. Та з якоїсь незрозумілої причини я прокинувся дуже пізно. Сонце стояло в зеніті, була чудесна погода. Я розчинив вікно. На бульварі юрмилися люди, мов у неділю, хоч я добре пам'ятав, що сьогодні середа. Я швидко одягнувся, поснідав і вийшов на вулицю, не підозрюючи, що на мене чекають найнеймовірніші сюрпризи».

Дійшовши до вулиці Лемерш'є, він, здивований, побачив, що вона вся забудована чудесними спорудами і тягнеться так далеко, скільки око сягає. За одну ніч виросли нові квартали, оточені садами й бульварами. Залізничний міст стояв на старому місці, але вели до нього не козячі стежки, а широке шосе, бруковане плитками з порфіру.

«Які зміни! Невже цей куточок Ам'єна не заслуговує вже назви «маленької Лютеції»? [1] Невже тепер можна буде тут пройти дощового дня, не загрузнувши по кісточки в болоті?

Невже не треба буде чалапати по рідкій глині, такій ненависній місцевим жителям?»

Придивляючись до перехожих, він не побачив жодного знайомого обличчя. Розкішні кафе, збудовані в ультрасучасному стилі, були заповнені добре вирядженою публікою. З міського саду долинала якась дивна музика.

«І тут усе змінилося. Ніякого музичного ритму, ніякого темпу! Ні мелодії, ні гармонії!.. Звукова алгебра! Тріумф дисонансів! Звуки, подібні до тих, які можна почути до того, як прозвучать три удари диригентської палички! Але слухачі аплодували з таким ентузіазмом, немовби вітали спритних гімнастів.

— Не інакше, як музика майбутнього! — мимоволі вигукнув я. — Невже я перебуваю за межами сучасного?

Про це не можна було не подумати, бо, підійшовши до афіші, на якій були зазначені програмні но-

[1] Лютеція — в первісному значенні «болотиста місцевість». Колись так називалося селище, на місці якого виріс Париж.

мери, я прочитав справді дивовижний заголовок:

«№ 1. Роздуми в мінорі про квартет гіпотенузи».

Письменник переконався, що змінилася і техніка виконання. Перед входом до концертного залу він побачив величезні рекламні щити:

«ПІАНОВСЬКИЙ,
піаніст імператора Сандвічевих островів»

«Я не мав жодного уявлення ні про самого імператора, ні про його придворного піаніста.

— А коли сюди прибув цей Піановський? — запитав я якогось меломана з великими відстовбурченими вухами.

— А він сюди і не приїздив,— відповів ам'єнський старожил, з подивом глянувши на мене.

— Коли ж він приїде?

— Та він не приїде...

У мого співрозмовника був такий вигляд, ніби він хотів спитати: «А самі ви як сюди потрапили?»

— Але якщо він не приїде, то як же відбудеться його концерт? — спитав я.

— Концерт уже почався.

— Тут?

— Авжеж тут, в Ам'єні, і водночас в Лондоні, Відні, Римі, Петербурзі й Пекіні!

«Оце так штука, — подумав я. — Мабуть, усі ці люди не при своєму розумі. А може, це мешканці Клермонської божевільні, які вирвалися на волю?»

— Пане, як це зрозуміти? — вів я далі.

— Прочитайте уважно афішу, і ви побачите, що цей концерт — електричний.

Я глянув на афішу. Справді, в цей час знаменитий Піановський виступав у Парижі, в залі Герца, але електричними дротами його інструмент з'єднувався з роялями Лондона, Відня, Петербурга, Рима й Пекіна. І, таким чином, коли він бив по клавішах, відповідні ноти звучали і на цих далеких інструментах, на яких клавіші приводилися в дію електричним струмом!»

Тепер ці рядки можуть викликати посмішку. Але не забудьте, вони були написані 1875 року, за два десятиріччя до відкриття радіо О. С. Поповим. Великий фантаст не додумався до можливості бездротового зв'язку, який фігурує тільки в одному з його пізніх романів, написаних тоді, коли «бездротовий телеграф» вже був застосований на практиці.

Далі йде докладний опис нових вулиць і майданів Ам'єна, красивих будинків, що, наче за помахом чарівної палички, виросли на місці сумних пустищ і брудних тупиків із старими халупами.

Поки письменник розмірковував, намагаючись зрозуміти, що ж сталося, його зупинив якийсь незнайомий. То був лікар, що лікував за новим методом.

І тут автор вдається до комічного діалога з ущипливими натяками на адресу сучасних медиків:

«Наші пацієнти, — сказав лікар, — платять нам тільки тоді, коли вони здорові, а якщо захворюють, ми не одержуємо жодного

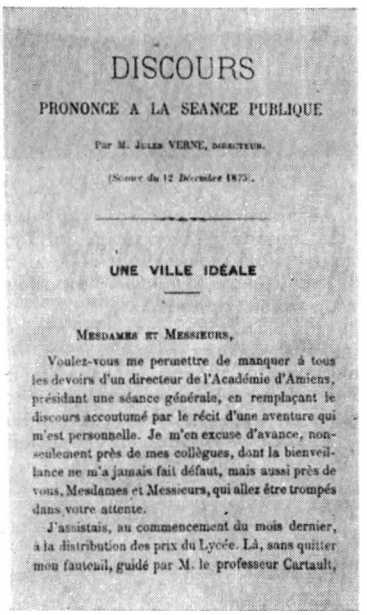

DISCOURS

PRONONCE A LA SEANCE PUBLIQUE

Par M. JULES VERNE, DIRECTEUR.

(Séance du 12 Décembre 1875).

UNE VILLE IDÉALE

MESDAMES ET MESSIEURS,

Voulez-vous me permettre de manquer à tous les devoirs d'un directeur de l'Académie d'Amiens, présidant une séance générale, en remplaçant le discours accoutumé par le récit d'une aventure qui m'est personnelle. Je m'en excuse d'avance, non-seulement près de mes collègues, dont la bienveillance ne m'a jamais fait défaut, mais aussi près de vous, Mesdames et Messieurs, qui allez être trompés dans votre attente.

J'assistais, au commencement du mois dernier, à la distribution des prix du Lycée. Là, sans quitter mon fauteuil, guidé par M. le professeur Cartault,

Перша сторінка фантастичного нарису Жюля Верна «Ідеальне місто».

су. І тому ми анітрохи не зацікавлені в тому, щоб пацієнти хворіли... Я не дозволю вам навіть чхнути, інакше ви мене розорите! Ану, дайте гляну на ваш язик!

Я слухняно показав йому язика, але, правду кажучи, вигляд у мене при цьому був досить жалюгідний.

— Так, так! — пробурмотів він, оглянувши язик через лупу. — Обкладений! А ваш пульс?

Я так само слухняно простягнув йому руку.

Лікар дістав з кишені якийсь інструмент і, приклавши до мого зап'ястка, одержав діаграму пульсацій, яку тут-таки й прочитав, як телеграфіст читає депешу.

— Хай йому чорт! — пробурмотів він. І потім так швидко сунув мені в рота термометр, що я й опам'ятатись не встиг.

— Сорок градусів! — вигукнув він і пополотнів як крейда.

Його гонорари були під загрозою.

— Але ж що зі мною, докторе? — спитав я, ошелешений таким несподіваним способом мірянням температури.

— Гм! Гм!..

Авжеж, я зрозумів, що він хотів сказати, хоч відповідь була не дуже врозумлива...»

Розмова триває в тому ж дусі. Діалог витриманий в стилі мольєрівської комедії. Пацієнтові здається, що він збожеволів, а лікар запевняє, що це тільки випадання пам'яті, що хвороба несерйозна, і він сподівається щомісяця одержувати свій гонорар.

В супроводі лікаря, який хоче взяти на себе роль гіда, Жюль Верн здійснює прогулянку по Ам'єну. Письменник помічає на кожному кроці ознаки небувалого прогресу. В ліцеї одночасно навчається чотири тисячі чоловік. Замість зубріння латині і старогрецької учні дістають глибокі наукові і технічні знання. На правому березі Сомми розкинулися нові промислові райони столиці Пікардії, прорізані широкими магістралями. Замість диліжансів та омнібусів, запряжених кіньми, містом мчать трамвайні вагони. Про трамвай в ті роки можна було тільки мріяти!

В парку Отуа автор побачив всілякі електричні механізми, які повністю витіснили ручну працю з усіх галузей промисловості.

В захваті від усіх цих чудес, письменник мимоволі простяг руку і... перекинув нічний столик. Гуркіт розбудив його.

«Дами й панове, — сказав Жюль Верн, закінчуючи свою жартівливу промову, — цим сном я хотів показати вам, яким бачу я в мріях Ам'єн у 2000 році».

Божевільня на двадцять тисяч

Ансамбль «Роллінг стоунз». Його гасло: «Обличчя — сьогоднішні музика — завтрашня»

Нетак давно світову пресу обійшли фотографії юнацької аудиторії під час виступу популярного квартету так званих «бітлсів». Четверо довгогривих юнаків своїми беззмістовними, позбавленими мелодії ритмізованими вигуками доводили слухачів до такого стану несамовитості, що концертний зал починав нагадувати зборище бузувірської секти трясунів. Хлопці й дівчата заламували руки, падали навколішки, вигукували щось недоладне, не тямлячи себе кидалися до естради, намагалися видертися на неї.

Ансамбль «бітлсів» мав такий шалений успіх на Заході, що на аеродромах, де приземлявся літак з модними гастролерами, доводилося виставляти посилені кордони поліції, інакше тисячні натовпи їхніх шанувальників загрожували повітряним кораблям... «Бітлси» дуже швидко розбагатіли, а слідом за матеріальним успіхом прийшло і, так би мовити, «громадське визнання»: нещодавно учасників цього ансамблю англійська королева нагородила орденами

Успіх «бітлсів» породив велику кількість наслідувачів. І серед них найбільш популярним вважається нині квінтет «Роллінг стоунз», гаслом якого є: «Обличчя сьогоднішні, музика завтрашня!» Щодо облич, які читач може побачити на вміщених тут фото, то вони дійсно «сьогоднішні»: аж надто нагадують «бітлсів», тільки шевелюри п'ятьох юнаків ще довші. Що ж до музики...

Розповімо про один концерт, влаштований недавно «Роллінг стоунз» на відкритому майданчику в Західному Берліні. Забігаючи трохи наперед, зауважимо, що рецензії на цей «концерт» краще було б друкувати не в мистецьких виданнях, а в пожежних і кримінальних бюлетенях.

Уже задовго до початку перед відкритою площадкою зібрався двадцятитисячний натовп західноберлінської молоді, дехто навіть видерся на ліхтарі. У багатьох на спинах висіли плакати з написами: «Ми любимо «Роллінг стоунз», — а найбільш експансивні навіть зачісками нагадували своїх улюбленців.

Незабаром розпочався концерт. Довговолосий гітарист у спідньому вигукував якийсь набір беззмістовних слів. Однак цього було досить, щоб довести глядачок до стану екстазу.

Одна-дві подібних пісеньки — і вже всі двадцять тисяч глядачів втрачають будь-яке самовладання. Дівчата вилазять на плечі своїх кавалерів, аудиторія галасує, «роллінг стоунзи» з естради диригують ревом натовпу. Потім починається бійка. Тисячі ротів вигукують тут-таки народжене гасло: «Бий сусіда!». Найбільш «активні» скидають з себе сорочки, щоб легше було битися.

«Роллінг стоунзи», перелякані, тікають геть з естради, на яку видираються кілька хлопців і розпо-

Дівчата, шанувальниці «Роллінг стоунзу», почіпляли на себе відповідні плакати.

Глядачі полізли на ліхтарі.

Вона слухає...

Були тут і такі глядачі...

чинають привселюдну бійку. Внизу коїться щось несамовите. Тисячі юнаків і дівчат кидаються одне на одного, трощать дерев'яні лави, висмикують волосся. Марно намагається поліція гумовими кийками встановити порядок. Перепадає і поліцаям. Хтось вимикає світло, сподіваючись, що хоч темрява заспокоїть несамовитих. Та бійка триває і далі.

Коли врешті все втихомирилося, поліція і карети швидкої допомоги підібрали 87 поранених. Збитки від «концерту» досягли 400 тисяч західнонімецьких марок.

Як свідчить преса, протягом восьми днів гастролей «Роллінг стоунзу» в Західному Берліні значна кількість учнів перестала одвідувати школи, перебуваючи в стані «повної безвідповідальності за свою поведінку». «І коли б в ці дні вчителі почали вимагати від них виконання домашніх завдань, то в класі могла б зчинитися бійка», — пишуть газети.

Масовий психоз, стихійне лихо, що сталося з двома десятками тисяч підлітків, цей вибух люті, са-

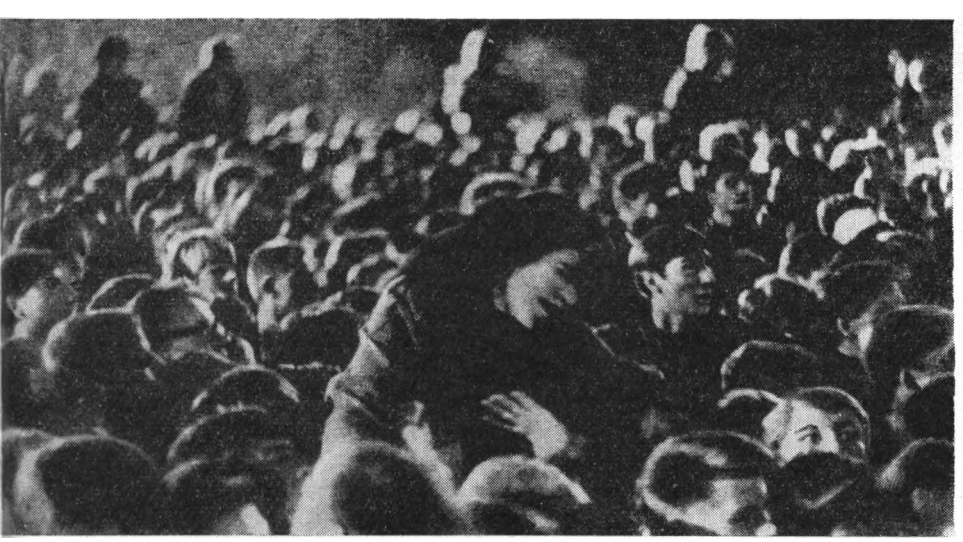

Атмосфера стає чимдалі напруженішою...

«Співак» галасує.

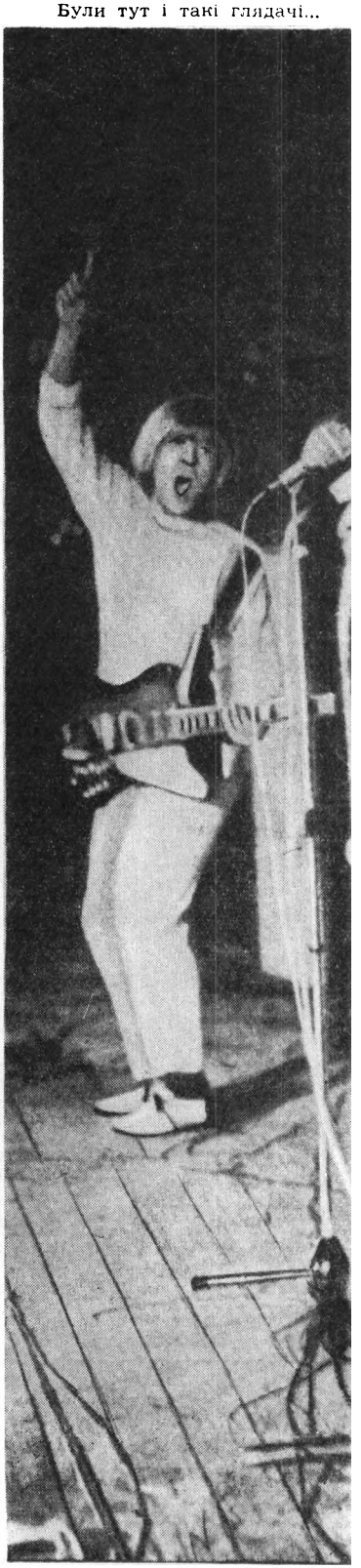

Починається бійка.

Світло вимкнуто, огорожу естради зламано, шаленіючий натовп трощить усе, що трапиться під руку.

З поля бою винесли «лише» 87 поранених.

дизму, руйнівних інстинктів у Західному Берліні не був поодинокий, а лише повторив, можливо, в більших масштабах те, що відбувалося і в Лондоні, і в Нью-Йорку, і в інших великих західних містах.

Не треба бути фахівцем-педагогом, щоб зрозуміти, так би мовити, психологічну «механіку» цього потворного факту. Молодь сповнена енергії, якій слід давати правильний вихід, ставити перед молоддю корисну для суспільства мету. Інакше ті сили все одно вирвуться назовні, як пара з киплячого казана, і можуть завдати багато лиха. Правильно пише преса Німецької Демократичної Республіки, що моральну шкоду, заподіяну виступом «Роллінгстоунзу», не можна обчислити ніякими сотнями тисяч марок.

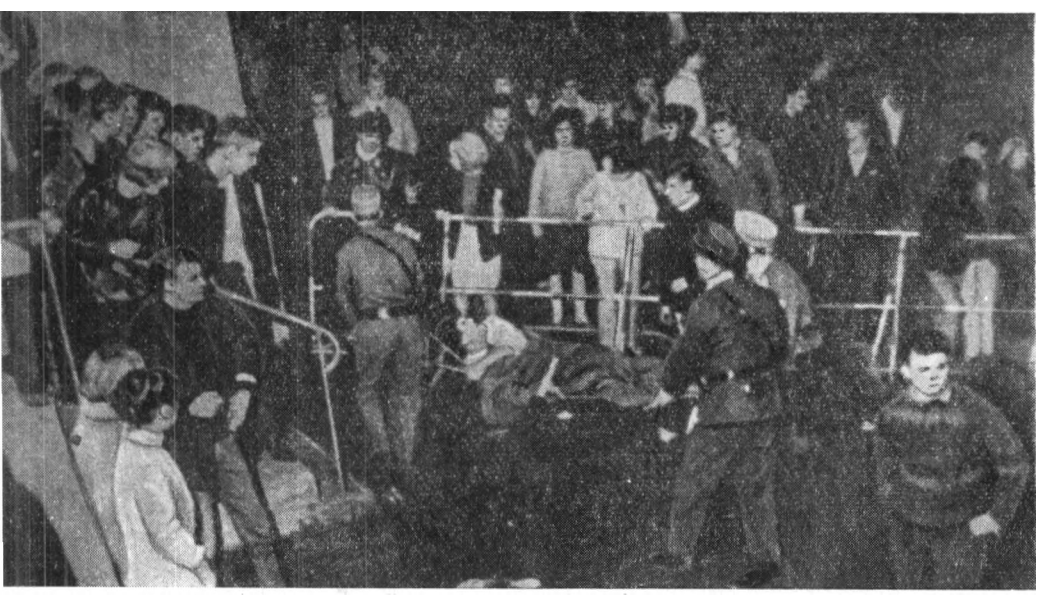

Без мети, без віри в завтрашній день, без перспектив живуть мільйони і мільйони рядових підлітків в країнах капіталістичного Заходу. А енергія, властива їхньому вікові, вимагає застосування. І вони повертають її в найгірший бік — адже і «мес-калчер», і «теорії» вищості білої людини, і проповідь насильства, і запевнення, що атомна й воднева зброя принесуть незабаром кінець світу,— все це примушує їх «поспішати» жити, бо завтра може бути вже пізно.

Масове божевілля в Західному Берліні — страшна ілюстрація того, до чого може призвести спровокований вибух молодечої енергії.

Суспільство, де можливі такі «вибухи», справедливо може бути назване безнадійно зогнилим.

Калейдоскоп всесвіту

ВСЕ НАВПАКИ. Відомий англійський актор Лоуренс Олів'є так висловився про еволюцію деяких кінозірок: «Колись кожний кіноактор прагнув стати зіркою. А тепер чимало кінозірок зовсім не прагнуть стати акторами».

ТЕХНІКА ПІДВЕЛА... Англійські зломщики намагаються йти в ногу з часом. Недавно зграя бандитів проникла в банк і почала відкривати масивний сейф. Звичайна газова горілка грабіжників не вдовольняла, і вони принесли з собою, зроблену за спеціальним замовленням, плазмову горілку. Струмінь плазми швидко пропалив сейф і ввірвався всередину. Пачки банкнотів блискавично перетворилися на попіл...

ЗА ВРЯТУВАННЯ УТОПАЮЧОЇ — СМЕРТНА КАРА. Закон одного з племен, які живуть на острові Понтіанак, біля західного узбережжя Борнео, загрожує смертною карою кожному, хто спробує рятувати потопаючу жінку. Жителі острова зовсім не женоненависники, але вони пишаються тим, що їхні жінки чудово плавають. Цікаво, що за весь час дії цього закону жодній жінці острова не загрожувала небезпека потонути.

Глобтротер на вулицях югославського міста Марібор.

НЕЗВИЧАЙНИЙ ГЛОБТРОТЕР

Не так давно на сонячних вулицях югославського міста Марібор з'явився дещо незвичайний перехожий. Власне, нічого особливого в його зовнішності не було, якщо не зважати, що вигорілі на сонці шорти відкривали досить примітивний протез замість правої ноги. Та саме оця деталь і привертала загальну увагу до вже літньої людини із засмаглим, обвітреним обличчям. Бо ж, справді, інваліди здебільшого воліють приховати своє каліцтво, а не виставляти його на людські очі.

Понад півстоліття тому шестирічний паризький хлопчак потрапив під трамвай і лишився без правої ноги. Та, незважаючи на це нещастя, мрія дитинства — подорожі навколо світу — не давала йому спокою.

І 1925 року 22-літній Жорж Пайо рушив у путь. Побував він у багатьох країнах Європи й Африки, подолавши пішки за сорок років своїх мандрів понад 70 тисяч кілометрів.

Журналісти часто запитують 62-річного «глобтротера», коли ж він збирається припинити свої «ходіння».

— Мандруватиму, поки живий,— незмінно відповідає Жорж Пайо.

Далеко вже немолодого парижанина засмучує поки що одне:

— Колись, — каже він, — я міг пройти за годину 8 кілометрів, тепер же не більше семи. Старію...

Невтомний пішоход пишається власним рекордом: за п'ять годин він якось подолав 41 кілометр — відстань від Парижа до Бельв'ю.

За будь-якої пори року, взимку і в спеку, в дощ і в хуртовину відлічує він кілометри. І ніколи ще не скористався з послуг механічного транспорту. А єдиний «щільний контакт» з автомобілем мало не скінчився для нього трагедією. Якось у Бретані недолугий водій збив мандрівника й пошкодив йому ліву, здорову ногу. Проте десь уже за двадцять днів Пайо знову рушив у путь.

Що ж «жене» по асфальту і бруківці, сучасних автострадах і путівцях безногого «землепроходця»?

— Це спорт, — відповідає Пайо, — випробування тіла й волі, це любов до незнайомих місць, допитливість, яка ніколи не згасає.

Жорж Пайо охоче демонструє свої подорожні листи: альбоми з фотографіями, статтями, спеціальні картки, що на них він відмічає кожен одвіданий ним населений пункт. Мандрівник часто виступає по телебаченню, зустрічається з спортсменами. А хто ж полічить ті цікаві й несподівані зустрічі та знайомства на його довгому-довгому шляху!

З Югославії Жорж Пайо вирушив у Грецію. А потім... потім він все-таки збирається повернутися до Парижа, якого не бачив уже понад десять років...

У цій книзі Жорж Пайо збирає спогади про свої мандри.

НОВЕЛИ ОРЛИНОГО КРАЮ

Малюнки А. Жуковського

Молода сучасна македонська література, якій нещодавно ледве минуло чверть віку, нині перебуває в стані небаченого досі, бурхливого піднесення й розвитку. Лише за останні роки ця література збагатилася цілою низкою визначних творів, серед яких особливо виділяються романи відомого не тільки в себе на батьківщині, а й далеко за її межами, талановитого письменника Славка Янєвського («І біль, і гнів...» — роман-епопея про македонську революцію; «Стовбури» («Село за сімома ясенами») — роман про перебудову македонського села, який, до речі, був і першим македонським романом взагалі та інші твори), романи Димитара Солева («Коротка весна Моно Самонікова»), Бранко Пендовського («Сходи»), Мето Йовановського «Іній у квітці мигдалю», Петара Ширилова «Плачуть за мною гори», Владо Урошевича «Смак абрикосів», Симона Дракула («Біла долина»), Ташка Георгієвського («Стіни»); збірники поезій Ганє Тодоровського («Апофеоз будня»), Цанє Андрієвського («Торжества»), Ацо Шопова, Блаже Коневського, Матея Матеського, Радована Павловського; драматургічні твори, а також твори для телебачення й радіо Томе Арсовського, комедії Колє Чашуле, ряд кіносценаріїв для молодої македонської кінематографії, літературознавчі й критичні праці Димитара Митрева, Блаже Конеського, Мілана Дюрчинова, Олександра Спасова

Характерною рисою сучасної македонської літератури є її молодість, свіжість. Про це, зокрема, свідчить те, що майже всі македонські літератори багато пишуть для дітей і юнацтва. Важко назвати бодай одного письменника, який би не мав своїх численних шанувальників серед цього кола читачів. Особливо плідно працюють у цій галузі вже виразно визначені як дитячі письменники Відоє Подгорец, Йован Стрезовський, Глигор Поповський, Олівера Ніколова, Євгенія Шуплінова та інші.

Але, мабуть, найпоширенішим, найбойовитішим і найоперативнішим жанром, як і личить йому, в сучасній македонській літературі є жанр короткого оповідання, новели. В цьому жанрі працюють майже всі македонські літератори і серед них, зокрема, такі вже добре відомі письменники, як Іван Точко, Петар Ширилов, Кочо Урдін, Томе Момировський, Міле Попоський, Петре М. Андрієвський, Мето Йовановський, Бранко Пендовський та багато інших.

У пропонованій добірці представлено творчість письменників різних поколінь. Новели ці — різні за тематикою, за стильовими ознаками, за естетичними уподобаннями їх авторів і за художньою майстерністю — дають певне уявлення про творчість найактивніших представників сучасної македонської літератури.

ГЛИГОР ПОПОВСЬКИЙ

Нар. 1928 року, пише переважно для дітей, хоч не цурається й «дорослої» літератури. Автор книги «Казка про хлопчика Вілена», збірок поезій «Цвіт» та «Роса», а також збірок оповідань «Маленький лісоруб», «Жив собі хлопчик», «Далекий світ», «Міст», та інших.

ДИЛЕМА

Коли Стояна грубо виштовхали з хати, він став посеред двору і ще раз, либонь, востаннє, обвів очима свою господу. На порозі в розпачі заламувала руки ошаліла від горя Марія, а за її спідницю судорожно чіплявся їхній дворічний син Райчо. Жандарми повели Стояна, і він не опирався. Тільки в пам'яті в нього міцно вкарбувалися дружина й син, що так і залишились стояти в дверях. Хлопчик смикав матір за спідницю й плакав. А він ішов, оточений жандармами, й нічим не міг йому зарадити.

Двоє жандармів ішли попереду, двоє ззаду. Один із них, циганоликий, котрий ішов за ним по праву руку, час од часу штурхав його між ребра. Стоян озирався й люто зиркав на нього. Попереду байдуже чвалав русявий дужий чорногорець, несучи в лівій руці Стоянів карабін без ременя.

У вікнах селянських хат виднілися налякані обличчя, і Стоян чув або просто вгадував шепіт: «Повели... Стояна повели...»

Підійшли до корчми, що стояла край села. Конвой зупинився. Троє жандармів зайшли всередину, а Стояна залишили на шляху з чорногорцем. Постояли. Згодом із корчми

вийшов циганоликий і щось шепнув чорногорцеві. Стоян знав, що він міг йому шепнути: веди, мовляв, а ми наздоженемо.

— Ходімо, друже, — звернувся до Стояна чорногорець, коли циганоликий зник за дверима корчми.

Стояна здивувала ця несподівана доброзичливість конвоїра. Він слухняно повернувся й рушив до мосту. Знав, куди йде і що на нього чекає. Ішов поволі, час од часу оглядався навколо, прощаючись з рідним селом.

— Давай трохи швидше, — наказав жандарм.

«Ті, може, й не прийдуть, — подумав Стоян про жандармів, що залишилися в корчмі. — А з цим одним я вже якось упораюсь. Тільки що ж то означає оте «друже?» Що він за людина? Йтиму повільніше та поміркую, а стукнути його ще встигну. Жандармерія далеко, йти півгодини, а може, й більше».

Поминули міст і крутою стежкою піднялися на косогір. Стоян зупинився й глянув на жандарма.

— Відпочиньмо трохи,— сказав.

Жандарм уже стояв, широко розставивши ноги й спершись на Стоянів карабін без ременя, і рукавом витирав спітнілого лоба. Був теплий квітневий полудень, сонце вже добре припікало. Жандарм розстебнув мундир.

— Гаразд, — погодився він.

Стоян обернувся й глянув на свою хату, яку звідси було добре видно. У дворі він побачив постаті кількох жінок. Вони теж дивились на нього. У вухах знову залящав пронизливий дитячий плач.

Суворий коміта-бунтар [1], що зжився з гвинтівкою й горами, огрубілий від життя у схронах і печерах, байдужий до смерті й крові, Стоян дивився на свою хату й ладен був розплакатись, мов дитина. Його вели туди, звідки не було вороття. Довго його переслідували, довго підстерігали, і ось він у їхніх руках. Досі він боровся і вбивав, а тепер уб'ють його. Йому здалося, що надто дешево продає він своє життя. Міг би продати й дорожче. Але тепер уже все, кінець! А втім, до жандармерії далеко! Хтозна, може, ще й не кінець? Але ж цей довготелесий русявий чорногорець, який каже до Стояна «друже», веде його до того кінця! Одриває від улюблених гір, від села, від рідної домівки. За теє село, за рідну домівку, за зелені оксамитові ниви, за сріблодзвонні отари — за все це він боровся, не шкодуючи життя. Але тим, що ведуть, це байдуже. З-під жандармських кашкетів цього не побачиш. Вони вдягнені в сіру форму, тому й душі їхні і почуття посіріли від неї.

Стоян дивився поперед себе повними сліз очима. За селом височіли гори — могутні, темні, неприступні. Він добре знав їх, ці гори, відчував і розумів їх. І вони знали його. Скільки літ були разом! На їхніх крутих стежках і полонинах, серед стрімких скель і проваль, Стоян почував себе безпечно. Звідти він ходив мститися ворогам за всі кривди, бо не міг терпіти нікого на своїй шиї. Так заповідали йому діди й прадіди, і це навіки лишилося в його крові. Дід і батько загинули в боротьбі, як і личить героям. І він помре від кулі або повисне на мотузці. Байдуже. Головне, що помре він як герой.

Його схопили зненацька. Стоян вирішив був спуститися з гір, щоб провідати жінку й дитину. І потрапив у пастку. Мабуть, хтось виказав його. Нічого, друзі, що лишилися в горах, помстяться за його смерть. Шкода тільки — зі смертю для нього скінчиться все. А він же ще хотів боротися! І ось кінчилася його боротьба. Це тяжко, ох, як тяжко! А втім, ще побачимо...

— Ходімо вже, спізнюємося, — вивів його із задуми голос жандарма.

— Що ж, ходімо — то й ходімо... Людина я, не дерево... Жаль розлучатися з тим, що наймиліше твому серцю, за що ти платиш власним життям... Що ж ходімо, — пробурмотів Стоян більш до самого себе.

Вони йшли вузенькою стежечкою, що в'юнилася по косогору, то опускаючись, то піднімаючись угору. Внизу, за сто метрів під ними, пінилась річка, затиснута між високими чорними скелями.

Жандарм недбало ніс свою гвинтівку на плечі. Стоянів карабін він перекидав з руки в руку. Йому, певно, було важко. Попереду йшов Стоян — якось неприродно накульгуючи на праву ногу. Жандарм пильніше придивився до нього. Що це має означати? Прикидається, чи справді в нього болить нога? Накульгує ледь помітно. Жандарм дивиться на його широкі плечі, силкується зазирнути Стоянові в очі, але не може помітити в них ані найменшого сліду ненависті.

— Чого це ти кульгаєш? — спитав жандарм.

— Давня рана болить, — відповів. — Од вашої кулі. Не знаю, що то з нею. Болить, вражина, і край.

Жандармові нічого було сказати. А коли б навіть було, то негоже йому теревенити з арештованим. Він—жандарм, і мусить робити все по закону, мусить привести цього чоловіка в участок і передати його начальству. Стоянові теж нічого сказати. Хіба ж цей жандарм чимось зарадить, коли він поскаржиться йому на свою рану? Та й з якої речі скаржитись? Навіщо? Краще йти собі мовчки й думати, як ліпше виплутатися з цієї халепи. Рана болить. Це якоюсь мірою навіть добре, бо набагато полегшує справу: вони йтимуть

[1] Повстанець *(македон.)*

повільніше. А це означає, що він матиме час на роздуми і, може, все-таки щось надумає. Знав одне: поки дихаєш — борися як можеш і скільки можеш. А участок ще не близько. Він передчував, що не дійде туди, що знайде спосіб врятуватися. Живеш на світі один раз,— міркував він,— і раз доводиться вмирати. А він ще молодий, і не годиться йому вмирати скореним, безсилим. Можна дожити й до вісімдесяти років і потім спокійно вмерти, вдоволеним, ситим. Але можна вмерти і в боротьбі, умерти враженим гарячою кулею. Така смерть не страшна. А ось так, щоб вели тебе, як худобину на убій, знати, куди йдеш, лічити кроки, не маючи змоги нічого зробити, — так він не хотів умирати. Та ще оці кляті мухи! Літають і літають перед очима, заважають думати. А може, вони хочуть йому допомогти? Дурниці! Як то можуть йому допомогти мухи? Нога, поранена нога — вона допоможе. Тільки він поки ще не бачить як. А мухи й справді надокучливі. Не дають навіть подумати, зосередитись...

З-за повороту вигулькнуло двоє людей. Один ішов пішки, другий їхав верхи на коні. Хто вони? Може, знайомі? Може, саме тепер щось станеться? Побачимо. Ось вони наближаються. Чи хоч озвуться до нього? «Добрий день» — скажуть. Саме так вони скажуть йому. А він їм не відповість. Чому? Бо для нього це не «добрий», а фатальний день. Незнайомі. Пройшли мимо. Їм відповів жандарм. Нічого не сталося. І все-таки щось мусить статися.

— Стомився? — спитав жандарм.

«Мабуть, йому набридло моє мовчання», — подумав Стоян.

— Мені однаково, — відповів.

«Йому однаково, — подумав жандарм.— Йому тепер і справді однаково».

Йому однаково. Так він сказав. Але йому не однаково. Іде на смерть, а хіба ж у такому разі може бути людині однаково? Мусив так відповісти, міг би навіть мертвим прикинутись, коли б це було можливо, аби показати, що йому однаково. Краще так — ні лицем, ні поведінкою не виказувати своєї внутрішньої тривоги. Хай для них він так і залишиться бунтарем, комітою, і хай розстріляють його, якщо вже дійде до цього, як бунтаря. Чи витримає ж він так, чи витерпить усі тортури, що чекають на нього? Він би не хотів виявити перед ворогами навіть найменшої слабості.

— Знаю, тяжко тобі. Ще й кульгаєш. Болить? — звернувся жандарм до Стояна, аби врешті порушити нестерпне мовчання.

«Мабуть, йому прикро, що веде мене. Хоче заспокоїти своє сумління. Тому й виявляє до мене співчуття», — міркує Стоян.

— Нога й справді болить. Але мені не тяжко. Прикро тільки, — відповів згодом.— Міг би дорожче продати своє життя. Воно й так виходить недешево, але міг продати дорожче...

І нога йому боліла, і тяжко було, і прикро. Але нащо признаватися, що йому тяжко? Нічого це не дасть. А нічого — це таки нічого. Признатися ж, що йому тяжко, в його становищі варто ще менше, ніж оте нічого. Краще думати — гляди, щось і придумаєш. З кожним кроком відстань до станції зменшувалась, і він гарячково думав. Йому раптом смертельно захотілось курити. Може, потім він щось і придумає. Пошукав у кишенях. Немає табакерки — забув дома.

— У тебе є тютюн? — обернувся він до жандарма.

Вони сіли. Жандарм дістав табакерку й подав йому. Стоян скрутив собі товстенну цигарку.

— А вогонь? — знову спитав. — У мене немає.

Жандарм дав йому й сірники. Потім і сам скрутив цигарку. Коли закурював, Стоян зміряв його очима. У жандарма сині очі й вицвілі, майже непомітні брови. Лице грубе, вилицювате, мов у необтесаної статуї. Але сині очі робили те лице наївним, добродушним, майже дитячим. Руки, що скручували цигарку, були великі, з широкими, твердими долонями. Лице, руки і те, як він слинив цигарку, виказували в ньому сільського парубка. Стоянові цей жандарм видався нараз зовсім маленьким, ну просто хлопчак, на якого силоміць натягли сіру форму. Нічого в ньому не було жандармського. Тільки уніформа.

Коли він крутив цигарку, Стоянів карабін лежав біля його ноги. «Вхопити б зараз того карабіна й луснути його по голові», — подумав Стоян. Була мить, коли він уже ладен був зробити це, але, зустрівшись поглядом із синіми очима жандарма, завагався. Ну, як його вдариш? Хіба міг би він, наприклад, убити ластівку? А ця людина чимось нагадує ластівку.

Підвелися. Тепер вони йшли поруч. Плече в плече. Попереду, кілометра за півтора, білів участок. За півгодини, а може, й раніше вони дочвалають до нього. Дивився Стоян і думав. Не хотілося йому так умирати. А здавалося ж, нічого немає легшого, ніж звільнитися від цього жандарма. Тільки як? Жандарм був на цілу голову вищий за Стояна. Але то нічого. Стоян ішов нехотя, посмоктуючи цигарку. Усе дужче й дужче налягав на ногу.

Коли б оцей жандарм не був таким добрим, Стоян знайшов би спосіб звільнитись від нього. Скільки вже разів він вислизав з пазурів смерті! Та й тепер, либонь, не так-то вже й важко було врятуватися. Щоправда, жандарм озброєний. Але Стоян не думав про гвинтівку. Ні, ні. Він легко міг би вирвати її з рук чорногорця, перш ніж той устиг би отямитись. А от доброта, доброта його... Як переступити через оте його «друже»? Як у нього вирвати, знешкодити оту доброту? Як боротися з нею? А треба ж якось, адже йому так не хочеться вмирати...

Зиркнув скоса на жандарма, а той ішов так, наче був тут сам-один. Певно, заглибився в якісь свої роздуми й забув, що поруч іде Стоян, відомий на всю округу коміта. Ішов він неквапно, мовчки дивився попереду себе й посмоктував свою цигарку. От і вбивай його такого! А видать, не з багатих він, з бідняків. Руки — золоті руки, коли б не гвинтівку тримали, а стискали чепіги рала! З гвинтівкою ж вони не варті й ламаного гроша. Ні, не для жандармської служби його мати на світ породила. І що тільки його змусило натягти на себе оту сіру форму? Може, хліба немає вдома? Може, в нього ні кола, ні двора? Тоді й справді, куди ж йому, бідоласі, подітись, як не піти в жандарми! Може, жонатий і дітей має цілу черідку, от і пішов сюди каратися, аби вони мали скоринку хліба. Тепер, либонь, думає про них. Атож! От і вбивай його! Відібрати життя в такої людини — нечесно й підло. Гріх. Та ж він і гадки не має, що з ним щось отаке може скоїтись. Він, здається, й не вбивав ніколи, і не вмів вбивати. Мабуть, вважає, що всі люди такі, як він. А Стоян мусить же щось робити. Життя його в небезпеці. І всяк погодився б із тим, що життям не можна кидатись так, як кидають недокурок. Стоянові ще хочеться жити. Йому ще тільки сорок. Ще не старий... І як воно сталося, що веде його саме цей жандарм? Чом не пішов з ним отой циганоликий, чорний звір? О, той безумовно дістав би прикладом по макітрі! Про нього нічого було б і думати.

Стежечка піднімалася вгору. Стоян усе важче й важче налягав на ногу.

— Тобі, мабуть, рана дуже болить? — знову тривожить Стоянові серце жандарм. — Візьми свого карабіна та й спирайся на нього.

«Я так і знав: рана мене врятує», — подумав Стоян і взяв карабіна.

— Він не заряджений. Спирайся на нього, як на палицю, — знову радить жандарм.

Ну от, маєш! І як його тепер убивати? Дав йому карабіна, каже: «Він не заряджений!» А приклад? Адже він сам важить два кіло! Лихо йому та й годі! І як це його доля звела з такою людиною? А він же таки мусить щось робити! Участок вже близько. Хіба спробувати втекти — так стріляти ж почне. Небезпечно. Кинутись на нього, відняти гвинтівку і — в гори? Так, по-перше, чи встигне він? А по-друге, погано для нього,

виженуть чоловіка з роботи ще й у холодну посадять, або хтозна що з ним ще зроблять. Скажуть, що навмисне дав утекти, ще, чого доброго, і до стінки поставлять. Ох, біда, біда!... Ні, немає у Стояна іншого вибору, як... убити його. Хоч-не-хоч, а ціною життя цього жандарма він має врятувати своє життя. Але так не годиться. Погано!

Вони йшли якоюсь балочкою, зарослою густим чагарником. За якихось п'ять кроків од стежки ліворуч починався крутий схил, теж зарослий кущами. У вибалку протікав струмок. За п'ятсот метрів од них біліла вже станція. Зловісно височіла вона серед кам'янистих горбів.

«Якщо я дам йому вести себе далі, матиму лише п'ятсот метрів життя», — подумав Стоян. І не міг примиритися з цим. Довкола зеленіли гори, схили... А він зараз відчував сильніше, ніж будь-коли, прагнув мати усі оці гори, блукати по їхніх м'яких шовкових травах, пити з джерел студену воду. Треба щось робити, якщо він справді хоче мати все це. Але що? Але як?

За мить перед його очима постали знайомі картини гір, і видались вони йому такими гарними й принадними, як ще ніколи досі. В його очах спалахнув дивний вогник, що виказував незбориму жадобу до життя.

— Щось пити хочеться, — мовив жандарм і спинився біля струмка. — Цей струмок — наче та сльоза. Коли б не йшов тут, не промину, щоб не напитись. Тільки зачую жеботіння води, одразу ж відчуваю спрагу. Напийся й ти, це тебе трохи збадьорить!

— Не хочеться мені пити, — відповів Стоян.

Жандарм присів навпочіпки, поклав на пісок кашкета, лівою рукою притримуючи рушницю, сперся на лікоть правої, нагнувся й занурив носа в кришталеву воду. Стоян зупинився праворуч, трохи позаду.

— «Тепер або ніколи!» — нагло вколола думка, рішуче, вимогливо, гостро, як сталь. То був наказ звідкись із глибини його свідомості, і він відчув, що не зможе йому противитись. «Тепер!» — волав невблаганний голос. За п'ятсот метрів білів участок. Він глянув на нього й скорився тому наказові. Всі попередні сумніви відсунулись назад, у підсвідомість. Вони, либонь, опиралися, силкувалися вибратись на поверхню, але оте рішуче «Тепер, негайно!» відкинуло їх назад. І якось мимохіть, несвідомо, Стоян стиснув свого карабіна в руках, підняв його і, коли жандарм підвів голову, щоб передихнути, з силою опустив на неї — важко, відчайдушно, невідпорно...

Сіре в уніформі тіло обм'якло й плюхнуло в воду. Русява голова занурилась лицем у хвилі. Від неї, вниз по течії, зазміїлися, звиваючись, червоні нитки. По всьому тілу, по випростаних на піску ногах, пробігли корчі, потім тіло завмерло.

— Прости мене, друже, — видушив із себе Стоян. — Якщо й согрішив я коли, то саме тепер. Але ти не вмів цінувати життя! Ти не зазнав небезпеки. Я взяв у тебе твоє життя, щоб продовжити власне. Тепер я вільний. Знаю, що це нечесно. Прости мене: не міг придумати нічого іншого!

Стоян нахилився над тілом убитого, зняв з його плеча гвинтівку, відстебнув патронташ і миттю зник у гущавині.

А біля струмочка лишився закляклий труп із закривавленим, зануреним у воду лицем.

ВІДОЄ ПОДГОРЕЦ

Нар. 1934 р., кілька років учителював, нині — журналіст. Перша книжка віршів для дітей вийшла 1956 р. З того часу надрукував понад десять збірок поезій, оповідань, кілька повістей і романів. («Прости мене, канарко», «Світанки над тополями», «Втомлене літо», «Теплі гнізда», «Бентежне дитинство», «Лісовий розбійник», «Нечутно приходять сни», «Тіні на стінці» та інш.).

ЗАГУБЛЕНИЙ СВІТЛЯЧОК

Йшла через поле звивистою м'якою стежкою, не озираючись, боса, міцно стиснувши уста. Рожевів ранок. Його перші вогняні стріли падали з вранішнього неба на землю. Йшла тихо, мовчки, в розпачливій знемозі. Аби не чути було кроків. Аби не дзенькнула мотига. Ті, що були вже на полі, підводили голови й співчутливо стежили за нею. Пошепки перемовлялися:

«Тане, сердешна...»

«Мати ж, болить».

«Виплакала сльози. Річка випила їх...»

Знала, що їй співчувають, жаліють. Та хіба ж це допоможе? Втрату ні з ким не поділиш.

Щодня виходила в поле до річки, зігнута дугою, згорблена, порпалася в землі: може, втома здолає, склепить очі. Ні, втома відступала перед нею, сон тікав з очей.

Спочатку вона йшла на берег, ставала над глибоким виром і ждала, поки в ньому за-

блищить сонце. Може, разом з сонцем випливе й дитина її? Не було ж навіть могилки, над якою б вона поплакала! Ріка була тою могилою. Але тут, здавалося, вона ніколи не наплакувалася (сльози капали в річку, а та несла їх як частину самої себе). Думала, тепер уже ніколи їй не вгамувати болю.

Спершу вода була холодно-синя, зеленава, неспокійно-збурена й байдужа до чужого горя. У неї була своя пісня і своя філософія — течи собі!

Потім вода починала сріблитися, а її дрібненькі хвилі немовби усміхалися, вона бачила в них дитячу усмішку.

«О, виплив, виплив!» — раділа.

«Збожеволіла, сердешна, — шепотіли люди. — Кожного ранку гасає по берегу — то благає, то заклинає річку, щоб та повернула дитину: «Адже в мене тільки й було, що дитина...»)

Суха, заклякла усмішка спотворювала обличчя. А річка ніби починала ширитися, рости, розсуваючи береги, щоб комусь легше було вийти на берег. Вона слухала те невиразне хлюпотіння, і їй ввижався тихий шепіт сонного дитяти, що захопилось якоюсь цікавою грою та й заснуло — невинно, щасливо. Думала — то її дитина...

«Добра ж ти, річко. Відняла в мене дитя, захопила його своєю чарівною грою. Поверни вже мені його, прошу тебе!»

«Не жди. Те, що потрапило до мене в полон, ніколи не вертається. Ріка не має серця. Вона знає своє: тече й тече собі...»

Ні, вона не хотіла вірити тому безжальному голосу правди. Ось рожева пляма на поверхні виру ширится, гусне. Скидається, жируючи, риба. Одна, друга, ціла зграя.

«Поглянь, синочку! Риба святкує твоє народження», — шепотіла вона й простягала руки, щоб підхопити малого.

І так щоранку.

А з води виринала тільки пелехата голова сонця.

Безнадійно, з погаслими очима брела вона на свою ниву. І з отим вічним прагненням страдника — злитися з мовчазною землею, з її тишею — починала копати.

Задля кого вона збиратиме й берегтиме любов і тепло на зиму? Ходила, мов сновида, вже не надіючись ні на що. А жила на світі й дихала — заради спогадів...

Щойно почала була гоїтись перша рана. Але ж радість у житті ходить темними дорогами, а лихо приходить за сонця. Дитині ще не було й двох років, коли пішов од них батько.

«На кого ж ти покидаєш нас?» — вихопилося тоді зойком з її грудей.

«Мене кличе вітчизна. Треба гасити пожежу, що охопила її... Бережи малого».

Так він сказав тоді, гвинтівку за плече, та й пішов. Пішов і не вернувся. Згорів у тій пожежі...

Коли скінчилась війна, вона ходила, розпитувала, благала...

Ніхто нічого не міг сказати їй.

«А така ж молода й вродлива», — жаліли сусіди.

«І чесна, порядна»,— додавали старі жінки.

«Бідна сиротина, страдниця...»

«Нічого, ще вийде заміж!»

Ні, не вийшла. Всю любов вона віддала синові. Його дитинство, його щастю. Ростила його, не спала ночами...

Мати!

А дитина:

«Мамо, чом у мене немає тата? Де мій тато?»

«Далеко він, дитино».

«А чом не приїздить до нас, мамо?»

«Не знаю, синку...»

Поки вона орала клапоть землі, недооораний його татом, хлопчик бігав по навколишніх луках, наче маленький братик весни, й повертався до неї з повними рученятами квітів.

«Це тобі, мамо».

«Великий рости, та щоб таку, як ця квітка, красуню собі знайшов».

У ясному небі жайворонок розсипав свою вранішню пісню. Рибалки витягли на берег сіті, в яких тріпотіла сріблясга риба; із сітей капали на землю золоті краплини... Ремигали воли. Глибоко дихала рілля. Жінка сиділа на межі, вдихаючи пахощі росяних трав, лугових квітів. Хлопчик сидів у неї на колінах і бачив ясні, далекі простори, а мати мліла в радісних роздумах про його майбуття.

Луки з одного боку, ріка з другого — хвилювалися, хлюпали, шепотіли...

Опівдні все завмирало: рибальські човни непорушно темніли на березі, воли попаски брели луками, а люди ховалися в затінку, під прибережними вербами, обідали й спочивали. Над полем мерехтіло марево, а з берега річки линув дитячий гомін.

«Можна скупатися, мамо?»

«Купайся, синку, та обережніше! Не заходь туди, де глибоко».

«Добре, мамо».

Отак і спливали дні.

Поки в одному кінці поля кінчали сіяти кукурудзу, в другому пшениця вже згиналася під обважнілим, повним зерна колоссям.

Інколи вирине звідкись трепетний голос перепілки, і хлопчик біжить на той голос, шукає ту немудрящу пісню гарячого літнього полудня, кидаючи заради неї свою дитячу гру.

Ночі приходили тихі й свіжі, з небом, повним зірок, духмяними пахощами й світлячками.

Пізно поверталися вони з поля. Кожна часточка її тіла благала спочинку... Аж раптом у темряві перед ними оживала нерівна переривчаста лінія світла. За нею спалахувала друга, третя, п'ята... Маленькі світлинки, хисткі вогняні цяточки, викреслювали химерні візерунки на чорній пелені ночі.

«Мамо, світлячок!»

«Світлячок, синку».

«О, ще один... ще...»

«Еге...»

«А куди вони летять?»

«Ганяються один за одним, бавляться».

«І не бояться, що заблукають у пітьмі?»

«А в них є ліхтарики».

«Давай зловимо одного, мамо!»

«Злови, синку».

«Хоп! Ех, утік....»

Коли хлоп'я кидалося за світлячком, мати забувала про свою втому, про сон... Вона бігала разом з ним, намагаючись зловити хоч одного світлячка, аби задовольнити бажання дитини. (Знала: всі діти мріють налипити світлячка собі на чоло. Хай світить і йому!)

Усе це було до того полудня.

Женці лежали в тіні під вербами, діти купалися. Нараз од річки почувся крик. Він розітнув пропечене сонцем повітря, розбудив пообідню тишу, розметав далекі золоті сонячні сіті...

«Понесло за водою!.. О, тоне, тоне!..»

«У водоверть потрапив, під верби.. Диви, закрутило...»

«Тоне! Тоне!»

«Рятуйте, люди.... Рят.... те!..»

«О, знову виринув... знову... о...»

«Потонув!»

Посхоплювалися женці. Діти сполохано дивилися на воду, але ніхто — ні старші хлопчаки, ані сміливці, хто не раз уже плавав у тих глибоких і небезпечних місцях, хизуючись перед товаришами своєю хоробрістю, — тепер не насмілювався пірнути в хвилі. Усіх скував забобонний жах.

Дорослі, найкращі плавці, одразу ж кинулись у воду. Але їх намагання врятувати дитину були марні. Не знайшли навіть трупа. Шастали по дну рожнами й вилами — дарма.

Його проковтнули хвилі. Сховали від усіх очей. Від очей матері теж. Річка вирвала сина з її обіймів. Навіки. Вона стала німою, холодною могилою недобіганого дитинства. Вона відняла в цього дитинства усі бажання, всі прагнення, всі квіти, всіх перепілок, усіх світлячків, усі трави, тіні, небо, простори.

Відтоді чорну хустку нещасної матері щодня бачили на березі річки.

Опівдні, коли сонце досягало зеніту, жінка кидала мотигу чи серп і, мов причинна, бігла до річки, на весь голос гукаючи:

«Ой, понесла ж його вода... Утоне... Ой, рятуйте, люди!..»

І так щодня.

Люди мовчки опускали голови.

Йшла до синього виру, потім довго вдивлялася в глибочінь. Шукала. За тим поверталася на свою ниву і бралася до роботи.

У день, коли сталося оте нещастя, вона стрибнула в воду. Хотіла втопитися. («Нащо тепер жити?.. Дайте мені вмерти. Не хочу лишатися на тугу й смуток усім вам... Пустіть, ой, пустіть мене!..» — гукала). Та люди підхопили й витягли її з води. Потім вона забула про той свій намір. У неї народилася невиразна, химерна надія: син її ще повернеться, його віддадуть їй. Засіло в ній оте болісне, моторошне чекання, щоб убивати її щодня — тупо, беззлобно, невблаганно.

Довго дарувала вона річці свої сльози.

Змарніла. Геть висохла вся.

Довго плакала, ридала, кляла, благала.

Втратила голос.

Увечері поверталась додому. Світлячки надили її, і вона, мов дитина, ганялася за ними.

«Я зловлю, зловлю тобі, не плач. Зловлю найкращого... Прикладеш до свого чола. Хай світить тобі, синочку...»

Вона бігала за тими блискучими цятками, що креслили химерні візерунки на чорному килимі ночі. І промовляла:

«Не плач. Я зловлю тобі, зловлю... Найкращого світлячка...»

А коли зловить той нічний ліхтарик. — живе втілення дитячих снів, з її очей стікають останні сльозинки, і вона втомлено шепоче:

«Ох, ти ж.. ти мій прекрасний... мій найдорожчий, загублений у темряві світлячок...»

ЙОВАН СТРЕЗОВСЬКИЙ

Нар. 1931 р. Пише як для дітей, так і для дорослих. Автор збірок оповідань «Товариші», «Останній патрон», «Зелені окуляри», «Люди з рубцями», поетичної збірки «Шепіт», роману «Шлях до зорі» та інш.

САМ

Нас було троє, але на околиці села я залишився сам. Повзу по снігу, намагаючись якнайшвидше перебратися через пагорб. Та диявольськи важким буває інколи дряпання вгору, особливо коли тіло твоє, наче мішок, повний каміння: ти напружуєш сили, а воно

тягне тебе вниз, і колючки впинаються тобі в боки. Ще добре, коли доповзеш до голих кущів, міцно вчепишся за них, мов за мотузку, і лежиш ниць у снігу, випльовуючи з горла жар і полум'я. Все інше — до бісової мами: і прострелену ногу, що озивається болем у всьому тілі і вже починає дерев'яніти нижче коліна; і безладну стрілянину, що долинає, мов гавкіт шакалів, знизу; і отих йолопів, що спустилися вниз, до кошари, і тепер хтозна, що з ними сталося в оцій ошкіреній, страшній пустелі...

Я міцно хапаюсь руками за кущі й знов випускаю їх: дивлюся на всі боки, шукаю інших. Але дарма. Сутінь, що звідусіль насувається на мене, вже поглинула їх. Руки загрібають повітря, потім лягають на обличчя, стулюючи закляклі уста: з них теж цебенить кров і капає на рану на нозі. Дивлюсь — усе мене тут виказує, все проти мене. Я віддаюсь на милість нечистій силі!

Хтось трощить мої кістки в тілі: все мені болить, болять суглоби, болить мозок, болить у боку. Хтось обценьками рве м'ясо, щипає й крутить, аж поки не відірве новий шматочок. Кричав би, кликав би на поміч, але вуста мої розтулені й непорушно закляклі. Хтось б'є мене і по губах, тре і тисне дужче й дужче: тисне на чоло, на щоки, на шию...

Дивлюся: гойдалка прив'язана між двома стовбурами — я гойдаюся і вони гойдаються зі мною. Піднімаю голову, придивляюсь: ага, вони, Марко, Митре...

— Агов, ти живий, чоловіче? — схилився наді мною Марко.

Мовчу.

Митре натирає мені снігом лице.

— А ми думали — вовки тебе з'їли або крізь землю провалився, бо не видно ніде. Але ти щасливий, бісова личина: поповз по снігу вгору й залишив по собі слід.

— Не руш його. Йому вже й так перепало. Дай щось перев'язати.— Це Митре.

— Чорти його не вхоплять.

Мене опускають, підтримуючи голову коліньми.

— Я питаю його: що ти шукаєш на тім боці? Ходімо з нами. А він: «Ходіть ви до бісової мами, з дітьми не хочу їсти попари [1], сам піду»... А тепер, коли б не знайшли, що б він робив без нас?..

— Помовч. Відірви клапоть від його сорочки. Все одно подерта.

Я гойдаюся далі й провалююся разом з ними. Краще б вони залишили мене на снігу: руки мої існують самі по собі, — відокремлені від плечей. І болять, болять.. Митре і Марко тягнуть мене і щось стиха говорять.

Поклали під якоюсь огорожею. Марко відійшов і зник. Згодом повернувся. Мене підняли й знову поклали. Потім я почув наляканий, схвильований жіночий голос:

— Несіть його сюди, несіть мерщій!

Світло неприємно вдарило в очі крізь склеплені повіки.

— Матінко, хай він поки що побуде у вас. Наші далеко, — попросив Марко. — А ми негодні його тягти. Та й ризиковано: нога в нього поранена. Ми заберемо його. Завтра. А може, й сьогодні.

Голос його перекинувся до мене:

— Чуєш, ми йдемо. Залишаємо тебе тут. Ці добрі люди допоможуть тобі. Так треба, чуєш?

Я мовчу. Тільки повернув голову набік.

Мовчав я й потім, тоді, коли наді мною й довкола мене гули голоси, тихі й надокучливі, мов оси. Це гудіння лізло мені в голову, і я не знав, як його позбутися — гуде й гуде... Перестало вже тоді, коли хтось, наче свердлом, крутонув у рані. Я скрикнув і весь скорчився. Потім у голові знову загули оси...

Десь уже пізніше я зробив зусилля і розплющив очі. Світло, що падало з вікна, маленькими стрілочками вп'ялося мені в зіниці.

— Тобі вже краще? — почув я над собою чийсь голос. Повів на той голос очима: літня жінка віджимала щось вологе в руці, потім струснула ним, згорнула й приклала мені до чола.

— Маєш, парубче, щастя. Виходить, не судилося...

Рипнули двері, в хаті війнуло прохолодою. Зайшла дівчина, обережно несучи на таці склянку.

— Ось тобі чаю принесла моя донька...

Дівчина зустрілася поглядом з моїми очима й ніяково потупилася. Потім підійшла, торкнулася мене й ледь помітно всміхнулася:

— Випийте трохи... вам стане краще...

Жінка взяла склянку й показала очима на мисник. Дівчина метнулась туди й принесла якісь ліки.

— Звідки ти будеш, хлопче? — нахилилась до мене жінка.

Дівчина знову втупилася в мене. Вона очима шукає мого погляду. Знаю, як буває, коли ненароком опинишся серед чужих людей. Є в цьому щось незвичайне й дивне.

— Здалеку я... з Кіческа...

Дівчина обернулась до матері.

— Я ж казала вам... я по панчохах догадалася.

І знову всміхнулася мені.

На дворі вдарили постріли. Жінка й дівчина зіщулилися й кинулися з хати. Я залишив-

[1] Попара — національна страва: шматочки хліба, залиті олією з водою.

ся сам. Знову заплющив очі. Так і не розплющував до ранку.

Сьогодні дівчина знову прийшла із склянкою в руці. За нею стояв якийсь дідусь.

— Мій тато хочуть вас бачити, — сказала вона і вся зашарілася. Але стільця йому, щоб сів, не подала.

Дідусь сперся кульшею на ціпок і сяйнув з-під острішкуватих брів очицями:

— Бачу, боєць ти... Це добре... Так кажеш, поранений?

Я мовчу, силкуючись очима відповісти йому.

— А твої, бач, не прийшли по тебе... а казали ж, прийдуть. Бояться, либонь, атож... бо хто б не боявся? Гади он і повітря отруїли димом. Гм, так само, як і тоді, у Першу...

Жінка й дівчина зиркають на старого. Вони очима наказують йому мовчати, але він не звертає на них уваги.

— Добре було б тобі все-таки поберегтися. На горищі було б безпечніше, га? Увечері перенесемо тебе туди...

Дідусь уже хотів іти, але нараз зупинився.

— З Кіческа, значить, будеш? Чув, чув... А звати ж тебе як?

— Разме.

— Ага. Може й нагороди маєш?

Жінка сердито коле його очима. Дівчина тільки міцно стулила губи. Не дочекався старий відповіді: мовчки посунув з хати.

— Він у нас любить погомоніти. А вам же, либонь, шкодить, — усміхнулася дівчина, порушуючи ніякове мовчання.

— Мені вже краще, — ворухнув я губами.

Жінка вийшла. Ми залишились самі. Мовчали, дивлячись одне на одного. Сьогодні я вже міг дивитися, не мучився.

Двері на горище вискнули, мов ягня. Старий просунув голову й, озирнувшись назад, мовив: «Це я». Під пахвою він тримав щось загорнуте в сорочку. Поклав той пакунок на солому біля себе й сказав:

— То ти так і не відповів мені тоді: маєш нагороди, чи ні?

— Ні, не маю.

— Гм... Це погано.

— Чому?

— Так. Бо — війна, а нагород немає...

— Чом же немає? Є, тільки я ще не заслужив їх.

— Розумію... Буває й так...

Він розгорнув сорочку й дістав з неї подушечку з медалями. Взяв одну в руку, обернувся до мене:

— Бачиш оце?

— Бачу.

— А знаєш, за що я її дістав? За хоробрість! На першій війні дістав... оцю й оцю...

— І всі ваші?

— А чиї ж іще? Було б іще стільки, коли б не ота сатана, жінка моя. Вона у всьому винна....

— Чому?

— Забрала мене з війни додому... Примусила дезертиром стати...

— Як же це?

— А біс його знає! І сам дивуюсь тепер. Чудна була... Не хотіла ждати... Убив би її к лихій матері, та щастя — війна скоро скінчилася...

Знову рипнули двері.

— Вас мати кличуть, — сердито сказала дівчина старому й допомогла йому зійти сходами вниз. Потім заступила спиною двері й спитала:

— Тато, мабуть, хвалилися своїми медалями? Ви не зважайте на них. Вони з мамою часто сваряться: мама не вірить, що ті медалі його. Кажуть, назбирав десь... І мені так здається.

Вона підійшла й сіла поруч мене на соломі. Ніяковіючи, намотувала на палець якусь билинку.

— Тобі не холодно? — спитав я.

— Ні.

— Неправда. Я ж бачу.— Я торкнувся рукою її щоки. Густий рум'янець спалахнув на ній. Я, сам не знаючи чому, тримав та й тримав руку на її щоці. Потім підняв другу й притулив до другої її щоки.

— Так тепліше? — спитав.

— Тепліше, — відповіла вона й поклала мені на груди голову. Мені б обняти її, але я не ворушився й по-дурному тримав свої долоні на її щоках.

— Тут холодно, — прошепотіла вона згодом. — Я скажу нашим, щоб тебе знову взяли до кімнати. Тепер уже можна, німці поїхали.

Я одкинувся на спину, забрав руки.

— Це добре. Але ж мої ще не прийшли...

— А куди квапитись? Так ліпше для тебе. І рана загоїться...

— Знаю, але мушу поспішати.

Я не бачив, але відчув, як лице її враз спохмурніло:

— Значить, набридло тобі тут... ти хочеш... — і замовкла.

Нарешті я вільно можу ставати на ногу: не треба нікому мене підтримувати. Я вільно ходжу по двору, по хаті. Час і справді минав надто повільно. Але дівчина не залишала мене самого, не давала замислюватись. Коли не було її, приходив батько. Та він останнім часом був якийсь дивний. Сьогодні він лишився зі мною віч-на-віч.

— Слухай-но, парубче, — сказав. — Хочу я тобі щось пораяти. Не заводься ти з моєю дочкою. Ліпше буде для тебе. Ти не тутешній, а вона все пурхає... і швидко забуває. Он переболіла вже те, що торік зажила з

одним отаким, як ти... А я все-таки їй батько, і мені не байдуже. От і прошу тебе, поміркуй гарненько та й вирушай собі з богом...

Дівчина прибігла усміхнена й весела. На старого навіть не глянула. Схопила мене під руку й потягла у двір.

— Ти нічого не помічаєш? — спитала, відходячи від мене, щоб я краще бачив її. Груди в неї були визивно випнуті, а стан міцно облягав пасок.

— Ні, — відповів я, одводячи від неї погляд.

— А це? — вона показала рукою на зачіску. — Гарно, правда ж?

Волосся в неї було зібране жужмом на потилиці. Коси робили її личко дрібнішим, тому зараз вона здавалася серйознішою й дорослішою.

— Дуже гарно, — сказав я.

Ми сіли на ганку, ховаючись від холодних краплин, що падали з піддашка. Вона глянула на мене з-під насуплених брів.

— Бачу я, щось гнітить тебе. Мабуть, уже хочеш іти?

— Мушу.

Вона опустила повіки і втупилась просто себе. Якусь мить сиділа мовчки, потім знову прошепотіла:

— Міг би й зовсім не йти. Ще загинеш...

— Нічого не вдієш. Так треба...

— Чому? Адже ось і товариші тебе забули. Кинули.

— Ніхто мене не кидав. Може, з ними щось скоїлось...

— Тим краще для тебе. Міг би...

— Нізащо! І не кажи так.

— Значить, не любиш мене. Байдужа я тобі...

— Не до любові тепер. Хай скінчиться війна. А крім того... — я затнувся.

— Що?

Гнітючий біль стиснув мені серце.

— Я одружений, — збрехав.

По сполотнілому личку пробігла болісна тінь. Якусь мить вона сиділа мовчки, потім враз підхопилась і втекла.

Увечері я непомітно вийшов із села. Вибрався на шлях, яким тоді ми йшли на завдання. В загоні чекали на мене Митре й Марко.

— Ну як? — спитали вони, сміючись.

— Що як? Прибув, як бачите. А ви де поділися? Казали ж, прийдемо...

— А ми приходили. Усе з'ясували і...

— Що з'ясували?

— А те, що ти в прийми пристав, адже так?

— Ні, не так.

— Ну й дурень! А ми прийшли, нам сказали, що ти ще не видужав. Та й командир звелів: хай, мовляв, ще трохи побуде та очуняє... А якщо буде потрібно...

Я мовчав, з досадою ждав, поки вони замовкнуть.

ТОМЕ МОМИРОВСЬКИЙ

Сучасний македонський письменник і журналіст, нар. 1927 р., активний учасник народно-визвольної боротьби в 1941—45 рр., автор книги дорожніх нотаток, збірки оповідань «Кроки» та роману «Грішна неділя». Нагороджений Листопадовою премією м. Скопле за 1961 р.

ДІО БОГДАН

Надвечір, коли ще не зійшла зоря вечорова, на березі озера з'юрмилися люди. Жінки, прибрані в чорне, стоять на колінах. Поруч — мовчазні чоловіки з погаслими цигарками в зубах. Висять довжелезні сіті, розіпнуті на облуплених палях. Запах поплавців, мокрих ниток і гнилої деревини пливе в повітрі вперемішку із червневою задухою. Погляди всіх спрямовані в безкраю синю широчінь. Нічого... Непорушність озера мертвить долоні. У великих рибальських човнах, зроблених з товстої, наскрізь промоклої буковини, сумовито лежать весла. Отак нерухомо човни стоять весь день. Наче покинута й забута флотилія.

Жодна сторона світу не обіцяє вітру чи бодай легенького подиху, аби хоч трохи сколихнути поверхню озера. Риба подалася шукати прохолоди в глибинах. Старі сіті-неводи сягали всього на двадцять метрів углиб. Від самої зими жодна рибина не побувала на дні рибальського човна. Люди були в розпачі, вони боялися, щоб не затягнувся й далі голодний рік, і стояли сумні, згорьовані, наче на похоронах власних дітей. Дехто, караючись, ладен був принести себе в жертву, аби тільки риба вийшла на поверхню озера.

І враз люди, мовчазні й наче закляклі від горя, заворушилися. Усі втупилися очима вдалину. Якийсь човен, повен веселих, галасливих людей, плив по водяній гладіні. Веслував на ньому молодий рибалка, якого знали всі.

— Діо Богдан! — прошелестіло на березі. Хтось гукнув, але ніхто не озвався. Човен проплив мимо, і люди знову заніміли.

Погожий, м'який і вологий вечір опустився на берег. Зубчасті скелі, поодинокі дерева й

великі дощані рибальські халупи, обриси яких поступово ставали розпливчасті й нечіткі, перші заявили про настання вечора. Високі гори по той бік озера давно погасли.

Вдалині, на прузі між берегом і водою, виникла рухома цяточка. Вона повільно наближалася до людей з рибальського селища. Згодом цяточка перетворилася на людину. Легенько кивнувши, та людина привіталася з непорушними й задуманими чоловіками й жінками.

То був Діо Богдан, схожий більше на скелю, аніж на людину: високий красень, з порівняно невеликою головою і живими очима; чорне, ніколи не стрижене, лискуче волосся в дрібненьких кучериках; лице обтягнуте бронзовою, видубленою сонцем, вітром, дощем і холодом, шкірою; округлі, широкі, майже в піввесла плечі; від плечей донизу, мов кінські стегна, м'язи, нижче ліктів — товсті й широкі, наче лопаті весла, руки, краяні й перекраяні роздутими венами; груди поступово звужуються донизу, надаючи постаті гармонійної фізичної краси; сині штани, закочені над кісточками, і ступні,— особливо біля пальців,— єдина деформована частина тіла, спотворена тривалим ходінням босоніж.

Озеро було йому за рідну матір. А народила його вже на старості літ низенька, горбата баба Коста та невдовзі по тому і вмерла. Хлопець лишився сам. Вітер квапив його, аби він швидше виростав, сонце гартувало, озерна вода пестила його й доглядала. Влітку й зимою, рано-вранці, опівдні чи ввечері, у теплі чи в холодні дні — однаково, Богдан плескався в прозорій воді озера. Старі баби хрестилися, літні рибалки стиха лаялися й хитали головами, юнаки й дівчата заздрили йому, а діти просто обожнювали.

Тяжко жилося Богданові на випадковому і вбогому харчі — рибальських щедротах. Частенько доводилося йому задовольнятися чужими недоїдками. Всяк інший від тої нікчемної їжі давно б заслаб. А йому хоч би що. Ходив він і на кладовище. Там щосуботи йому перепадало найбільше харчу: печені коржики-кураб'є, бринза, варена кукурудза та хліб. На кладовищі люди бували найщедрішими. Вони вишіптували ім'я небіжчика і в пожертвах «за упокій душі» шукали неземної втіхи для померлого родича. Знекровлені уста жінок тоді знаходили лагідне слово, а бідняцькі руки прагнули якнайшвидше спорожнити повні кошики — наслідок кількатижневого недоїдання їхніх дітей.

Богдан завжди брав лише стільки, скільки йому було потрібно, щоб наїстися. Він ніколи не клав їжі в торбу про запас, як звичайно робили інші жебраки — і каліки, й цілком здорові люди. Богдан не просив милостині. На кладовище він приходив заради своєї матері: стара просила жінок доглянути хлопця і незадовго до смерті наказувала йому якнайчастіше бувати на кладовищі.

Та ось несподівано малий Богдан перестав виконувати заповіт матері, забув стежку на кладовище. Один з найстаріших рибалок селища Траян запросив його до себе рибалити. Хлопець страшенно зрадів. На щастя Богданові чи на нещастя початок був незвичайний. Того ранку на березі відбувалося невеличке торжество, ціла подія для рибальського селища: освячували човна, в якому вперше вирушали ловити рибу. Траян мовчки розбив пляшку вишнівки об ніс човна, потім і рибалкам подав повну сулію. Шкарубкі руки рибалок, спритні в роботі й міцні, мов обценьки, підносили шийку сулії до пошерхлих уст і жадібно жлуктили, наче й не пили її, тієї вишнівки, зроду. З обох куточків рота стікала на груди пекельна рідина і, здавалося, що рибалки скоріше мстилися за щось самі собі, ніж діставали втіху.

Прикрашений квітами й клечанням, високий, ставний, новенький човен одплив од берега. Перше, найдовше весло, з шкіряною гужвою, накинутою на металевий кочет, Богдан занурив у воду. Приємно було дивитися, як він орудує веслом. Коли нагинався, щоб загребти воду, виднілися тільки плечі, міцні й широкі, наче місток між двома берегами. Коли ж піднімав весло з води, тіло його видовжувалось, а вузли випуклих м'язів на грудях, на животі й під пахвами рук знову розслаблялися. Гармонійні рухи повторювалися сотні раз. Інших троє веслярів, що сиділи в човні, — середнього віку, десь років сорока, хоч виглядали вже дідами, — були виснажені й кощаві, наче пустельники. Богдан дивився на них і дружньо всміхався. Його нестримно вабило їхнє ремесло, від'їзд і повернення на берег з багатим уловом, та ще ота давня традиція врочистої зустрічі; йому приємно було усвідомлювати свою приналежність до рибальської сім'ї.

Одноманітно веслуючи, Богдан відчував неабияку силу своїх м'язів. Тої миті йому здавалося, що він би й сам упорався з човном.

— Повитягайте весла, — звернувся він до трьох веслярів, що гребли попереду.

Гребці повитягали весла й поклали їх на дно човна. Богдан веслував сам. На кормі Траян стискав стерно, тримаючи курс на Велику губу. А втім, навіть не відчувалося, що троє веслярів сиділи без діла. Човен так само стрімко мчав по темно-синій гладіні озера. А може, тепер навіть прудкіше. Веслярі в човні, усі рибалки, а також люди з сусіднього суденця, яке йшло за ними, дивилися та тільки дивувалися. Того дня й народилася його слава, люди новими очима почали дивитись на нього.

Настала зима. Бригада Траяна завершила путину багатим уловом. Їхній човен був найпрудкіший, він перший діставався до губи, до цього найглибшого, що аж кишіло рибою, місця, перший викидав сіті, перший і витягав їх з води. Тисячі рибин залишали блискітки своєї луски на дні нового човна. Тепер бригада добувала лише вугра. Найбільше його було у вересні та в холодні грудневі дні.

Під стріхами рибальських хатин почалися розмови:

— Ви тільки подумайте: оте страховисько Богдан стільки загрібає риби! Чаклун якийсь, не інакше! О, цей ще гірший за Діо Богдана...

Відтоді юний Богдан і перейняв ім'я старого скляра й рибалки Діо Богдана, про якого тут ходили легенди.

Усі в рибальському селищі визнавали: Діо Богдан став справжнім дивом серед рибалок, тож усяк міг позаздрити бригаді, яка з ним рибалила. Він невтомно і вправно веслував. Сам витягав один край невода, заміняючи чотирьох дорослих рибалок. В холодні ночі, коли йшли на вугрів, усі рибалки ховалися від пронизливого холоду — здавалося, вони не вийдуть, навіть коли б їхнє життя наступного року цілком залежало від цього грудневого улову. У човні лишався тільки він, Діо Богдан. Невід він закидав у місця найбільшого скупчення риби, між своїм і сусіднім селищем, яке стояло над гирлом великої річки, що протікала поблизу. Богдан закидав невід, щось мугикаючи собі під ніс, і потім самотужки витягав його. Харчувався він тепер так: на довгий залізний прут нанизував порізаного на шматки вугра і смажив його над багаттям. За одним махом він разом з перепічками з'їдав мало не півсапетки риби. Молодецьки веслував Діо Богдан і терпів найлютіший холод, але так само молодецьки він уминав вугрів.

Згодом до Богдана почали вчащати старі рибалки з інших бригад. Вони обережно й підступно залазили йому в душу, хитро й велемовно вихваляли його. Богдан легко піддавався на їхні лестощі. Це було його єдине дошкульне місце. Охочий до слави та до улесливих слів, він уважно слухав їх, тішився собою, хизувався, мов павич. Проте, як тільки мова переходила на інше, коли йому пропонували кинути Траяна й перейти в їхню бригаду, він одразу супив брови і весь наїжачувався.

— Ні! — коротко й рішуче кидав він.

Знову й знову приходили до нього старі рибалки. Його благали, пропонували нечуваний заробіток.

— Щодень матимеш по шість кіло риби, ще й кожен рибалка після улову даватиме від себе по рибині. І ніхто не нарікатиме, що ти, мовляв, їсиш багато...

Богдан твердо вирішив назавжди залишитися в бригаді Траяна. Хлопець був вдячний старому за те, що той перший його помітив і зробив з нього справжнього рибалку.

Слава Богданова гриміла не тільки в рибальському селищі. Його знало й любило все місто, яке виднілося вдалині. Коли юний рибалка проходив вулицею, всі дивились на нього. А найбільше його любили діти. Добродушний, по-дитячому наївний Богдан мав серед них численних друзів. Вони завжди облипали його, мов реп'яхи, видиралися на спину, їздили на ньому верхи або чіплялись по двоє на кожну руку, і він кружляв з ними, обернувшись на живу карусель.

Одного разу до міста приїхав цирк. Щоправда, не встиг він, як то кажуть, приїхати, а вже мав від'їжджати: охочих до видовищ у цьому місті виявилося небагато. Шатро, в якому виступали повітряні гімнасти, стояло порожнє цілих два дні, незважаючи на гучну рекламу та на пишномовні оголошення. Сумно дрімав старий клоун, нудьгували троє худорлявих дівчаток, уславлений атлет з ішіасом у кульшах, жінка з незвичайно великою головою й стегнами, та ще маленький, на диво потворний чоловічок з коротенькими, але досить рухливими на незграбному тулубі ручками й ніжками. В іншому місті на цих артистів, певно, ніхто б і не глянув, оскільки годі було чекати від них чогось справді мистецького. Співчуття — то єдине, що могли б вони викликати своєю виставою.

Убогі жителі міста були цікаві. Вони споглядали прибулих артистів здалеку, не зважуючись, однак, відірвати від нужденного заробітку кілька динарів на квиток.

Щоб якось принадити глядачів, адміністрація цирку влаштувала дешевий атракціон: всього за якихось десять динарів за допомогою нескладного пристрою охочий мав випробувати свою силу. В разі успіху було обіцяно нагороду десять тисяч динарів. Десять динарів і десять тисяч! За ці гроші можна було купити що завгодно. Пристрій являв собою примітивний іржавий механізм: вертикальна планка, поділена рисочками, металевий упор і маленька подушечка з потертої шкіри. Охочий мав ударити кулаком по подушечці. Сила удару передавалася гирі, закріпленій на дротині. Гиря підскакувала вгору, досягаючи певної рисочки. Найвища рисочка була позначена цифрою двісті. Десять тисяч динарів!

Усі гаряче загомоніли:

— Хай випробує силу Богдан! Хай він ударить!

— О, то справжня сила!

Після обіду на майдан, де розмістився цирк, привели Богдана. Біля шатра вишикувалися всі артисти цього пересувного атрак-

ціону. Богдан підійшов до них. Позаду юрмилася ватага дітлахів, юнаків і дорослих, були серед натовпу також жінки й дівчата. Усі чекали — хто з радісною певністю, а хто із сумнівом.

Богдан поклав на землю сорочку. Підійшов до механізму, посміхнувся:

— Пусте діло... Навіть смішно!

— То спробуй, чого ж. Дешево, всього десять динарів, а можеш виграти десять тисяч! — з удаваною усмішкою заохочував його атлет, одягнений у тигрову шкуру.

Богдан дав йому десять динарів, витер долоню. Потім поволі стиснув її в кулак. М'язи на всьому його тілі напружились. Нараз рука злетіла в повітря і з силою опустилася на подушечку. Гиря підскочила вгору: двісті! Щось унизу хряснуло, гиря зірвалася з дротини і впала на пісок. Шкіра на подушечці тріснула. З хрипким звуком з неї вискочив якийсь гострий прутик, скреготнув і, зігнутий навпіл, завмер. Атлет жахнувся. Очі його вирячилися й, здавалося, ось-ось полізуть на лоба. У натовпі мовчки перезирнулися. Атлет нечутно вийшов з гурту й подав рукою знак Богданові зачекати. За мить він повернувся й віддав йому гроші. Богдан узяв їх, перелічив.

— Гей, чоловіче, — стиха звернувся він до атлета. — Тут тільки сімсот тридцять! А нагорода ж — десять тисяч...

— Вибачай, друже. Це всі наші гроші, — з тугою в голосі мовив атлет, — вір мені. Та ми ніколи й не мали більше. Досі ще ніхто не досягав навіть сотої риски. Ти перший. Ще й апарат зламав. А з його допомогою ми дурили людей, на хліб заробляли... Немає в нас більше грошей. Можеш заявити на нас поліції. Можеш узяти щось, і взагалі роби, що хочеш. Твоє право...

Богдан засміявся, махнув рукою, дружньо поплескав атлета по плечу. Потім жужмом запхнув гроші в кишеню. Люди розступилися, даючи йому дорогу. Хтось процідив крізь зуби:

— Дивак!

— Дурило, — почулось у відповідь. — Подарував стільки грошей.

— О, я б на його місці не подарував!

— Правду кажуть: дурна сила без розуму...

Дітлахи зграєю кинулись за Богданом. Раділи. Він повів їх до крамниці й накупив їм усяких ласощів.

Минуло літо, спустошливе й задушливе, як ніколи. Рибалкам не щастило. Закинуті у воду сіті вони раз по раз витягали порожніми. Риба пішла на глибину. В рибальських оселях запанував голод. Навіть запах риб'ячої луски давно вже розвіяли торішні вітри.

По озеру плавав тільки човен старого Траяна. То Богдан цілими днями возив якихось людей з вимірювальними приладами, що

ними вони сягали озерного дна. Половину зароблених грошей Богдан брав собі, а решту віддавав Траяну.

— Та він же візник, а не рибалка,— бурмотіли крізь зуби заздрісники, бо ще ніхто не возив нічого в рибальському човні, крім риби.

— Погано, ох, як погано, — гомоніли люди. — Після цього риба ніколи вже не потрапить до човна.

За кілька днів чужі люди з чудернацькими інструментами поїхали, а Богдан ліг відпочити на березі. Він обмив ноги в озері й занурив їх у вологий пісок, підставивши сонцю могутні груди.

Порипуючи дрібним піском, до нього підійшли троє і мовчки посідали поруч. Богдан не звернув на них уваги. Лежав і думав про своє. Вони ж сиділи, мов заворожені, й чекали, поки він заговорить до них. Нарешті Богдан не витримав:

— Чого тут вештаєтесь?

— Прийшли на тебе подивитись.

— Ану, геть звідси!

— А ти не сварися з нами.

— А то ж чому?

— Бо ми твої друзі.

— Брешете!

— Ми хочемо відкрити тобі таємницю.

— Нащо вона мені?

— Ну, годі тобі сваритися. Краще послухай...

Один підвівся і почав:

— Ти, певно, чув про старого Діо Богдана? Ну, от. Перед Балканською війною він, кажуть, нишком перевозив уночі до Албанії вісім залізних скринь із золотом. Ніч тоді була буряна, страшна. Ще ніколи на озері не було таких хвиль. У старого зламалися весла. Опівночі течія викинула його до Лабіна. Човен розлетівся на друзки, а скрині з золотом пішли на дно. Покаліченого Діо Богдана викинуло на якусь скелю....

— Ну, то й що мені до того? — вже трохи зацікавлено й лагідніше мовив Богдан.

— А нічого. Просто ми хотіли розповісти тобі про це, — сказав котрийсь із трьох.

— Ну, і хай собі. — Богдан силкувався приховати свою цікавість. — А тепер забирайтеся геть!

— Ех, мав би я твою силу, давно б уже оте золотце моє було, — скрушно зітхнув один.

— А тут на березі й немає нікого, хто міг би це зробити. Богдан і справді міцний та здоровий, але ж він не вміє пірнати, — докинув другий.

— А ти звідки знаєш, смердюча жабо?— аж підстрибнув Богдан. Він завжди сердився, мов дитина, коли йому казали, що він чогось не вміє.

Троє підхопились і подалися геть од берега.

Богдан замислився. Почуте не давало йому спокою.

До вечора він мав уже готовий план дій. Пішов до Траяна, попросив у старого довгу мотузку й кішку і, коли звечоріло, рушив до скель, що височіли на березі за горбом. Це й було Лабіно. Тут вода стояла на диво прозора й чиста. В давнину, коли в рибальському селищі не було водогону, жінки аж звідси носили її в глечиках додому.

Богдан втупив очі в одне місце неподалік од берега. Воно здавалося йому найтемнішим. «Тут, мабуть, — подумав він, — глибина вісім—десять метрів». Богдан прив'язав один кінець мотузки до великого каменя, а другий, з кішкою, до свого пояса. Був він у самих штанях, які щільно облягали ноги. Видряпався на скелю, підійшов до самісінького краю. Трохи постояв. Потім легко стрибнув у воду. Вода закипіла, збурилася, пішла хвилями й поволі заспокоїлась. Богдан виринув, набрав у груди повітря й знову пірнув у глибину. Шукав дна з заповітним скарбом — дарма! Він пірнав знову й знову, але так і не зміг навіть доторкнутись до дна. Дев'ять разів Богдан виходив на берег, сідав на камінь і після короткого відпочинку знову дряпався на скелю, злітав ластівкою в повітря й стрибав у воду. З мотузкою й кішкою на поясі він схожий був на гарпун. Пронизував своїм тілом товщу води і, енергійно працюючи руками й ногами, плив то вліво, то вправо. Звиваючись, мов вугор, він занурювався чимраз глибше й глибше, але дна, як і перше, не було. Юнак напружував зір, очі боліли, жили на шиї йому понабрякали, та він плив далі й далі, туди, в небезпечну, холодну глибінь. Нараз він лівою рукою намацав дно. Напружуючи сили, вхопився за якийсь корінь. Пацаючи ногами, марно намагався щось побачити в сірій сутіні й шукав, шукав... Ніде, однак, не видно було навіть сліду човна Діо Богдана. На дні лежало тільки слизьке коріння, невеличкі водяні губки, темніла якась рослинність.

Зненацька Богдан відчув біль у скронях. Холодне дно потемнішало, очі юнака немовби заслало пеленою. Руки обважніли, наче налилися свинцем. Від вух по всьому обличчю розлилася гаряча хвиля. Ноги заніміли. Тіло торкнулося дна й мов неживе попливло вгору, до поверхні. Могутній вир підхопив його і викинув на берег. Кілька хвилин Богдан лежав нерухомо. Потім важко підвівся. Обличчя його судомило від нестерпного болю. Він затулив долонями вуха, заревів. Потім зірвався з місця й побіг кам'янистою стежкою вгору. Прив'язана до скелі мотузка смикнула його назад. Важке тіло впало на тверду, вкриту гострим камінням і колючками, стежку. Якусь мить Богдан лежав непорушно й тільки моторошно ревів. Далі одв'я-

зав від пояса мотузку з кішкою на кінці й, несамовито ревучи, подався через горби.

Берег, усіяний рибальськими хижками, спав. І раптом його сонний спокій порушив страшний Богданів зойк. Ошалілий від нестерпного болю у вухах, він мчав берегом і несамовито кричав. Люди повисувалися з вікон, злякано проводжали очима збожеволілого Богдана, знизували плечима й дивувалися. А Богдан ще раз промчав берегом і зник у горах, в якійсь печері під старовинною фортецею. Заліз туди, ліг і не виходив три дні. Відтоді й залишився жити там, мов пустельник.

Час від часу, здебільшого в суботу, на кладовище приходив жебрак у дранті. Нічого не кажучи, тугий на вуха, він просив у людей милостиню. Жінки давали йому «за упокій душі» й стиха шепотіли одна одній, що це і є отой Діо Богдан.

Осінь принесла багатий улов. Жінки в чорному не скніли на колінах на березі. Похмурі чоловіки не стояли поруч з недокурками в зубах, вони плавали в човнах по рівній гладіні озера. Зібравшись на березі, діти захоплено розповідали одне одному про свого героя, Діо Богдана. Інколи вони носили йому їжу, хоча й боялись його.

А ті троє, що намовили Богдана на нерозважливий вчинок, тепер каралися тим, що занапастили людину, хоча й не мали на думці нічого лихого — просто хотіли пожартувати.

Усі в місті відчули втрату. Адже все-таки приємно мати в себе щось таке, чого немає в сусідньому місті, яке теж стоїть на березі їхнього озера.

ТОМЕ АРСОВСЬКИЙ

Нар. 1928 р. Пише вірші, п'єси («Олександра», «Сад маленьких богів», «Парадокс Діогена», «Випускний вечір», «Обручі»), прозові твори. Відомий Арсовський і як перекладач. Він переклав ряд поезій М. Лермонтова та російських радянських поетів. Т. Арсовський — секретар Спілки письменників Соціалістичної Республіки Македонії.

ПРИГОДА З ПАНОМ КОРХНЕРОМ

На бульварі Жертв, який насправді не був ніяким бульваром, а звичайнісінькою старою вулицею з двома рядами таких же старих лип, біля потемнілої від часу кам'яної огорожі, на мармуровому ганку, що потопав у трояндах, зупинилися того ранку віденський громадянин Йозеф Штірмер і квартальний поліцейський Штольц.

— Рудольф Бац, — півголосом прочитав Штірмер і показав очима на чорну табличку з написом, прибиту до важких берестяних дверей.

— Так, — відповів поліцейський і натиснув грубим пальцем гудзик електричного дзвінка. — Це дуже скромний, сумирний громадянин, до речі, такий же огрядний, як і я...

В глибині приміщення за дверима озвався ледь чутний голос дзвіночка. Штірмер і поліцейський стали чекати. Та ніхто не вийшов їм відчиняти, і обидва відвідувачі перезирнулися.

— Дзвоніть ще раз, Штольц, — сказав Штірмер і, розгорнувши чорну шкіряну папку, знову подивився на останнє число в списку. — Це всього-на-всього сьомий за сьогодні, — додав він, усміхнувшись, — але не будемо відступати при першій невдачі!

Поліцейський знову натиснув на гудзик дзвінка. Цього разу палець його затримався довше. Дослухаючись до голосу дзвінка, що долинав з середини будинку, Штірмер озирнувся довкола.

— Тут нас чекає добрий улов... Як гадаєте, Штольц? Ці осінні троянди, що так розкішно квітують... Мабуть, це справа рук досвідченого майстра...

— О ні! — всміхнувся дебелий поліцейський.— Це в пана Баца просто хоббі, він особисто доглядає свій квітник. А щодо троянд, то вони не осінні: якийсь дивовижний сорт, що квітне і взимку, і протягом цілого року, як оті, що в парку перед парламентом, якщо ви помітили. Пан Бац, певно, працює в якійсь торговельній установі і навіть здалеку не схожий на людину, котра могла б утримувати садівника.

— Гм, — не без заздрощів зітхнув Штірмер. — Не схожий він, однак, і на бідняка. Цей будинок, ви тільки гляньте, — справжній замок!

— А це не його, — відповів Штольц.— Пан Бац оселився в моєму кварталі років три—чотири тому. Живе тут з дружиною, яка, — це мене певний час дивувало, — виходить з дому не частіше, ніж раз на місяць. — Поліцейський усміхнувся. — В цьому кварталі я служу чотирнадцять років. Пробував якось проаналізувати поведінку цих людей, хоч, повірте, особливої потреби для цього не було. Пані Бац виходить, коли їй заманеться, і тільки в тих випадках, коли чоловік на службовій нараді або просто коли в нього бракує часу піти до аптеки. Вона, знаєте, завжди простуджена, у неї якийсь хронічний грип чи що, от і купує собі краплі для носа та ще аспірин. Що ж до будинку,

то його власника вже давно й на світі немає. Єврей був, здається, чи що...

— Ви добре поінформовані, пане Штольц, — по-дружньому зауважив Штірмер, аби якось перебити балакучого поліцейського.

— О, адже це справа моєї професії, пане. Це дуже полегшує мені службу, що до певної міри хоч і цікава, проте не така вже й легка, як здається. За чотирнадцять років, знаєте...

— Може, ми все-таки подзвонимо ще раз? — вдруге перебив його Штірмер.

— О, будь ласка! Що ж до мене самого, то... — і поліцейський утретє натиснув на чорний гудзик дзвінка.

Майже тої самої миті з будинку долинув крик:

— Nein, Rudi! Nein!..[1]

Істеричний жіночий крик заглушив пістолетний постріл.

Поліцейський штовхнув двері. Вони були міцно замкнені. Штольц вилаявся й знову щосили вдарив плечем. Штірмер, не розуміючи нічого, вражено дивився, як поліцейський раз у раз усією вагою свого тіла налягав на товсті двері, а вони, мов заворожені, навіть не думали відчинятися.

— Почекайте тут, я зараз...— сказав поліцейський таким тоном, що для Штірмера це пролунало як наказ. Тримаючись за плече, яке вже досить-таки боліло, поліцейський нагнувся по кашкет, що злетів з його голови. — Там, за рогом, телефонна будка,— показав він кашкетом і надів його.— Я зараз повернуся.

Наче жартома, він перестрибнув через п'ять сходинок ганку. Потім його важка, незграбна постать майнула бетонною доріжкою й понеслася вздовж вулиці. Штірмер тільки тепер помітив високу зелену огорожу й залізну хвіртку, яка й досі хиталася. Він раптом відчув себе цілком самотнім і безпорадним. Машинально зняв окуляри, протер товсті скельця й, не думаючи, запхнув їх у горішню кишеньку святкового костюма. Відтак білою шовковою хустинкою витер спітнілі руки.

Уздрівши поліцейського, що повертався назад, він полегшено зітхнув. Йому здалося, ніби за ці кілька хвилин, що він тут пробув, минула ціла вічність.

— Дякую, пане Штірмер, — сказав задиханий поліцейський. — Зараз прийде сам поручик Еккерман. Нашу благородну акцію доведеться ненадовго відкласти...

— О, прошу, прошу — пробелькотів Штірмер. — Я вам ще потрібний?

— Мені дуже прикро, пане, але ви, на жаль, були єдиним свідком...

Штірмер безпорадно здвигнув плечима, переклав чорну папку з правої руки в ліву і знову вийняв окуляри.

Того ж вечора віденські газети під великими заголовками надрукували сенсаційне повідомлення:

«Цілком випадково у приватному будинку на бульварі Жертв сьогодні було виявлено кривавого злочинця, колишнього оберштурмфюрера СС Рудольфа Корхнера, відомого співучасника Ейхмана по знищенню єврейського населення в окупованих країнах Європи. Помітивши на своєму ганку поліцейського і, певно, налякавшись, він рівно о дев'ятій годині тридцять хвилин ранку пострілом з пістолета у скроню покінчив рахунки з життям. Тривога на цей раз була безпідставною: громадянин Йозеф Штірмер і черговий квартальний поліцейський Штольц завітали до нього не з метою арешту, а щоб узяти добровільний внесок для громадян югославського міста Скопле, зруйнованого катастрофічним землетрусом...»

ВЕЛИКА СИНЯ БРОШКА

ЖАРТ

Цілком несподівано, не пам'ятаю вже з якого саме приводу, мені спало на думку, що всяка велика правда складається з дрібних неправд. І що майже всі люди брешуть — одні зі злості, інші з доброти свого серця, дехто за звичкою, а дехто й з необхідності.

Я вражено зупинився, бо ніяк не міг пригадати, що привело мене до такого дивовижного висновку. Але в цій історії все складалося зовсім незвичайно: він брехав ні зі злості, ні з доброти свого серця, ні тим паче за звичкою. В чоловіка просто не було іншого виходу. Приходити щодня додому о другій десять, нашвидкуруч обідати, хапати рибальське причандалля й до пізнього вечора киснути в річці — даруйте, але це не годна була б витримати будь-яка жінка. Може, й знайдеться якась недорікувата й добросердна Павлинка, котра терпітиме, котра ждатиме, що колись таки в тебе озветься совість. Та врешті і її сліпа, забобонна терплячість не витримає й лопне. Отоді й з'явиться знайомий усім черв'ячок, почне точити так звану совість, і єдиний вихід — це подарувати якусь дешеву брошку...

[1] Ні, Руді! Ні!.. *(нім.)*.

Він добре знав про свою неуважність. Тому ще раз вирішив контролювати віднині кожен свій крок, кожен вчинок. То було в четвер, це він пам'ятав дуже добре. Щочетверга в них відбуваються виробничі наради адміністративного персоналу. Зміркувавши, що нарада не закінчиться й до третьої, він вислизнув на цілу годину раніше, аби разом з Костою встигнути на річку.

Усе складалося якнайкраще. Отже — четвер...

На календар, що лежав на його столі, він глянув мимохідь. Календар як календар, тільки німецький. Дев'яте квітня!

Раптом руки в нього опали, чоло зросив холодний піт. Він згадав, що й торік у цей самий день він зовсім забув, що в Павлинки день народження. Увечері вона влаштувала йому такий спектакль, що його й досі в дрож кидає від самої згадки про це... А втім, то в них був останній скандал. Відтоді Павлинка перестала звертати на нього увагу, мовляв, що хочеш, те й роби. Тільки сказала: «Ну й грець із тобою!» — і, наче равлик, замкнулася в собі.

Він глянув на годинника, мерщій згорнув зі столу папери, замкнув їх у шухляду, винувато всміхнувся друкарці, буркнув, що скоро повернеться, і вийшов з канцелярії.

— Наш Ахілл знову подався ловити рибу, — почув він невдоволений голос діловода й грюкнув за собою дверима.

У вітрині крамниці він побачив цілу купу всіляких коштовностей. Була серед них і велика ясно-синя брошка з чорним рачком посередині, ще й сережки на додачу, такого ж самого кольору, як і брошка.

— Скільки? — спитав він довготелесого продавця, зайшовши до крамниці й схилившись над прилавком.

— Оця? Гм... — продавець допитливо глянув на нього. — Бачу, що в вас, чоловіче, непоганий смак! — Він потер брошку об рукав правої руки. — Гарна, еге ж? Ясно-синя, прозора, наче море перед заходом сонця! Гармонує з усяким кольором і пасує до будь-якої сукні. А матеріал? Вічний, спеціальна маса... імпортна, ось, гляньте!.. — І кинув брошку на плитчасту підлогу. Брошка підскочила, але не розбилася. Продавець спритно нагнувся, підняв її, знову витер і тицьнув йому під носа. — Погляньте. З нею нічогісінько не сталося!

— Скільки коштує?

— О, зовсім мало! Я теж узяв таку своїй дружині. — Продавець усміхнувся. — Звичайно, якщо... візьмете весь гарнітур, — він недбало кинув на скло сережки. — Тисяча дев'ятсот п'ятдесят шість динарів. Ви тільки погляньте! Останнє слово паризької моди! Ваша дружина... тобто пані... товаришка...

Він заплатив гроші і, щасливий, повернувся до канцелярії. У нього начебто трохи відлягло від серця. Якось викрутиться. Скаже Павлинці, що давно вже уподобав цю чарівну брошку, але не міг купити, бо кляті торговці, хай їм біс, цілих п'ять днів визначали ціни!.. Звичайно, він мав ще тиждень тому купити злощасний подарунок, вранці встати й тихенько залишити його десь на видноті: Павлинка прокинулася б і відразу помітила його. Вона ахнула б з несподіванки, обняла його й міцно-міцно поцілувала. І всі його гріхи щезли б, мов після сповіді...

Повернувшись додому, він нишком розгорнув брошку й сережки і поклав їх зверху разом з папірцем у рибальську торбу, що висіла в шафі. З апетитом наминав обід і ждав.

«Мабуть, і справді треба класти цьому край, бо з власної дружини зробив хатню робітницю, — подумав він. — Сьогодні ж увечері візьму всіх трьох і майнемо разом кудись трохи погуляти...»

Пообідавши, він розгорнув газету й кілька разів перечитав чорні, мов жуки, літери якогось заголовку, так і не второпавши, про що в ньому йдеться. Павлинка мила посуд. На лихо, їй нічого не треба було в шафі і вона не заглядала туди.

— Ого! — раптом підхопився він, мов ошпарений. — Невже за десять третя?!

— А хіба що? — обернулась Павлинка й підозріло глянула на нього.

— Та розумієш, ми з Костою домовилися зустрітись о третій... Підемо на рибу... — збрехав він. — Павонько, відчини, будь ласка, шафу і подай мені торбу! — І, вдаючи, ніби поспішає, швидко почав надягати іншу сорочку.

Павлинка поклала ганчірку, якою витирала посуд, і підійшла до нього:

— Митко, прошу тебе, не йди сьогодні нікуди.

— Чому?

— Підемо ввечері погуляємо. Всі разом.

— Це що, вона придумала? — кивнув він головою в бік своєї матері, яка мовчки дивилася на них. — Вона, так?

— Ні, що ти. Просто мені хочеться принаймні раз на місяць вийти з тобою на вулицю. Хай люди побачать нас разом, бо, чого доброго, ще подумають, що...

— Облиш, будь ласка, й не розігруй комедії, — примирливо сказав він. — Подай мені торбу.

— Погляньте на нього! — не витримала мати. — Бач, чого захотів: торбу йому подай!.. В тебе є совість, чи немає?

— А вам що до того? Я ж прошу Павлинку, а не вас. Чого вам совати носа, куди

не слід? До речі, сьогодні, я й сам хотів піти з вами погуляти... А тепер...

— Дурна будеш, як послухаєш його й подаси торбу! — Мати вхопила малого за руку й хряпнула за собою дверима.

Павлинка жбурнула тарілку на полицю, сіла на канапу й затулила руками очі. Це його трохи спантеличило. За всіма правилами дружина мала б зараз розкричатися, як два місяці тому, погрожувати. А вона... мовчала. Це щось нове. Павлинка тихо схлипувала, плечі її раз у раз здригалися...

— Чого ти плачеш? — спитав він.

Павлинка глянула на нього примруженими, повними образи, заплаканими очима, в яких, здалося йому, палала ненависть.

— Знову я винна? — спитала вона глибоким, напрочуд спокійним голосом. — Так ось що, любий: якщо ти зараз кудись підеш, то можеш більше не вертатись. Бо мене тут ти не застанеш. — Вона встала й гнівно стрельнула в нього очима. — Досить уже з мене. І не червоній, мов наречена. Не маєш про що погомоніти зі мною, так? Не даю тобі спокою своїми ідіотськими розмовами про базар і про кожен витрачений динар? Не можеш хоч раз на місяць перебороти оту свою божевільну пристрасть і побути з сім'єю...

— Пробач, Павлинко, — перебив він її сердито, — але я теж не думав, що тобі важко буде хоч раз на місяць відчинити шафу й подати мені ту кляту торбу! — В горлі у нього пересохло. Він відчув, що лице його й справді почервоніло.

— Досить з мене, — повторила Павлинка й витерла сльози. — Ви вже сидите мені в печінках — і ти, і твоя клята риба, і отой волоцюга Косто! Годі. Я виходила заміж не для того, аби тільки родити дітей, прати тобі сорочки та варити їсти. Якщо ти розраховував тільки на це, то треба було оженитися з якоюсь... — Дружина не докінчила і, притуливши до уст хустинку, замовкла. З очей у неї закапали рясні сльози.

— Істеричка... — процідив він крізь зуби.

Павлинка обпекла його поглядом. Почервоніла.

— Це все, що ти міг сказати? Добре, Митко... Дякую. — Вона розв'язала фартуха й кинула його на канапу. — В такому разі я зараз подам тобі твою торбу...

— Пропади ти пропадом разом зі своєю клятою торбою! Не потрібна вона мені, нікуди я не піду!.. — Він випростався на канапі й знову взяв у руки газету.

— Ні, я таки подам тобі ту чортову торбу! Іди та повісся разом з нею. На!..

Павлинка відчинила дверцята шафи, простягла руку до торби й... завмерла. Потім ніяково обернулася до чоловіка. Очі її ще були повні сліз, але вже розгублено, присоромлено усміхалися до нього.

— Це... для кого? — В голосі її прозвучали і щира радість, і жаль, що вона так подурному розкричалася на чоловіка. Смагляві щоки її залив рум'янець.

— Не вдавай із себе наївне ягня! — похмуро кинув він і подумав: — «Яка ж вона гарна у злості, хай їй біс! Треба частіше соромити її, щоб була ще гарнішою!...»

Павлинка підійшла до нього, зіп'ялася навшпиньки й поцілувала. Він непорушно стояв на місці. Щось здавило йому горло. Вона знала, що завинила, і вибачалася поцілунком. Усі жінки однакові!

— Я... я така... — Павлинка не знала, що казати далі, потім розчулено зітхнула, обняла чоловіка й припала до його уст. Він глянув на неї: лице і шия в неї були червоні, мов буряк.

— Гаразд, — мовив він. — Ти, принаймні, сказала все, що думаєш про мене. Я можу тобі тільки подякувати за це... — і, вислизнувши з її обіймів, відійшов до вікна.

Павлинка голосно засміялася.

— Чого ж ти сердишся? Брошка просто чудова! Такі тепер дуже модні...

«Всі ви однакові!» — подумав він.

— А тепер скажи мені, що ти накоїв, що вирішив задобрити мене?

— Облиш ці дурні жарти, — сухо сказав він. — Після такої сцени це тобі зовсім не личить.

— Не сердься, будь ласка, я і справді не знаю, з якої речі ти купив мені це диво?

Він помовчав. Гнів і образа в нього вже пройшли. Адже сьогодні день Павлинчиного народження!

— Невже не здогадуєшся? — спитав він і стрівся очима з її здивованим поглядом.— А який сьогодні день? Глянь у календар...

На полиці, поряд з приймачем, висів барвистий календар.

— Ну... дев'яте червня... — замислено мовила Павлинка. — А ти гадав, що річниця нашого одруження? Вона буде двадцять дев'ятого...

Йому все раптом стало ясно: він помилився на цілих два місяці! Ну, звичайно, що помилився. Адже день її народження був два місяці тому! І він зареготав. Павлинка ніяк не могла зрозуміти, в чому річ, чого він регоче так голосно і з такою насолодою. Нарешті Павлинка теж не витримала й собі почала сміятися...

— Який же я дурень! Який йолоп! — реготав він, ляскаючи себе долонею по лобі. — Зовсім розум утратив... Гадав, що сьогодні дев'яте квітня, ти розумієш?.. Переплутав у календарі римські числа!.. Ха-ха-ха!..

Відчинилися двері, і на порозі стала здивована мати. Він випустив Павлинку з обій-

мів, ухопив матір і закружляв з нею по кімнаті.

— Мамо, коли б ви тільки знали, якого маєте недоумкуватого сина!...

ІВАН ТОЧКО

Нар. 1914 року, писати почав у 30-х роках, але активно взявся до літературної творчості вже після війни. В останні роки вийшло кілька його книжок, в тому числі збірки оповідань «Бояна», «Перстень», «Акорди», «Оповідання» та ін.

АКОРДИ

І. ПОПЛАВЕЦЬ

— Мила Маріє, тепер уже не тобі, а Лілі треба сідати за парту.

Він ніжно голубить її. Марія всміхається. Роки мчать повз неї і не лишають слідів на її лиці. І на серці...

Ліля пішла до першого класу. Марія лишилася дома з заліковими оцінками за два семестри. Й зі спогадами: Белград, Боса, прогулянки гомінкими вулицями... Ні він, ні дрімотна атмосфера маленького містечка не змогли витравити їх. Щоліта сюди приїздили студенти й привозили з собою подих великого міста...

Того літа разом з ними приїхала й Боса. Мила Боса з великими дитячими очима. Її Боса... Обійми. Радість...

— Маріє, поводься трохи стриманіше... Маріє, псується погода... Маріє, Боса не може лишатися в нас... Не плач, Маріє!.. — ніжно й заклопотано казав він їй...

Небавом почалася війна. Окупація. Боса загинула. Вибухнуло повстання.

— Маріє, нащо ти дала партизанам ліки? Маріє, пильнуй свого дому! Маріє, псується погода! Маріє... Маріє...

Марія плакала... Ліля підростала... Він піклувався про них — про свій дім.

А повстанці грюкали в двері. Марія чула, але не відчиняла. Через нього... І — страждала...

— Маріє, ти знову брала бинт з мого кабінету! Маріє... Маріє...

Марія трималася. В серці — пустка. І глухий, невиразний біль. І гнів...

Боротьба в містечку то розгорялася, то затухала.

— Маріє! Лілю!..

Хай, мовляв, накладають головами, хто хоче, кому це потрібно. Він звів довкола свого дому височенні мури. За ними страждала Марія, мов бранка...

Скінчилась війна. Вона стерла, заплутала всі сліди. Загоїла рани... Рвучким кроком у містечко ввійшло нове життя — бурхливе, нездоланне. Ліля вже виросла, стала справжньою красунею — висока, збуджена, цікава. У школі, серед товаришів і подруг — скрізь вона перша. Злилася з пристрасною піснею нового дня...

— Лілю! — Він несміло підходить до неї. Пробує умовити. Хоче тримати її в полоні за високими мурами, вберегти від прагнень до вільних злетів, залишити тут, де гаснуть усілякі прагнення. — Лілю!.. Лілю!..

Та чи можна змусити не грати молоде вино? Чи можна вбити трепет животворного проміння?..

Всюди майорять на вітрі стяги. Гуде земля... Лунає пісня!.. Ліля носить її в своєму серці. Замріяна, щаслива, вона співає:

Тільки сонце сходить над горою,
Пісня кличе нас на Відбудову!..

У нього темніє в очах. Він аж німіє з жаху!

— Лілю!.. Лілю, що ти верзеш, дитино? На яку відбудову? Ти чуєш, чи не чуєш? Лілю, з тобою тато говорить, твій добрий тато! Лілю, ти не повинна йти ні на яку відбудову, ти ще матимеш час!.. Лілю, ти ж у нас єдина дитина! Тобі не можна туди, Лілю! Не можна!.. Маріє, чого ж ти мовчиш?! Скажи їй щось, як мати, присором її!.. Маріє... Маріє...

А Марія плаче. Плаче на радощах, схвильована... Вона мовби прокинулася з тривалого, важкого сну... На її блідих устах блукає усмішка... О, хто годен описати Маріїну радість! Зламані крила її молодості ще незмертвіли остаточно. Ні, ні... Вони знов розпростуються. Ще міцніші!.. Їх розпростує тепер Ліля... Її Ліля...

Він підвищує голос. Марія ніжно дивиться на доньку. Підбадьорює її: «Літай, літай, моя дівчинко, моя пташко мила!» Ліля усміхається. Гордо стріпує головою...

Розлючений, сполотнілий, він наближається до Марії. Вона одвертається. Стає біля вікна. Золотисті пасма волосся легенько ворушаться на її почервонілому від збудження чолі. Затьмарені сльозами очі дивляться перед собою. Знадвору долинає запах ряски та іншого озерного зела. Гомін голосів: рибалки розпинають вогкі сіті на побілілих від сонця палях. Озеро вкривається золотим простирадлом — ладнається до нічного спочинку. П'янить чарівна золота осінь. Ранить серце... Марія приплющує глибокі темно-сині очі. Заніміло стоїть. Думає. Про нього, про себе...

Все почалося просто, весело — як усяка перша зустріч. Була така сама тепла, золота осінь. Вона саме збиралася в Белград, до

інституту... А він щойно повернувся з-за кордону... Лікар. Молодий, ошатний, привабливий. Містечко тут же віддало йому ключі від усіх дверей. Усі — і мале, і старе — загомоніли про нього. Дівчата зодягалися в найкращі сукні — задля нього. Він був для них давно вимріяним, очікуваним кумиром... Гроші і врода, врода й гроші почали між собою небачене тут змагання... Марія мала і те, і те... А йому більше нічого й не треба було. І Марія не поїхала. Зосталася в містечку. З ним... Його чуйність довго живила в ній надію, що вона вчитиметься, що ще ходитиме з Босою гомінкими вулицями Бєлграда, міста, де вона вперше відчула радість боротьби за великі ідеали... Та роки минали. Приспана його ласкою, ніжністю й турботами, вона вже негодна була виплутатися з рожевого павутиння, яким він обсновував її день у день, все дужче й дужче... І вона навіть незчулася, як опинилася в тенетах, з яких ще ніхто не виплутувався щасливо...

Марія здригається. Легенький дотик до плеча виводить її з задуми. Він стоїть позад неї, стривожений, задиханий... Що йому ще треба від неї?!.. Марія ціпеніє: він хоче й Лілю заманити й заплутати в своїх тенетах! Засушити квіти в її серці, без яких і життя — не життя, бо воно стає порожнім, непотрібним!.. Лілю! Її Лілю!.. Він хоче все забрати в неї, все... Марія міцно стуляє губи. В ній закипає, здіймається нестримна хвиля гніву, протесту... Невже й Лілю?!. Невже вона, мати, поступиться йому й цією, єдиною, що лишилася в неї, радістю: вільним летом її дитини, заради якої... О ні!..

Шовковий серпанок вечора спадає на рибальські сіті. В сутіні чітко видніється тільки один великий, гладенький, відполірований хвилями поплавець. Дивно! Чому саме тепер, за стільки років, погляд її спинився на тому поплавці? Сутінь густішає. Важчає. Поплавець ніби куняє — вгодований, байдужий! Його не ваблять ні таємниці озерних глибин, ні щастя небесної блакиті. Для нього ці багатства мертві. Бурі його теж не бентежать. Без жодних прагнень і мрій, він тільки погойдується собі на хвилях і пливе, пливе... Сам собі, вдоволений, бездушний!.. Гладенький, себелюбний!.. Поплавець! Марія різко стріпує головою. В ній наростає гнів... Чоловік іще стоїть за її плечима. Наїжачений, брезклий, розтовстілий. Здивовано витріщив на неї очі. Потім подається назад, відступає... «Маріє, що з тобою?!» Він не впізнає її. Що це з нею сталося? Невже вона, його тиха, його покірна, слухняна Марія, — невже вона забула, який він добрий, який дбайливий... Марія... Марія...

А Марія цього разу не піддається його чарам. Вона гордо стоїть перед ним. Обпікає його пронизливим, колючим поглядом і рішуче каже:

— Послухай, треба вже й міру знати! Годі! Ти робив зі мною, що сам хотів... А більшого не вимагай! Доньку, нашу... мою Лілю тобі не вдасться заплутати в свої вбивчі тенета, чуєш? Ніколи...

Його зсудомило. Він безвладно впав у крісло, обхопив руками голову й довго сидів задуманий. Намагався хоч що-небудь зрозуміти, але не міг. Шукаючи щастя за високими мурами, вдалині од вільних просторів, він не знав про високі злети людського серця. Вони були йому чужі. Невідомі...

2. ТУГА

День бадьоро вкотився на подвір'я — сонячний, усміхнений, грайливий. Винадив із хати дітей. Надвір. На волю...

Широко розчинилися й двері балконів: усе намагається вирватися з остогидлих обіймів стін, вийти чи хоча б тільки глянути на погожий день. Здається, ожили навіть речі в кімнатах, здається, зрушили із своїх звичних місць, щоб і собі майнути кудись у двір. На сонце. На простір...

По той бік живоплоту з жовтої акації в'ється колія залізниці, що веде на Скопле. Гуркочуть поїзди. Плюються вогнем і димом. Мчать кудись, поспішають. Поїзди завжди поспішають. Приходять і відходять — як і життя. Але акації ростуть. Сп'янілі від сміху дня, пустують діти...

І раптом:

— Жарко! — лунає по-прилепському твердо, чітко, виразно.

— Сандо! — вторить йому розтягнуто, наспівно, по-беровському.

— Ацо! — витьохкує м'яко, солов'їно, по-скопльському.

— Гашо! — озивається ніжно, мов зітхання, по-охрідському.

— Та годі вже вам, антихристи!.. — гримають з балконів матері. Не злобливо, без гніву в голосі. Просто так, аби гримати. За звичкою... Та чи й можливо утихомирити зараз дітей, коли надворі така сонячна днина?..

На один із балконів виходить бліда, але ще досить проворна бабуся з засуканими рукавами. Вона поправляє на носі окуляри й пильно вдивляється в шовковисту зелень під кущами акацій, на які ллється з неба золото сонячного проміння. В тому промінні вилискує, переливається навіть чорна кіптява, що раз по раз осідає з білої гриви локомотивів... Погляд бабусі прикипає до тра-

ви. Що ж там привабило її, чом вона так задивилася, замріялась?..

Поїзди голосно висвистують, проминаючи наше подвір'я. Роботящі поїзди. Свистять, гуркочуть, чахкотять...

— Ту-ту-ту-у!..

— Так-так-так...

— Піф-паф-чах!..

— Гу-у-у!..

Діти кричать їм услід, усіляко прозивають їх, залежно від того, який почують звук.

— Веселий!..

— Ні, стомлений, бачиш он, ледь повзе...

— Ні, веселий, веселий...

— Стомлений...

І часто не приходять до згоди. Голосно сперечаються. Аж поки не промчить повз них інший поїзд...

Бабусю не цікавить гамір у дворі. Вона дивиться на траву під кущами акації. Її взагалі ніщо не цікавить. Тільки прибита сонячним пилом трава. Вона вабить її... Син, що теж вийшов на балкон і стоїть позаду, відразу вгадує її намір.

— Мамо, тут ніхто не стеле шмаття... Воно все почорніє!.. — каже він коротко й сухо і квапиться на роботу. Він знає — його слова не дійдуть до серця матері: в ньому засіло бажання, сильніше за будь-які вмовляння...

З різних кінців країни приїхали ми в це місто. Ми наповнили його собою, своїми звичаями і звичками, своїми творчими поривами й ліношами, ненаситними бажаннями й терплячістю... І, приїхавши звідусіль, ми спотворюємо і водночас прикрашаємо, омолоджуємо його. Наше місто. Воно широко розчинило перед нами свої брами й вабить до себе. Проте не пускає до свого храму, де вільно й затишно почувають себе тільки його улюбленці й жерці. Бабуся не дісталася навіть до порога цього храму. Лишилася поза його величним склепінням. Відчужена. Замкнена в собі. Самітна. Наодинці із своїми спогадами. Їй сумно. Людині завжди буває сумно, коли вона живе самими спогадами!.. Зараз бабуся лічить на пальцях, скільки років вона не стелила на сонці шмаття. Лічить. Збилася. А втім, нащо лічити? Відтоді, як прийшли партизани. Вона з сином перебралася сюди. І замкнулася в стінах цієї чужої хати. Було, тільки припече сонечко, вона мерщій хапає білизну й кидається на подвір'я, але далі ганку не йде — усе щось перешкоджає їй. І соромиться. Боїться — сусіди сміятимуться... Та нарешті зважилася, бо хто зна, чи дотопче до кінця стежечку цього року...

Син пішов на роботу, і бабуся спустилася вниз, на подвір'я... Під акаціями, на траві, розіслала простирадла... Урочисто — бліде обличчя її освітила якась прихована, стримувана досі радість. Вона швидко під-

нялася нагору й сіла на балконі лицем до акацій. Усміхнена, щаслива...

Поїзди проносяться повз живопліт, задихані, поважні. Діти не пропускають жодного з них, щоб не наректи якимось іменням. Вони бігають по двору, галасують. Нічого, хай галасують. Бабусі вони не заважають. І поїзди теж не заважають... Як і діти. Вона нічого не чує. Тільки дивиться на білі простирадла під акаціями. Білити на сонці шмаття — справжня для неї радість!.. У старої аж очі мружаться. Синя нитка за вухами ослабла, обвисла. І окуляри, що тримаються на ній, обвисли, перекосилися. Та бабуся не поправляє їх. Нехай. І хоч сидить вона лицем до акацій, проте вже не дивиться на розстелені простирадла. Тепер інші простори ваблять її погляд. Вона дивиться очима свого серця, що лине все далі й далі від цієї хати, від цього міста... Воно веде її в рідні місця... Ось вона сидить на маленькому плетеному стільчику перед порогом своєї старенької хатини, в якій немає ні балкона, ні ванни, ні електричного світла, але яка... Ех! Вона сидить собі, а з-за тину до неї всміхається грядочка, що притулилася на самому березі озера... Вже розквітли нагідки. Вони розквітають рано, як і волошки. І не знаєш, що з них пахне духмяніше й міцніше. Волошки пахнуть гостро, їхній аромат аж перевертає, бентежить душу, а нагідки п'янять її, приємно паморочать і навівають солодку дрімоту... А гвоздики? Скільки то їх повиростало на грядці! Вже он повикидали й пуп'янки — незабаром розквітнуть і запахнуть. Тільки айстри, які вона принесла з Святого Лісу, розквітають пізно. Зате вже як розквітнуть, то цвітуть до пізньої осені. І які тільки кольори на грядці не палахкотять! Білі, рожеві, червоні... Така краса!.. Очей не відірвеш... Та й хіба тільки це? Білизна розстелена на жовтому, як мед, пісочку, вона вже, певно, просохла. Треба збризкати. Вода й сонце білять найкраще. Стара встає із свого стільчика, стукотить дерев'янками по чисто підметеній плитчастій доріжці, що в'ється поміж старих кущів винограду, і прямує до золотих розсипів піску. Це зовсім близько, за кілька кроків од хати. Вона підбирає поділ спідниці й заходить у воду, як була, в дерев'янках. От тільки мисочку забула взяти, щоб збризкати білизну. Та вона й так спробує. Набирає у пригорщу води й бризкає, притискаючи ліктями до колін спідницю, щоб не намочилася. Білі краплі води бісером падають на підсохлу білизну, розлітаються увсібіч і тут же всмоктуються в тканину, щезають...

Тінь нової хмари диму пропливає над двором — це знову промчав поїзд. Стара все ще не поправляє окуляри. Вона не дивиться на дим, що тягнеться за паровозом. Тобто ні, вона таки дивиться на тінь, що пливе над землею. Тільки то тінь не од диму, а од зграї білих голубів, що пролітають над її шматтям, розстеленим на березі озера. А голуби охайні. І хоч літають вони зовсім низько, проте не паскудять... Ворони — ті, кляті, коли злітають з дзвінниці або з високих осокорів, то боронь боже...

— Жарку, ану мерщій мені до хати, татко прийшов обідати...

Знову хором лунають голоси сусідок. Обід... Бабуся захапалася: скоро ж на обід прийде син. Якщо ще не прийшов... Прогуркотів поїзд. Бабуся спустилася вниз...

— Добридень, мамо!..

О, який же він уважний! Син... Її син. Її радість. Старенька усміхається. Але в очах — туга. Глибока. Невимовна. Німа. Усмішка не розвіює її. Їй це не під силу... Син підходить до матері. Обнімає її.

— Мамо, ви засмучені...

— Нічого, дитино, нічого... — знову силкується всміхнутись бабуся.

Але з перил балкона звисають простирадла — зіжмакані, брудні, почорнілі... Син тільки глянув на них і все збагнув.

— Нічого, мамо, не біда. Виперуться...— каже він, аби щось сказати, аби її чимось утішити, хоча знає, що не втішить. Причина її смутку значно глибша — безмежна туга за рідним краєм, що точить її душу вже дванадцять років...

— Мамо... — знову хоче він якось утішити її.

— Нічого, сину, нічого. Мені біля тебе скрізь добре... — перебиває вона його.

— Але ж ви сумуєте, мамо...

— Облиш... Аби тобі було добре, — відповідає вона з материнською теплотою, — а я...

Туга. Глибока туга. Ніщо не може її ні стерти, ні розвіяти. Ніщо.

Вони мовчки сідають до столу. Обідають.

На подвір'ї вже не галасують діти. Якби галасували, легше можна було б знести оцю нестерпну, гнітючу мовчанку. Але діти порозбігалися по домівках. Навколо глибока тиша... Тільки час від часу проносяться поїзди. Безіменні. Нема кому якось назвати їх. І Ацо, і Жарко, і Сандо, і Гашо — всі обідають. Антихристи!..

3. ПРОЛІСКИ

Підрум'янена синява струмує з землі, з дерев, з каміння, з пінявих грив потоків, сонно стелеться в гаю, виграє, виповнює ранок... Від неї, синяви, либонь, посиніли й проліски: дивляться широко розплющеними очима. Пробуджені усмішки. Розквітлі по-

цілунки. Проліски... Під деревами тане сніг. Весна. Навстіж розчинили ворота заїжджі двори. Багаті обіди. Весна. Густі, бентежні соки. Замріяні акорди. Вино для душі. Весна. Бентежна пристрасть. Озера без дна і краю — сині, білі... Веселка — внизу, вгорі — скрізь.

Весна...

Хлоп'я стоїть посеред гаю. З грудей рветься пісня. Без слів. Сама тільки мелодія...

Невиразні пориви. Ясні простори. Кипить, вирує пробуджене життя.

— Здрастуй!

Хлоп'я не знає з чого почати. На чому спершу спинити очі. І серце. Що пригорнути, що взяти з собою... Якби можна було все пригорнути, все притулити до грудей, міцно-міцно, і так летіти до школи: ось, дивіться... Усе тут! Але хто може все це зібрати й понести?..

Хлоп'я чіпляє на гілку ранець. Розпростерло рученята. На личку рішучість. Полетить? Ні. Назбирає пролісків. Для вчительки. Усмішок і поцілунків. Для неї... І воно збирає. Цілий оберемок пролісків... Складає їх гарненько, з любов'ю. Щоб не зім'яти жодного листочка... Кожен пролісок — велика радість для нього. Акорд. І ще один. І ще... Багато! Акорди. Хлоп'я від них завмирає. Ширше розкриває своє серце. І рука ніжно гладить квіточки. Довго-довго...

А час іде. Квапиться. Невблаганно летить. Час. Поміж віттям дерев виграють сонячні промені. Обсипають голову хлоп'яти. Золоті переливи. Неслухняні пасма волосся переплітаються з променями. Туго-туго. І не відпускають. Проміння ллється все густіше. Хлоп'я збирає проліски. Один до одного — складає букетик. Обережно. Натхненно. Замріяно. Щасливо. Букетик товщає. О, який уже великий! Букетик!.. Для вчительки...

Нараз хлоп'я зривається з місця. Час до школи. Щоб не спізнитися. Мерщій хапає ранець. Біжить униз схилом. Школа біліє ген на узліссі. Дивиться очима великих вікон. Кличе малого до себе. Квапить, мовляв, не запізнюйся! Хлоп'я ще прудкіше біжить униз. Нарешті... Зазирає крізь паркан на подвір'я: нікого. Тривожно б'ється серце. «А може, вчителька ще не зайшла?» — озивається непевна надія. Всюди спокійно, тихо. Серце калатає дедалі дужче...

Хлоп'я стрілою перетинає подвір'я. Стає під дверима. Так, запізнилося: усі вже в класі. І вчителька теж. До личка приливає гаряча хвиля. Що робити? Вчителька гриматиме. Так. Ех, якби хоч трошки раніше!.. Хлоп'я мерщій ховає букетик у ранець. Схвильовано стукає в двері. Відповіді не чути. Рука сама натискує на латунну клямку. Двері відчиняються. Хлоп'я входить до класу захекане, спітніле. Ніяково стає біля порога.

— Ну? Чого спізнився? Що, дзвінка не чув?.. — суворо дивиться вчителька.

Хлоп'я опускає очі. Дивиться на ранець: там проліски... Нічого не каже й мовчки сідає на своє місце. Знічується за партою. Урок триває. Вчителька щось розповідає, та хлоп'я не слухає. Тільки дивиться на ранець: проліски... Вчителька нервує:

— Ану повтори, що я сказала...

Хлоп'я підводиться. Мовчить. Думки кружляють довкола пролісків...

— Сідай. І слухай уважніше, — знову докоряє вчителька.

В коридорі дзеленькає дзвінок.

— Ур-ра-а!.. — чується з усіх боків.

Діти вискакують на подвір'я. Хлоп'я з пролісками мовчки сидить за партою. Не зривається з місця. Не квапиться на подвір'я погратися з усіма. А благально дивиться на вчительку: «Ну ж бо, всміхнися! Я нарвав тобі пролісків...»

— А ти чом сидиш, не виходиш? Чого так принишк? — Вчителька легенько виштовхує його за двері. — Більш не спізнюйся і слухай уважно на уроці.

І знову урок. Вчителька розповідає знову. Хлоп'я знову сидить похнюплене, опустивши очі. В ранці букетик пролісків. Як їй сказати? Як віддати проліски?..

— О горе ти моє! Та що це сьогодні з тобою?.. — знову нервує вчителька, підходячи до хлоп'яти.

Воно, як і перше, сидить, тримаючи на колінах ранець. Може, трошки розкрити його? Нехай учителька загляне до середини, нехай побачить проліски. Тоді вона все зрозуміє. І всміхнеться. І не гриматиме на нього. І ніжно приголубить його. Однак щось стримує руку хлоп'яти, воно мовчить. Вчителька ще мить стоїть здивована біля нього: не знає, що це з ним скоїлося. Потім іде до столу. Урок триває.

Та ось і останній дзвінок. Голосно загомоніла, загула школа. Радісні вигуки. Сміх.

— У-у-у... О-го-го...

Наче бджоли в льотку, юрмляться діти у дверях. Тільки одне хлоп'я йде сумно, ступає поволі. Хлоп'я з пролісками в учнівському ранці. Ось воно зупинилося у дворі, обернулось, чекає... Зі школи виходить вчителька. Хлоп'я жвавішає. Рука тягнеться до ранця, розкриває його, намацує букетик. Але не витягає...

— Вчителько...

— Іди додому, — стомлено перебиває його вчителька. — Іди й скажи матері, як ти сьогодні погано поводився на уроці...

Хлоп'я розгублено дивиться їй услід. Розчароване, принишкле. Вчителька виходить на вулицю, біжить до автобуса. Сідає. До побачення!.. Хлоп'я стоїть, проводжаючи

поглядом автобус, який щезає в зеленій сутіні алеї... До побачення... Відтак неквапливо простує до воріт. Мляво, неохоче. Виходить на вулицю. Внизу гадюкою в'ється потік. Бистрий, повноводий. Зелений. Піняви́й.

— Хлюп-хлюп-хлюп...

Хлоп'я іде уздовж потока. Стало. Задивилося в бистрі зеленаві хвилі. Акорди. Хвилі б'ються об стінки бетонного русла: їм тісно. Піднімаються вгору. Сердиті. Запінені. Ось вони переливаються через край. Маленькі струмочки зміяться по вулиці. Хлоп'я радіє. Потік вабить його до себе. Воно сідає на край бетонного русла, занурює руку в воду. Вона лоскоче пальці. Як же гарно!.. Ану, ану! Хлоп'я мерщій розкриває ранець, виймає букетик пролісків. Одна квітка летить у воду — ластівочка з розпростертими крильцями. Потік не поглинув її — крильця затримали на поверхні води. Пролісок затанцював на хвильках. Хлоп'я розв'язує весь букетик. Проліски один за одним летять у воду. Весело погойдуються на зеленавих хвилях. Довгий разок — ціла гірлянда. На неї нанизується й останній пролісок. Хлоп'я плеще в долоні від радості! Потім підхоплюється і знову йде далі.

— Де це тебе досі носить? — тривожно питає мати.

— Мамо...

— Мовчи мені!.. Тільки погані діти не йдуть зі школи відразу додому...

— Мамо...

— Мовчи, шибенику... Завтра скажеш своїй учительці, як ти сьогодні погано поводився після уроків...

БРАНКО ПЕНДОВСЬКИЙ

Нар. 1927 р., письменник і журналіст, автор збірок оповідань «Гра», «Наше місто», роману «Сходи» та інших.

БАЖАННЯ

Дівчина бігцем піднялася сходами нагору й зупинилась під дверима. В неї запаморочилося в голові. Це її здивувало. Якусь мить вона стояла замислена, потім пригадала, що погано спала минулої ночі. Пригадала й чому саме: серце її жило в щасливому очікуванні. З сяючими очима, легкою ходою попрямувала до спальні. І знов зупинилася. Тут вона зупинялася завжди. Але цього разу білі двері немовби нашіптували їй щось ніжне й приємне, щось про її недалеке щастя. Вона відчинила ті двері так, як відчиняють двері тільки до храму.

Повітря у спальні було трохи застояне, пахло тютюновим димом, проте вона жадібно вдихала запахи незнайомого, але принадного життя, яке чекало на неї. Якусь мить вона знову стояла в глибокій задумі. Потім глянула на ліжка (одне було застелене, певно, господар кудись поїхав), перевела погляд на вікно (безлисті тополі стояли безрушно, значить, сьогодні теж не треба топити внизу), ковзнула очима по блискучій горіховій шафі (в ній висить і сукня господині) й зупинила їх на трійчастому дзеркалі. Воно вабило її щоранку, але сьогодні тягло до себе з якоюсь непоборною силою. А втім, сьогодні вона, здавалося, хотіла, мусила якомога пильніше роздивитися своє обличчя, збагнути його таємницю і, очевидно ж, у чомусь переконатися.

Дзеркало вже всоте казало їй, що ця дівчина, запнута благенькою білою хустиною — вона, що це смагляве лице — її, ці тонкі дужки чорних брів під високим, трохи випнутим чолом, цей маленький кирпатий носик над повними губками — її. Очі в неї іскряться, раз по раз запитують, хочуть переконатися, що життя, яке настане, буде мов у казці. З завмерлим серцем вона ще раз запитує себе, ще раз хоче впевнитися: чи й справді все буде так? Смагляве личко з середнього дзеркала, й личко з правого, й з лівого — всі троє молоді, вродливі й замріяні, — здається промовляють до неї: «Так, справді. Навіть краще, ніж у казці!»

Від тої радісної впевненості й маленький ротик, і глибокі очі, і ямки на щічках, і все личко, і вся вона сама зацвіли, затрепетали і майже вголос засміялись. Якийсь час затуманені мріями очі нічого не бачили довкола. Та їй і не треба було нічого бачити. Тільки б цвісти, променитися, трепетати й сміятись! На її сміх, здавалося, відповів якийсь інший сміх...

Цей сміх ще більше її розвеселив, але водночас і трохи здивував. Вона знову задивилася в дзеркало: сміялися білі, мов перла, зуби; сміялися повні, милі уста, але не такі, як у неї; сміялися темно-смагляві щоки, але не такі заокруглені й ніжні, як її; сміялося молоде чоло над густими чорними бровами, трохи менше випнуте, як у неї; і якась чуприна спадала на те бліде чоло — чорна, густа, кучерява, не жіноча. Все ще усміхаючись, дівчина підняла руку й почала ніжно гладити її. Але чуприна була холодна, тверда, вогка. Вона злякано відсмикнула руку: на запітнілому дзеркалі виразно відбилися сліди її пальців.

Омана. Вона поволі почала розуміти оману. Поволі розтанув і її сміх. І поки вона обережно витирала ганчіркою дзеркало, сердилася і на оману, і на н ь о г о, і на

себе. Та згодом до неї почала знову навертатися думка про прийдешнє щастя. Лице її знову стало променитися, все тіло виповнювало якесь передчуття, дивна легкість і безтурботність.

Вона поклала ганчірку. Скинула з себе безрукавку, шаровари. Мерщій кинулась до шафи. Відчинила. Серед численних спідниць, блузок і суконь вибрала одну. Власне, вона її зовсім не вибирала, бо знала наперед, що візьме саме її. Зняла з вішалки, але знову повісила. Спустила штори на єдиному вікні, що виходило на вулицю, потім знову взяла сукню. Обережно натягла на голову. Нічого не бачачи, кілька секунд вдихала знайомі й милі пахощі, ті пахощі, від яких щоразу в неї приємно паморочилася голова. Обережно просунула руки в рукави й обсмикнула поділ спідниці: темно-синя тафта, що облягла її стан, рясними складками вільно впала вниз. Поправивши трохи загнутий комірець, затамувавши дихання, попрямувала до дзеркала.

Дзеркало, здавалось, кепкувало з неї. Чого воно сміється? Може, з вицвілої, простенької хустинки? Мерщій геть хустинку. Та дзеркало знову було чимось невдоволене. Дівчина розплела косу. Закривши частину чола, шовковиста, смоляно-чорна коса впала на розкішний виріз сукні, на груди. Виріз відкривав красу її ніжної шиї, принадність її тугих дівочих грудей. Чого ще бракує? Дівчина згадала й відстебнула від іншої сукні найкращу брошку. Тремтячими пальцями обережно приколола її там, де починають роздвоюватись груди.

Знову глянула в дзеркало. І не впізнала себе. З дзеркала на неї дивилася молода, вродлива дівчина з чорними, недбало розпущеними косами, в розкішній темно-синій сукні. У западинці між грудьми наче ненароком сів срібний метелик. Усе було, мов у чарівному сні. Погляд упав на руки. Рукави були трохи незвичайні, на три чверті, з кокетливо загнутими манжетами. Вони дуже пасували господині. Але ж у тої гарні білі руки. А в неї? Їй гидко було дивитись на свої руки. Вона трохи розчарувалася. Проте не настільки, щоб зненавидіти цю сукню, щоб зненавидіти в ній саму себе.

Внизу хтось постукав. Невже господиня? Але ж вона ніколи так рано не повертається з роботи! А може, господар? Вона злякалася. Не знала, що їй робити. Ліжко не прибране, кімната не заметена й не провітрена, на підлозі лежать шаровари, на дзеркалі ганчірка й хустка, а на ній — найкраща сукня господині! Дівчина мерщій скинула сукню і сяк-так повісила в шафу. Стукіт повторився. Господиня ніколи не стукає. Чому б вона стукала зараз? Дівчина згадала, що не замкнула парадні двері, й кинулась униз відчиняти. Раптом вражено зупинилась: вона ж напівгола. Одягшись, притьмом побігла вниз.

На ганку стояла сусідка. Прийшла позичити тертушку. Дівчина дала й, повернувшись до кімнати, трохи заспокоїлась. Взялася до повсякденної роботи: підлила трохи води в каструлю з м'ясом, що варилося на плиті, підкинула в грубку дров. Потім пішла до їдальні. Маленький Зоранчо з золотистим волоссячком і темно-карими оченятами навіть не глянув на неї: він захопився своїми іграшками. Тут їй не було чого робити. Вона згадала про спальню і знову бігцем піднялася сходами нагору. Не спинялася вже. Навіть перед дверима спальні. Відчинила вікно. Разом з прохолодним осіннім повітрям в її розчервоніле лице хлюпнув приглушений шум каламутної річки. На тому боці, з піднятим у сіре небо віттям, сумно стояли тополі. Наче благали захисту для своїх тонких, оголених тіл. Вітру не було. По спині в дівчини пробіг холодний дрож. Вона взялася до роботи.

Підняла ковдру й подушку, витрусила простирадло і, коли почала знову розстилати його, зауважила, що друге ліжко стоїть незаймане. «Значить, сьогодні господар не ночував дома». Вона любила господаря. Він був привітний, милий і добре ставився до неї. Їй було приємно бачити його. Але зараз вона раділа, що він кудись поїхав, хоч не боялася ні його, ні господині. Чому ж вона раділа? Може, тому, що більше соромилася саме його? А господині? Як показатися їй на очі? Як їй про це сказати?

Від цієї думки щось ніби аж стиснуло їй груди. За півгодини спальня була провітрена, прибрана й чиста. Дівчина пов'язалася хустинкою і спустилася до їдальні.

Прибираючи, вона раз у раз запитувала себе: як гляне у вічі господині й що скаже їй? Та, незважаючи на всі свої зусилля, придумати щось втішне так і не змогла. Вона знала, чого хоче. Знала про своє найзаповітніше бажання. І все-таки щось зупиняло її. Сором? Але ж господиня така добра й лагідна... Страх? Але ж господиня ні разу не гримнула на неї, ніколи не сварила її. І все-таки щось бентежило її, хвилювало, щось невідоме, незрозуміле.

Минуло півгодини. У дворі зачулися кроки. Дівчина глянула крізь скляні двері передпокою: прийшла господиня. Як завжди, вона була в зеленому, трохи зім'ятому платті з дешевої шерсті, недбало зачесана. Господиня зайшла до кухні тихо, стомлено. Поклала портфель і, навіть не затримавшись біля дитини, сіла коло вікна. Неуважно і байдуже глянула на купку стружок, що лежали біля нової грубки, на жовті айви над шафою, на голі сумні тополі за вікном... Запалила цигарку. Мовчала.

Дівчина вдавала, що старанно порається,

але нишком зиркала на неї. Вагалася. Вийшла до кухні, але швидко повернулася. Знову нахилилася до грубки. Нарешті не витримала. Зібравшись з духом, випростала спину й повільно, нерішуче підійшла до господині. Не дивлячись їй у вічі, пролепетала:

— Оце хотіла попросити вас...

— Я слухаю, Дзюдано.

— Мені б той... Я б хотіла отаку сукню, як у вас... з тафти...

— Що?!

— Сукню... як у вас... з темно-синьої тафти.

— Як ота, з рукавами в три чверті? З великим вирізом?

— Еге ж, саме таку.

— Тобі таку сукню? Тобі?!

Дівчина збентежилася й ні разу не глянула на господиню. Не бачила, як змінилося її лице. Тільки почула голос, глумливий і здивований голос. Вдруге просити не зважилась. Мовчки обернулася й вибігла з кімнати.

«Тобі таку сукню? Тобі???» — дзвеніло в вухах господині. Вона нічого не тямила. Дивилась затуманеним поглядом на двері, а перед очима все ще маячіло зблідле, аж позеленіле, розгублене лице Дзюдани. Вона все ще бачила, як тремтять її опущені повіки, міцно стулені, немов боялась, щоб очі не побачили перед собою не її, господиню, а страшну й потворну подобу смерті. Дивний образ дівчини довго іще стояв перед затуманеними очима господині, вона все ще нічого не могла збагнути. Вона розуміла, що хвилину-дві тому між дівчиною і нею щось сталося... Або ні! Сталося тільки з нею, щось таке, що викликало в неї якийсь невиразний біль... «Тобі таку сукню? Тобі???»

Притуплена одноманітністю праці в школі й домашнім затишком, думка молодої господині починає копатися в минулому. Вона хоче виправдатись. Для неї не було таємницею, що Дзюдана збирається виходити заміж. Вона знала про це давно. Знала, що треба щось купити дівчині на весілля. Не за свої гроші, ні! — за гроші Дзюдани, що зберігалися в неї. Все це вона знала, до всього цього була підготовлена. І що дивного було в тому, що ця дівчина, хай і циганка, хай і служниця, хоче купити собі сукню з тафти? Ні, причина т о г о, що сталося з нею, була зовсім інша. Її, молоду вчительку, дружину державного службовця з місячною зарплатою в дванадцять разів більшою, ніж та, яку одержує в них служниця, її, молоду освічену жінку, її, господиню з передовими поглядами й сучасною свідомістю (вона добровільно пішла в партизани, вийшла заміж, за кого сама хотіла, одруженою закінчила інститут і за своїм бажанням, а не з примусу чи потреби, пішла працювати), її, сучасну жінку, здивувало, ба навіть обурило звичайнісіньке, земне й просте людське бажання дівчини; молода господиня вирішила, що її служниця, якась нікчемна циганка, захотіла принизити, образити її своїм бажанням...

«Тобі таку сукню? Тобі???»

І вона інстинктивно почала боронитися, захищатися. Від чого? Заради чого? Боронитися, аби захистити свою пещену «панську» тендітність і свою недоступність; захистити в собі те давнє, що успадкувала від матері й бабусі, бо гадала, що боронить тим саму себе...

Вона відчула свою провину перед Дзюданою. І багато в чому звинувачувала себе: в тому, наприклад, що носильник з почорнілим, виснаженим обличчям, а не хтось інший і не вона сама, приносив їй важкі валізи із станції додому, коли вона поверталася з літнього відпочинку або з якоїсь іншої подорожі; в тому, що найнятий робітник, а не хтось інший і не вона сама, натирав підлогу в її квартирі; і в тому, що діти цього робітника, напевно, були гірше зодягнені, ніж інші діти, в тому числі й її Зоранчо — мабуть, вони гірше й харчуються, і живуть у гіршій квартирі; і в тому, що Дзюдана, а не хто інший і не вона сама, все витрушувала, прала, варила, прислуговувала тільки їй, молодій господині, щоб їй було легше й приємніше жити; і ще багато в чому звинувачувала вона себе. Мусила звинувачувати, бо їй було прикро, бо щось уперто кололо, щось стискувало серце, гризло сумління. І все це через оте кляте: «Тобі таку сукню? Тобі???»

Вона подумала, що не завадило б вибачитись перед служницею. А може, сказати про це Любенові, чоловікові? Порадитися з ним, спитати його. Тільки він, мабуть, як завжди, кепкуватиме: «Овва, ти, бачу, непогана вихователька! Та тільки для учнів, бо свої нерви...» Дурниці. Маячня.

Вона гірко зітхнула. Їй стало шкода самої себе, того дівчиська, яке в зеленій військовій формі, з важкою рушницею за плечима, дерлося крутими, засніженими партизанськими стежками; дівчиська, яке йшло по світу з відкритим обличчям і ясними очима вдивлялося в своє майбутнє, огорнене чарівним синім серпанком.

Як же тепер усе змінилося!

Вона глянула перед собою й побачила тільки білі, чисто вимиті двері. Знала, що за тими дверима є ще інші, а за ними — кухня; в кухні — плита, а на плиті — синя каструля, з якої здіймається запашна пара... І раптом гукнула: — Дзюдано, обід готовий?

З македонської переклав
Андрій ЛИСЕНКО.

ДРАМАТУРГІЯ МИХАЇЛА СОРБУЛА

З ім'ям Михаїла Сорбула, якому нещодавно сповнилося вісімдесят років, пов'язане нове піднесення в румунській драматургії початку XX ст. Його п'єси «Червона пригода», «Дезертир», «Літописці» посідають чільне місце в історії сценічного мистецтва країни. Вони з'явилися в той час, коли на вітчизняній сцені панували творіння драморобів, які орієнтувалися на гірші зразки розважальної європейської бульварної драми і салонної комедії. Звернення до тем з героїчної історії свого народу, тем з сучасного йому буржуазного суспільства королівської Румунії зумовило великий успіх творів Сорбула, з яких почалося оновлення сценічного життя країни. Півсторіччя тому театральний критик Іон Тривале писав: «Театр наш, профанований творами драморобів, буде відроджений виставою «Літописців», котрі мусять, нарешті, тріумфально вступити на сцену нашого Національного театру,

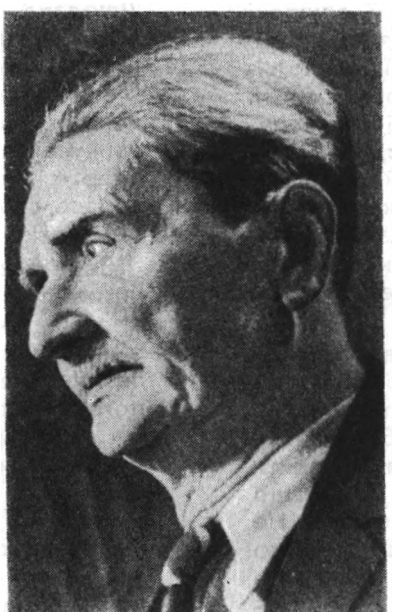

Михаїл Сорбул.

або як спасителі, або ж як переможці».

І справді, п'єса Михаїла Сорбула «Червона пригода», виставлена вперше на сцені Бухарестського Національного театру в 1916 р., стала одним з найпопулярніших творів румунської драматургії. З успіхом йшла вона й в Парижі, а французька критика порівнювала її героїню Тофану з Федрою. Величезний цей успіх пояснювався тим, що письменник з особливою силою передав прагнення людини до визволення, до незалежності. Психологічна характеристика героїв цього твору, звичайнісіньких «маленьких» людей, які, на перший погляд, начебто й не здатні на протест, глибока й реалістична інтрига п'єси цікава, перипетії несподівані, діалог часто іскрометний, ситуації чітко окреслені, філігранно опрацьована кожна деталь. То й не дивно, що в авторові «Червоної пригоди» тогочасна театральна критика побачила «найдосвідченішого майстра, якого будь-коли мав румунський театр».

Своєрідний образ людини й громадянина створено в п'єсі «Дезертир» (вперше виставлена у 1917 р.). Сільвестру Трандафір, затуркання міщанин з бухарестської «магали» (передмістя), який втік з війська, щоб відстояти «честь сім'янина» й помститися на офіцері-окупанті, проявляє велику громадянську мужність. Переправивши дружину на не зайняту ворогом територію, він повертається, щоб відповісти за вбивство німецького офіцера, щоб урятувати від розправи всю «магалу». Трандафір сподівається викласти перед судом всі кривди, що їх завдала рідній країні кайзерівська Німеччина, але його розстрілюють без суда.

У «Дезертирі» найбільш яскраво розкривається своєрідність п'єс М. Сорбула,

герої яких потрапляють у незвичайні для них умови й часто-густо вороже середовище, внаслідок чого створюється комедійна ситуація. Але і в таких випадках ці «маленькі» люди не розгублюються; проявляючи високі, благородні почуття людяності і громадянськості, вони вступають у нерівну боротьбу з цим середовищем і, неспроможні побороти його, гинуть. Тому й називає автор свої твори трагедійними комедіями.

З п'єс М. Сорбула на історичну тематику найвизначнішою є драма «Літописці», надрукована в 1914 р., вперше виставлена у 1919 р. Вона особливо цікава для українських читачів, бо в ній відтворена одна із славних сторінок героїчного минулого нашого народу — спільна молдавсько-запорозька війна проти турецьких загарбників у 1574 році, в якій військам Оттоманської Порти було завдано ряд дошкульних ударів.

Після того, як «Літописці» вийшли друком, їх, як уже згадувалось, дуже високо оцінила критика, визнавши «вершиною румунської драматичної поезії». Той же Іон Тривалє підкреслював «епохальне значення появи «Літописців» у румунській літературі, якій з часів Караджалє ніякий інший твір не подарував характерів таких живих і глибоких». Сучасні румунські театрознавці і літературознавці (Г. Келінеску, Ф. Торня, Д. Міку) відводять цьому творові заслужене почесне місце в історії румунської культури.

«Літописці» М. Сорбула — глибоко психологічна драма, яка стоїть в одному ряду з такими визначними творами румунської історичної драматургії, як «Резван та Відра» Б. Хашдеу, «Деспот-Воде». В. Александрі, «Влайку-Воде» Ол. Давіле, трилогія Б. Делавранчі. Це твір про трагічну долю Молдавії, в центрі якого монументальний образ Іона-Воде — полум'яного патріота, справедливого правителя і тонкого дипломата, хороброго воїна і талановитого полководця, великого ентузіаста і оптиміста і, разом з тим, щирої, подекуди навіть наївної людини.

Конфлікт п'єси чітко визначається вже в пролозі до неї. Це — непримиренна суперечність між зажерливою й деспотичною феодальною верхівкою, яка хотіла б мати в особі правителя «воскову ляльку», і господарем, заповітною мрією якого є не «набитий шлунок», а «визволення країни з-під турецького ярма, її відродження». Тому Іон шукає опори в широких верствах народу, наближаючи до себе не знатних та родовитих, а хоробрих та відважних:

«Не корінь ціную в дереві,
ціную його плоди,
Не знатність мені потрібна — щоб люди були людьми».

Іон мріє про ті часи, коли після важкого ратного труда для «стомлених мугатарів» настане мир, коли вони «шаблі почеплять на кілки», і над країною луна-тиме не стогін та плач, а вільна щаслива пісня й молдаванин зможе вигукнути:

«Співайте й ви, Молдова вже вільна відтепер!».

Навіть у важку передсмертну годину, полонений у турецькому таборі, він не втрачає віри в те, що народ непереможний, що врешті-решт здійсняться його бажання.

Всі надії свої Іон покладає на народ та запорожців. З великою любов'ю змальовує автор козаків, хоч, на перший погляд, їх виходи у п'єсі епізодичні. Їм цілком і повністю довіряє Іон-Воде, їх бояться його вороги: і для турків, і для зрадників-феодалів вони — страшна сила. Драматург наголошує на вірності козацькій, їх самовідданій боротьбі за вільну Молдову. У хвилину, коли під Кагулом завагалося молдавське військо, Іон ставить йому за приклад козаків, їх рішучість і відвагу. Саме запорожці перші помітили й розповіли Іонові про зраду феодалів Білеє та Ієремії Голії. (Молдавському господареві довелося пізніше заплатити життям за свою помилку, за те, що не послухався своєчасно Підкови та Свірчевського). За лицарську вірність поважав і любив козаків Іон, покладаючись на них в усьому.

«Літописці» М. Сорбула разом з кращими його п'єсами увійшли і до нової книги творів цього відомого драматурга, прозаїка, публіциста і театрального діяча. Незважаючи на свій похилий вік, М. Сорбул плідно працює на літературній ниві, його ім'я бачимо на сторінках «Скинтеї», «Роминіа лібере», «Газета літерарє», «Флакера», «Лучяферул» та інших провідних видань.

Олекса РОМАНЕЦЬ
м. Чернівці.

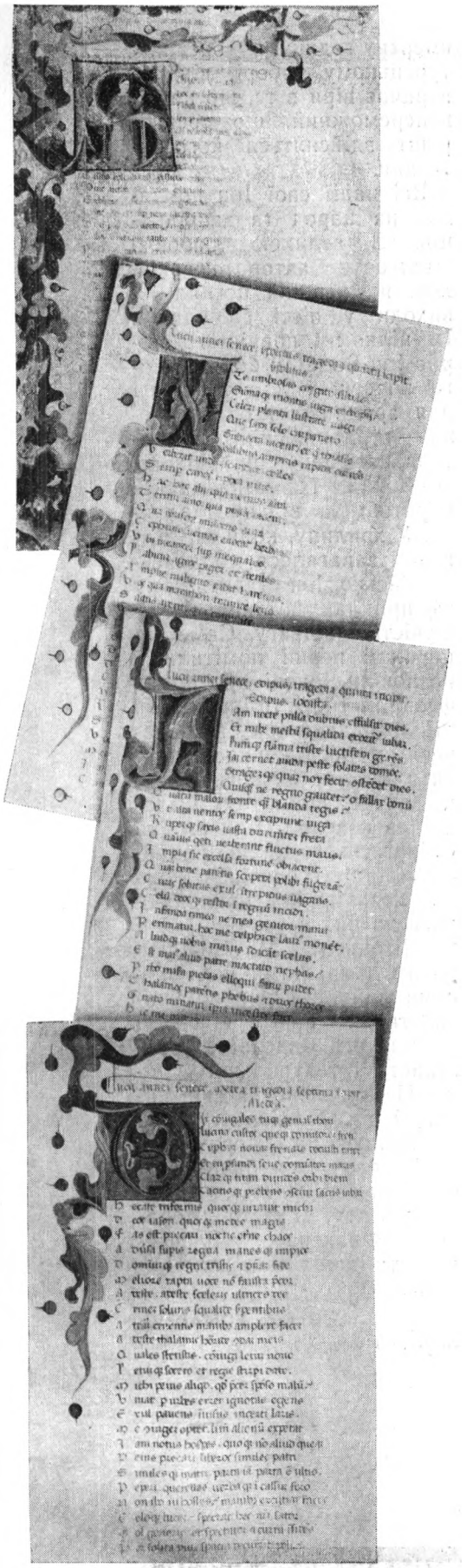

Унікальний рукопис

Справжнім скарбом Львівської державної наукової бібліотеки є рукописна книга із списком трагедій Сенеки, римського філософа, політичного діяча і письменника, який жив на початку нашої ери.

Уявіть собі книгу в добрячій шкіряній оправі, написану 1396 року на пергаменті стійким чорнилом і прикрашену кількома десятками орнаментів та малюнків — справжніми перлинами орнаментального мистецтва. Більшість цих маленьких шедеврів — кольорові й позолочені, вони вражають багатством форм, високою майстерністю виконання, барвистістю й життєрадісністю колориту.

Цікаво простежити історію цього унікального рукопису. В 1910 році польський князь Владислав Сапєга передав бібліотеці Оссолінських у Львові родовий красічинський архів Сапєгів, який нараховував близько 50 тисяч книжок та манускриптів, а серед них і рукопис з трагедіями Сенеки. В кінці книги переписувач зазначив, що він, Георгій із Ядри, закінчує копіювання книги в місті Падуї 16 жовтня 1396 року.

Яким шляхом цей рукопис потрапив до бібліотеки князів Сапєгів, сказати важко. Коли уважно придивитись до орнаменту початкової сторінки першої трагедії, то можна побачити, що в сплетіння квітів і гілок оригінально вмонтовано герб. Є підстави гадати, що це герб замовника книги і першого її власника. Нова обкладинка книги зроблена наприкінці XVIII або ж на початку XIX століття. На обкладинці витиснено слово Пулави; це наводить на думку, що книга належала князям Чарторийським, резиденцією яких було місто Пулави над Віслою. Отже, книга могла пройти такий шлях: Падуя — Пулави — Красічин — Львів.

Орнаменти ініціальних букв кожної трагедії вражають такою яскравістю і свіжістю кольорів, що здається, ніби малюнки тільки сьогодні вийшли з майстерні художника.

Як же ілюструвалася ця унікальна рукописна книга?

Про це розповідають кілька трактатів, які дійшли до наших днів, про техніку ілюмінування, і серед них, зокрема, так званий неаполітанський кодекс XIV століт-

тя, який є коротким, але вичерпним підручником мистецтва мініатюри та ілюмінування того часу. Автор згаданого кодексу посилається на авторитет відомого римського письменника Плінія, перераховує кількість, склад і походження фарб, необхідних майстрові ілюмінації. Він нараховує вісім кольорів: червоний, чорний, білий, голубий, жовтий, бузковий, рожевий і зелений. Всі ці кольори і нині зберігають свою свіжість і на орнаментах нашого рукопису з трагедіями Сенеки. Фарби автор кодексу поділяє на натуральні й штучні. До натуральних він відносить такі, як ультрамарин, гірська голубизна, чорна й червона земля, зелена, жовта охра, золотий пігмент і золото. До штучних — чернь, яку виготовляли із спалених галузок винограду або сажі воскових свічок, кіновар та олов'яні білила. Для розведення фарб вживали білок і жовток курячих яєць, гуміарабік, який виготовляли з астрагалу, що росте в Сірії і Малій Азії. Для пом'якшення їх уживали мед. Пергамент під малюнок білили крейдою, змішаною з глиною, риб'ячим клеєм і медом. На цю своєрідну грунтовку, акуратно зволожену й вигладжену зубом тварини, накладали у відповідних місцях тонесенькі листи золота. Лише після такої підготовки підходила черга художника, який попередньо у вільних місцях, залишених переписувачем, наносив срібним олівцем головні риси композиції або орнамент і закріплював їх пізніше чорнилом. Фарби накладалися кількаразово, починаючи з середнього тону. Далі бралися малювати драпіровку й другорядні деталі, потім тоненьким шерстяним пензлем викінчувалось обличчя, руки, волосся тощо. Врешті акцентували гостріші контури, полірували золото, доводили до блиску фарби, змазуючи їх гуміарабіком, змішаним з білком курячого яйця.

Переважно таким методом створювалися італійські орнаменти кінця XIV століття, в тому числі і в рукописі з трагедіями Сенеки.

Характерною рисою мініатюри титульної сторінки першої трагедії книги є поєднання в єдине органічне ціле ініціалу з фігурою староримської міфологічної богині Юнони, причому композиція умотивовувалася архітектонікою букви «S». Оздоблюючи ініціальні літери трагедій, майстер так само дає волю своїй творчій фантазії.

В ряді розділів перших трагедій текст супроводжується оригінальними рисунками, які доповнюють і допомагають розкрити зміст трагедій.

О. ДЗЬОБАН,
М. ТОМАШІВСЬКИЙ
м. Львів.

УКРАЇНСЬКА ЧЕХОСЛОВІСТИКА ПРО ЯНА НЕРУДУ

«Майбутньому історикові літератури я заповідаю любов до Яна Неруди. Це наш найбільший поет. Він далі, ніж ми, позирав у майбутнє, бачив навіть той час, який прийде після нас. Досі ще немає розвідки, в якій би його зрозуміли і оцінили по заслугах».

Ці слова належать видатному патріотові, національному герою Чехословаччини Юліусу Фучіку. Високу оцінку дав Фучік і журналістській діяльності Яна Неруди. Він писав, що Неруда «використовує перший-ліпший привід, щоб підкреслити, що сенс нашого життя полягає в боротьбі за волю».

Українському народові Ян Неруда дорогий як поборник дружби між слов'янськими народами, як видатний письменник дружньої нам Чехословаччини, як борець за національну незалежність своєї батьківщини.

Перший після війни переклад творів Яна Неруди був здійснений на Україні в 1952 році. Рецензія М. Рильського «Над віршами Яна Неруди» поклала початок широкому вивченню творчості чеського письменника. Історична заслуга Неруди, писав М. Рильський, полягала в тому, що поет перший з-поміж прогресивних чеських письменників заговорив про велику історичну силу — робітничий клас.

Ян Неруда (1834—1891) ввійшов у літературу в середині минулого століття, досяг письменницької зрілості в період піднесення національно-визвольного руху й перших організованих виступів робітничого пролетаріату. Боротьбі за вільну й демократичну Чехословаччину він присвятив усе життя, весь свій талант.

Першу збірку поезій Неруди «Цвинтарні квіти» (1857) українські дослідники В. Шевчук, Г. Коновалов та І. Лозинський розглядають крізь призму ідеалів і мрій поета про вільну батьківщину, про соціальну справедливість. Українські літературознавці високо оцінюють поетичний доробок великого чеського письменника, про який Юліус Фучік з гордістю писав, що він переживе століття. Але найвидатнішою із поетичних збірок українські критики справедливо вважають книгу «Пісня страсної п'ятниці», видану після смерті поета. Цю збірку, зазначають автори, можна назвати заповітом Неруди своєму народові. Її лейтмотив — боротьба з експлуататорами.

Аналізуючи важливі етапи творчого шляху Неруди, українські дослідники дійшли висновку, що поет краще, ніж будь-хто інший з його сучасників, відобразив у своїй творчості почуття, прагнення й мрії чеського народу в період між 1848 і 1891 рр.

Українські літературознавці досліджують також прозу Неруди: новели «Арабески», «Малостранські повісті», повість «Босяки».

Оцінюючи повість «Босяки» (1872), В. Шевчук писав, що «герої її ще не розуміють значення класової організації пролетаріату і не виявляють достатньої політичної активності. Тільки через вісімнадцять років у нарисі «Перше травня 1890 року» Неруда вже з захопленням говорить про класово організоване робітництво, яке усвідомлює своє суспільне покликання і яке принесе визволення чеським трудівникам від експлуатації і від національного поневолення».

Українські критики позитивною якістю новел Неруди вважають «вірність дій-

сності». Вказуючи на лаконічність оповідань чеського письменника, І. Вишневський в статті «Письменник, який бачив далеке майбутнє» робить висновок, що Неруда вміє розповісти в них багато важливого із життя цілої групи людей, різних за соціальним станом, професією, звичками. Якщо В. Шевчук, аналізуючи збірку «Малостранські повісті», на перший план висуває сатиру Неруди на міщанство, то В. Моторний в статті «Ян Неруда» головну увагу приділяє новелам, присвяченим життю бідноти, життю простої людини.

Дослідники відзначають тонку майстерність Неруди, який розповіддю про вчинки людини, шляхом протиставлень, аналогій, порівнянь викликає в читача відповідні емоції. Як бачимо, українська критика багато уваги приділяє ідейному змісту творів Неруди, умінню автора вирішувати в них істотні питання сучасного йому життя.

Відомий чеський вчений Зденєк Неєдли писав:

«Епітет» «нерудівський», вважається в Чехословаччині не тільки вищою хвалою, якої може удостоїтися поет, але й означає також велич думки і простоту форми і, що ще вище, — безмежну вірність своєму народові і його національній культурі».

Позитивну оцінку дає українська критика і спадщині Яна Неруди-журналіста. Критики підкреслюють сатиричний тон журнальних та газетних статей і фейлетонів письменника, їх актуальність і публіцистичну гостроту. На думку українських літературознавців, Ян Неруда своєю діяльністю пробуджував національну свідомість чеського народу. Він палко відгукувався на всі злободенні питання сучасного йому життя.

Аналізуючи творчість чеського письменника з позицій марксистсько-ленінської естетики, українські критики розглядають її в тісному зв'язку з його суспільно-політичними поглядами, з його світоглядом. В усій своїй творчості Неруда незмінно залишався на позиціях передової людини свого часу.

О. УШАКОВ

Калейдоскоп всесвіту

«АСФАЛЬТОВІ» ХУДОЖНИКИ. У Західному Берліні є чимало нужденних художників, які малюють на тротуарах кольоровою крейдою різні портрети та пейзажі. Перехожі кидають їм за це дрібні монети. Тепер власті заборонили збирати милостину в такий спосіб, кваліфікуючи це як забруднення тротуарів. Художники звернулися до західноберлінського сенату з протестом: «Як можна пов'язати цю заборону з прагненням сенату перетворити Західний Берлін на великий культурний центр?!»

ПІШОХОДИ, ОБ'ЄДНУЙТЕСЯ! Італієць Лоренцо Павезі хоче створити міжнародне об'єднання пішоходів. У складеному ним зверненні написано:

«Ми, пішоходи, маємо по дві ноги, і було б неприродно не користатися ними. Але у наш вік автомобілів пішоходи перетворилися на беззахисних парій. Нам треба об'єднатися і захищати свої права».

Лоренцо Павезі оголосив, що наступного року він гадає скликати першу міжнародну конференцію пішоходів.

АТОМНИЙ ГРИБ НЕ ПРИВАБЛЮЄ. Психологи з Пентагону переконалися, що плакати для вербування молоді в авіацію США з зображенням атомного гриба не приваблюють, а лише відштовхують юнаків. І зараз оголошено конкурс на новий символ війни. За кращі пропозиції обіцяно великі премії.

ЖИТТЯ ВИМАГАЄ. В Лондоні давно вже існують контори, де можна найняти на один вечір — для банкету чи весілля — лакеїв, куховарів, прибиральниць і навіть «почесного гостя» з відставних генералів та адміралів. Тепер відкрито нову контору «Таф гайз компанія», яка поставляє здорових хлопців для втихомирення скандалістів. Оплата погодинна.

Порт Котону, найбільше місто Дагомеї.

"Дагомейська Венеція"

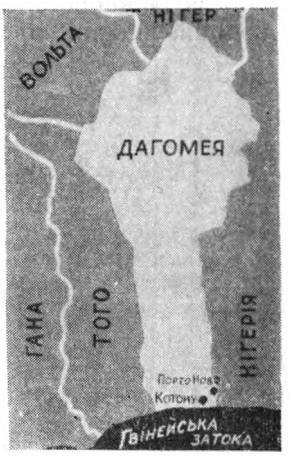

Хлопчики з племені айсо.

У Дагомеї — молодій державі на заході Африки — здавна існує легенда про плем'я мужніх амазонок, що жило колись в цих місцях. Одного разу король наказав жінкам-воїнам підкорити навколишні села і всіх полонених продати в рабство. Та хоробрі амазонки боялись води. Жителі ж тих поселень будували свої хатини на високих палях у затоці, які й стали для амазонок неприступними фортецями.

Ще й досі в широких лагунах на півдні Дагомеї цілі села стоять на воді.

На березі Гвінейської затоки розкинулося найбільше місто Дагомеї — порт Котону; за кілька кілометрів від нього і починається «дагомейська Венеція». Біля кожного будинку стоять піро-

ги — стрімкі сигароподібні човни. Їх тут дуже багато, і людина вже змалку вчиться керувати пірогою; коли хлопці підростають, вони, як і їхні батьки та діди, стають рибалками.

Чудову картину являє собою лагуна ввечері, коли світло сотень гасових ламп на пірогах віддзеркалюється у воді. Чоловіки з племені айсо рибалять вночі. А на світанку, ще до схід сонця, жінки привозять рибу і креветок на базар. Тут вони продають вилов або вимінюють його на дерев'яні палі, цукор, мило, сіно, банани.

Дехто запевняє, що жителі поселень на палях ніколи не залишать їх, бо, мовляв, вода стала для них рідною стихією. Але не в романтиці справа. Життя на воді— це залишки прадавньої старовини, законсервованої колоніальним режимом, режимом злиднів і відсталості. Нема сумніву, що юнаки та дівчата з племені айсо, які сьогодні так майстерно керують своїми пірогами, через якийсь час переселяться на тверду землю. Лише чотири роки тому Дагомея стала незалежною державою, за такий короткий строк уряд малорозвиненої країни, звичайно, ще не встиг зробити багато для свого народу.

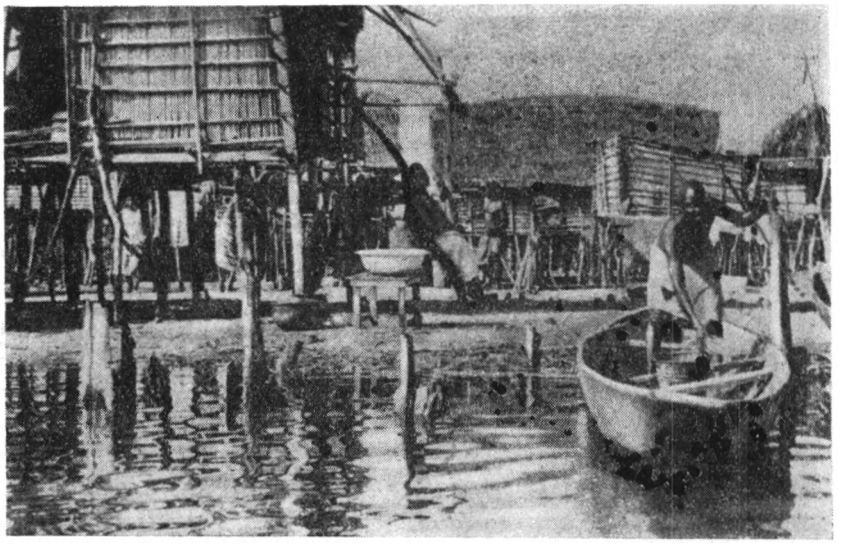

Такий вигляд має ця «дагомейська Венеція».

Але вже зараз відчутно збільшується кількість шкіл, створюються сільськогосподарські й рибальські кооперативи, змінюються умови життя населення. І, можливо, незабаром лише кілька збережених на згадку хатин на палях нагадуватимуть молодому поколінню про безрадісне минуле колишньої французької колонії.

Торгівля рибою та креветками також ведеться на воді. Тут, на ринку племені айсо, панують закони натурального обміну.

КІНЕЦЬ ЕКС-КОРОЛЯ

Таким він був, коли сидів на єгипетському троні.

Смерть настигла колишнього єгипетського короля Фарука, можна сказати, на його «бойовому посту» — в одному з римських нічних клубів. При ньому знайшли чимало грошей у різній валюті і цілу пачку облаток та пілюль. Крововилив у мозок — засвідчили лікарі. «Я завжди знала, що він помре собачою смертю», — сказала про Фарука одна з його приятельок Тах'я Каріока, відома своїм танцем живота.

Серед вимираючого племені монархів Фарук був особливо колоритною фігурою. У 18 років він став самодержцем Єгипту і Судану. Він не мав суперників ні щодо обжерливості, ні щодо розпусти. Якось навіть одній королеві, яка приїхала до Каїра з офіціальним візитом, довелося з криком утікати від цього коронованого павіана. Нерідко він лупцював своїх придворних кулаками по головах.

Півтора десятка років тривали його п'яні оргії в одній з найзлиденніших країн світу. Але коли наступали хвилини похмілля, Фарук не забував переводити награбовані капітали в закордонні банки. Щоб збільшити свої прибутки, він став власником та співвласником всіх каїрських ігорних кубел і будинків розпусти, де сам, вже як постійний клієнт, залишав значну частину державного бюджету...

26 липня 1952 року Фарук одержав таку лаконічну записку від революційного комітету молодих єгипетських офіцерів: «Доводиться до відома містера Фарука, що сьогодні о 6-ій годині він має залишити назавжди Єгипет. Пароплав «Махруся» чекає на нього в Александрійській гавані». У Фарука вистачило розуму не опиратися, і рівно о шостій «Махруся» з Фзруком на борту взяла курс на Італію. Екс-король шкодував лише за своєю найбільшою в світі колекцією порнографічних карток і статуеток, що залишилася в Каїрі...

У Римі Фарук протягом 13 років днював і ночував у нічних клубах. Його єдиною метою було встигнути пропити і прогуляти всі вивезені з Єгипту мільйони. Цього він значною мірою досяг. Пройдисвіт програвав у карти і витрачав на численних своїх коханок такі величезні суми, що під кінець йому довелося запровадити «режим економії», скоротивши штат охоронців та іншої челяді. Смерть його була важким ударом для римських шулерів і кокоток.

Фарук залишив після себе не самі тільки облатки та пілюлі, а ще й повчальний афоризм. «Кінчається епоха королів,—сказав він, —скоро залишиться тільки чотири королі: пік, треф, бубен і черви».

Що вірно, то вірно. Можна лише додати, що кінчається також епоха і монополістичних королів, які вже стали таким самим анахронізмом, як і королі «божою милістю».

А це вже екс-король, в одному з римських нічних клубів.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЛЮБОВ ТА ПІСТОЛЕТИ. Жінки штату Техас (США) вимагають повного рівноправ'я в справі помсти. Вони домагаються скасування закону, за яким чоловік, що вбиває коханця своєї дружини, має бути виправданий судом. Сенатор від республіканської партії Боб Басс знайшов вихід: він вніс законопроект, який надає жінкам в Техасі такого ж привілею, якщо вони стрілятимуть в коханок своїх чоловіків.

ЗРАДНИЦЬКЕ ЧХАННЯ. Після того, як на повітряних трасах Австралії викрито вже кілька «зайців», що подорожували у великих чемоданах, службовці аеропорту в Сіднеї посипають кожний підозрілий чемодан нюхальним тютюном. Можливий «заєць» обов'язково чхне і викаже себе.

ЖИТТЄРАДІСНЕ КЛАДОВИЩЕ. Французька газета «Ке-Франс» описує в одній статті принади містечка Шомон: «Кладовище має тут дуже життєрадісний вигляд і немов запрошує кожного для дальшого перебування».

ЖЕБРАК ДЛЯ РОЗВАГИ. У кишенях одного жебрака в Генуї поліція знайшла 268 тисяч лір готівкою і дві ощадні книжки з вкладами на суму понад дев'ять мільйонів лір. В своєму рідному місті Неттуно «жебрак» володіє великим будинком. Жебрацтво було для нього... розвагою. «Всі інші розваги дуже набридли»,— пояснив дивний жебрак.

Т. ДЕНИСОВА

„ПОТІК СВІДОМОСТІ“ І РЕАЛІСТИЧНИЙ РОМАН

«Потік свідомості» — термін, який в нашій уяві пов'язується з модерністською літературою; вперше його вживає Уїльям Джеймс 1890 року в своїй книзі «Принципи психології».

Роберт Хамфрі — співробітник англійського відділення університету в штаті Луїзіана, що написав спеціальну розвідку «Потік свідомості в сучасному романі», вважає напрямок «потоку свідомості» головним в художній літературі XX століття. Як до методу, як до напрямку ставиться до цього явища й інший американський дослідник Шів Кумар, автор книги «Бергсон і роман потоку свідомості».

Причини виникнення літератури «потоку свідомості» пояснюють по-різному і суперечливо. Одні вважають, що вона показує відносність, релятивність усіх цінностей. Інші гадають, що її форми залежать не від зовнішнього світу, а тільки від особи автора і зрозуміти їх можуть лише ті, чия психіка настроєна на одну хвилю з авторською. Хамфрі шукає коріння всього цього в психології, в структурі людської психіки. Погляд Хамфрі поділяють Едвард Баулінг та Лоуренс, які в своїй праці «Що являє собою техніка «потоку свідомості»?» твердять, що нова форма роману — це безпосередній запис імпульсів мозку, і наголос в цьому запису ставиться на підсвідомому. Дж. Біч в спеціальному дослідженні, присвяченому романові XX століття, джерело виникнення нової літератури вбачає у фрейдизмі та юнгізмі, тобто в психоаналізі і теоріях «колективної підсвідомості». Шів Кумар, проте, застерігає від переоцінки фрейдизму: не можна, мовляв, читати художній твір, як хрестоматію з психології; завдання його книги — показати, що лише теорія Бергсона проливає світло на таємниці літератури «потоку свідомості».

І хоч і він, і інші буржуазні критики вбачають у техніці «потоку свідомості» досягнення сучасної літератури, багато хто з них розуміє, що тут щось негаразд, що це — симптом якогось розпаду в сучасному суспільстві. Як констатує Шів Кумар, більшість критиків розглядає метод «потоку свідомості» і як неминучий наслідок переоцінки цінностей, що відбулася в першій чверті нашого століття, і як спробу компенсувати посиленим експериментаторством духовний вакуум, що переважає в усьому».

В спеціальній розвідці, присвяченій жанру роману, американець Девід Дейчес (до речі, саме Дейчесу присвячує свою книгу Шів Кумар) шукає джерела нової літератури «потоку свідомості» — у сфері громадській. Він вважає, що її виникнення зумовили «крах цивілізації», викликаний першою світовою війною, а також зрушення у філософській теорії: відкриття «тривалості часу», зроблене відомим французьким філософом-ідеалістом Анрі Бергсоном, і «відкриття тривалості свідомості», що належить Уїльяму Джеймсу. Джеймс, як і Фрейд та Юнг, оцінював людину як замкнений у собі світ, світ непізнаний і непізнаваний. «Кожний індивід — це сума особистих спогадів», — пише, інтерпретуючи його, Дейчес.

Митці, які засвоїли цю точку зору, намагаються проникнути в минуле героя через його спогади й асоціації. Дейчес робить висновок: «Кожна людина — бранець власної свідомості, своїх неповторних асоціативних зв'язків, які, в свою чергу, є результатом

його неповторного минулого». Сигнали, що їх посилає індивід суспільству, не можуть бути прийняті і розшифровані іншими людьми, бо кожна людська одиниця має своє, тільки нею пережите минуле. «Суспільство нереальне» — перший висновок з цього засновку. «Самотність — неодмінна умова існування людини» — другий висновок. Підходячи з таких позицій до проблеми «людина й суспільство», Дейчес, природно, вважає потік свідомості якщо не єдиним, то в усякому разі найдосконалішим способом характеристики героя. «Потік свідомості» як прийом — незмінний, коли треба показати боротьбу всередині індивіда, констатує Роберт Хамфрі: «Він грунтується на розумінні драматичних сил, які закладені в умах людей». Мистецтво завжди прагнуло відобразити внутрішнє життя людини, і зараз воно ближче, ніж будь-коли підійшло до здійснення свого завдання, — твердить Хамфрі. Проблема, що вимагає розв'язання, полягає, проте, в такому: як зробити глибоко особисте водночас і громадським і зберегти при цьому його інтимність? Ось тут на службу романістові і приходить «потік свідомості». «Спроба відтворити людську свідомість в художній літературі — це сучасна спроба аналізувати природу людини». Але для цього романіст мусить проникнути у внутрішню природу людини. Тому проблема характеру — центральна в літературі «потоку свідомості». Власне, вона завжди була головною! Проте Хамфрі вважає, що між натуралістами (він називає в цьому зв'язку Золя і Драйзера) і прихильниками «потоку свідомості» — величезна відмінність в самому підході до зображення героїв, що свідчить і про відмінність об'єктів і цілей. Для ранніх романістів мета — мотив і дії героя (або «зовнішня людина»), для пізніх — психічний стан і функції (тобто «людина внутрішня»).

Натуралістичний роман, з одного боку, і роман «потоку свідомості» — з другого, розрізняються також за своїми психологічними і філософськими основами. В галузі психології першому відповідає біхевіоризм, другому — психоаналіз, в галузі філософії — матеріалізм і відповідно, «загальний екзистенціалізм».

Специфічною особливістю нової літератури всі її названі тлумачі вважають те, що вона показує людину, **як процес,** а не **як сталу величину.** Бергсон протестує проти концептуального сприйняття життя, бо концепції, на його думку, порушують потік життя, вони статичні і не можуть передати ідею зміни, яка і є основною, провідною. Бергсон (а за ним і сучасні буржуазні літературознавці) вважав, що діяльність, участь в тих чи інших подіях не змінює природи людини, яка одвічна і визначена наперед. Її можна схопити лише в глибині підсвідомого, там, де народжуються довільні спогади. І єдиний інструмент їх «дешифрування» — інтуїція. Звідси і основне завдання романіста — повністю увійти в свідомість героїв, увійти так, щоб злитися з ними, умисне позбавивши себе можливості дивитися на них збоку. Оповідач, що показує події з певної дистанції, фіктивний «автор» в такому романі — архаїзм, бо найкраща форма прямого спілкування з своїм героєм — це реєстрування імпульсів його свідомості. А отже, від романіста «потоку свідомості» не доводиться й вимагати якоїсь певної точки зору, чекати від нього аналізу і узагальнення. Відкрити нас нам самим, показавши хід наших почуттів, скороминущих вражень, викликаних химерною грою асоціацій,— ось, так би мовити, «надзавдання» романіста «потоку свідомості», щоправда, надзавдання, визначене не так ним самим, як його філософськими й естетичними наставниками.

До літератури «потоку свідомості», як правило, зараховують романи Дж. Джойса, Дороті Річардсон, Наталі Саррот, Самюеля Беккета, Клода Сімона. Герой цієї літератури — істота жалюгідна й безпорадна, недоступна розумінню інших, а тому чужа абсолютно всім і в усіх своїх проявах самотня й приречена. Такі є Леопольд Блум, Стівен Дедалус в «Уліссі» Джойса. Такий і герой роману Наталі Саррот «Планетарій» Ален Гім'є. Це дрібний буржуа, який вважає, що його покликання — література, хоч ясно, що літературного хисту у нього немає, як, втім, і будь-яких інших талантів. Ось Гім'є приймає у себе гостей, які в житті досягли більше, ніж він. Весь цей епізод переданий через беззмістовний, банальний діалог, який ні до чого не зобов'язує, і коментар до цього діалога — «потік свідомості» героя, що розкриває його збентежену, налякану, дрібну душу:

«Авжеж, достоту усе пояснити — це куди краще, вони, може, змилостивляться, їм стане соромно дивитись, як він оголюється перед ними, вони дивитимуться убік, вони самі постараються якось замаскувати незручність, забути її... це єдиний спосіб ухилитися від жорстокого удару, якого завдає йому доля, охоча до жартів... І всі ці удари обов'язково падають саме на нього, це вже не вперше, щось подібне бувало вже... А де і коли це було, він не знає, і зараз не час згадувати...» і т. д.

З цього потоку постає особа, самою природою приречена на постійну самотність. Про це краще не скажеш, як каже сам герой: «Йому б нікуди не висувати носа, зануривши в тепленьке, нудотне болото своєї самотності, своєї відчуженості». З таких монологів та діалогів з підтекстом складається весь роман. Аналізуючи його в зв'язку із загальними тенденціями творчості письменниці, С. Великовський дуже вдало роз'яснює назву роману: заповітна ідея Н. Саррот полягає в тому, що не існує ніякої своєрідності особи, а характер — чисто показний, штучний замінник, який дає таке ж умовне і схематичне поняття про людську натуру, як планетарій про сонячну систему. Отже, Ален Гім'є не патологічна особа, викинута суспільними катаклізмами з колії звичного існування, а така собі середньостатистична «норма». Його психіка майже геть уся заповнюється спільним для всіх людей підсвідомим началом, вивчення якого і є метою діяльності романіста. Тільки таке абстрагування письменника від усього зовнішнього, безпосереднього, реального і зосередження на глибинах непізнаної психіки може, на думку Н. Саррот, вряту-

вати роман як жанр від загибелі, що загрожує йому. Але висновок, який треба зробити з творчості самої письменниці, трохи інший. Вона йде по замкненому колу, звертається до непізнаного, щоб довести, ніби воно непізнаване. Та інакше й бути не може. Як пізнати людину, якщо штучно ізолювати її від світу, якщо порвати усі її зв'язки з навколишньою дійсністю, що її створила і невпинно творить далі? Ідея Саррот ірраціональна сама по собі, і ніяка техніка письма не може її раціоналізувати.

Безперечно, у людини можуть бути моменти душевного роздвоєння, якихось передчуттів, невиразних здогадів, які в літературі можна передати саме таким потоком уривчастих, незакінчених фраз, окремих слів, зв'язаних одне з одним поверховими асоціаціями. Та якщо окремий прийом зводиться в систему розповіді, стає єдиним засобом характеристики героя, то роман перестає бути самим собою, стає схожим на чорнові нотатки психолога.

Інакше написаний роман Мішеля Бютора «Щаблі». Вся його перша частина — це величезний, майже не розділений крапками, ритмічний внутрішній монолог учителя, який хоче розповісти все про один урок в одному класі. Тут ми спостерігаємо логічну невідповідність між завданням розповіді і способом його розв'язання. Завдання роману — розповісти «все про всіх». Та це понад силу художнику, який обрав єдиним засобом зображення «потік свідомості», бо «потік свідомості» як уривчаста фіксація часто алогічних скоромінущих асоціацій та імпульсів, здатний передати, та й то не цілком, лише якийсь ненормальний, неприродний душевний стан людини — коли вона дуже схвильована, вражена або просто п'яна.

Якщо виходити з теоретичних настанов М. Бютора, то стане ясно, чим викликана така техніка письма. Художник хотів показати не тільки певний кусок навколишнього світу, але й шлях романіста до його пізнання. Ось чому він так психологічно детально, через «потік свідомості» веде свою розповідь. Та лихо, проте, в тому, що несвідоме, алогічне він вважає єдиною реальністю людської свідомості, а звідси і єдиною наявною формою композиційної побудови розповіді. В цьому причина невдачі, що спіткала талановитого письменника, незважаючи на всю захопливість, реальність і пізнавальний інтерес його задуму.

Література «потоку свідомості» здатна створити тільки образ самотньої, безпорадної, хворобливої, внутрішньо невлаштованої істоти. На цю її обмеженість вказував англійський романіст Уїльям Купер: «Оцінюючи літературний блиск і тонкість роману «потоку свідомості», не можна не помітити притаманної йому особливого роду бездумності. Хоч це роман про людський досвід, в ньому просто не може бути серйозного дослідження поведінки людини і причин цієї поведінки — оскільки в романі даного типу немає також місця для коментарів, не кажучи вже про аналіз чи узагальнення... Роман «потоку свідомості» обмежується сприйняттям поверхових відчуттів».

Отже, «потік свідомості» — це тільки ознака занепаду, симптом декадансу? Протягом ряду років наше літературознавство відповідало на це запитання ствердно. Проте однобічно ствердна відповідь тут навряд чи доречна.

Ось, наприклад, Джозеф Біч каже, що «потік свідомості» можна зустріти навіть в такому сугубо реалістичному творі, як «Американська трагедія» Т. Драйзера. І якоюсь мірою він має рацію. Та наше застереження («якоюсь мірою»!) дуже істотне. Річ у тім, що у Драйзера потік свідомості виступає не як метод, а як **об'єкт** зображення.

* * *

Але ж кінець кінцем «потік свідомості» — не вигадка модерністів. В іншій науці — психології — термін цей давно вже має права громадянства і вживається для визначення одного з психічних станів людини.

Марксистська психологія вважає свідомість функцією мозку і суб'єктивним образом об'єктивного світу. Але свідоме не тотожне психічному, воно — його найвищий ступінь.

Вже саме розмежування понять «свідоме» та «психіка» наштовхує на думку про існування «несвідомого», того, що включає в себе біологічні імпульси, рефлекси, індуктивні поривання.

Таким чином, наука позитивно відповідає на питання про існування «несвідомого», «підсвідомого»; в той же час пізнати і дослідити цей феномен можна тільки спираючись на строго наукову основу. Але досі розв'язання цих проблем було монополією фрейдистів, які перекручували їх суть, вважали підсвідоме провідним, визначальним, головним в людському житті. Ліквідувати монополію фрейдизму, приділяти більше уваги питанням «підсвідомого» — таке рішення ухвалила спеціальна нарада при Президії Академії медичних наук СРСР в 1958 році.

Марксистська психологія вважає, що підсвідомі, глибинні реакції організму відіграють в житті людини неабияку роль. Неабияку, але не головну, не провідну. Основна, головна, провідна роль належить свідомому, розумно-раціональному началу. Це — вихідне положення, що визначає наш погляд на людину та її психічне життя.

XIX століття створило соціальний психологічний роман. Він породив свою техніку письма, до кращих досягнень якої, безумовно, належить внутрішній монолог і невласне-пряма мова. Все це — досягнення реалізму минулого століття, прийоми, що стали для нас звичними і безумовними. Трохи більше не звична для нас техніка, що передає в новітній літературі потік свідомості, тобто, за визначенням Т. Мотильової, «відтворення підспудної, нечутної, часом логічно невпорядкованої внутрішньої мови людини».

Розширюючи поняття цього прийому до ступеня методу, Роберт Хамфрі зараховує до технічних прийомів «потоку свідомості» і внутрішній монолог, і умовний спосіб, і сатиру, й іронію, і метафоричність стилю, тобто мало не все, що становить арсенал реалістичного письма.

Але для письменника-реаліста потік свідомості — не метод, а лише один з прийомів, яким він користується в міру потреби і поряд з іншими.

Як уже говорилося, багато хто з критиків Заходу вважають «потік свідомості» специфічною ознакою сучасної літератури, роману XX століття. Одні ведуть його родовід від Джойса та Пруста — батьків сучасного модернізму,— інші бачать його зачатки ще в творчості Толстого і Достоєвського. Ясно, що намагання схопити і передати хід думки, що тільки намічається, глибоко приховані відчуття людини, властиве не тільки XX століттю. Цього прагнули і найвідоміші реалісти-психологи минулого, зокрема Л. Толстой. Адже між внутрішнім монологом і потоком свідомості іноді дуже важко прокласти чітку межу. Та й майже в кожному внутрішньому монолозі є елементи потоку свідомості — первинного, не завжди виразного логічного зародження думок, які здебільшого потім стають цілком свідомими.

Смертельно пораненого князя Андрія вивозять з Москви в обозі Ростових. І ось він лежить в незнайомій селянській хаті і марить. Та, перш як докладно змалювати стан і хід думок героя, Л. Толстой звертає нашу увагу на їхню незвичайність.

«Душа його була не в нормальному стані. Здорова людина звичайно мислить, відчуває і згадує одночасно незчисленну кількість речей, але має волю і силу, обравши один ряд думок чи явищ, на цьому ряді явищ зупинити всю свою увагу. Здорова людина в хвилину найглибшого роздуму відривається, щоб сказати чемне слово людині, що ввійшла, і знову повертається до своїх думок. А душа князя Андрія була не в нормальному стані з цього погляду. Всі сили його душі були більш діяльні, більш ясні, ніж будь-коли, але вони діяли поза його волею. Найрізноманітніші думки та уявлення одночасно владали ним. Іноді думка його раптом починала працювати, і так сильно, ясно і глибоко, як ніколи вона не була спроможна діяти у здоровому стані; але раптом посеред своєї роботи вона уривалася, замінювалась яким-небудь несподіваним уявленням, і не було сили повернутись до неї».

І підготувавши таким чином читача до сприйняття думок князя Андрія, Толстой надає слово йому самому, дає його внутрішній монолог. Це химерне поєднання маячні і загострено-чітких логічних побудов: «А може, це моя сорочка на столі,— думав князь Андрій,— а це мої ноги, а це двері; але чому ж усе тягнеться і висувається і «піті-піті-піті і ті-ті і піті-піті-піті...» — Годі, перестань, будь ласка, облиш»,— також просив когось князь Андрій».

Тут Толстой, ясніше, ніж будь-хто до нього, а може, і після нього, показав, що проблема внутрішнього монолога, проблема потоку свідомості і т. д. є насамперед проблема **композиційна,** проблема добору, проблема реалістичної типізації життєвого матеріалу.

Модерністський «потік свідомості», тобто потік свідомості, перетворений на **метод,** який став єдиною формою відображення дійсності, є умисне відмовлення від **добору.**

Толстой, проте, робить щось зовсім інше. Хаотичний хід думок князя Андрія, що марить, — для нього об'єкт зображення (і це зайвий раз підкреслюється тим, що письменник попереджає нас: «Я беру незвичайний випадок»). Саме звернення до потоку свідомості героя стає, таким чином, елементом добору, відокремлення незвичайного, але надзвичайно важливого (з погляду психологічної характеристики персонажа) факту, явища.

Роман Н. Хікмета «Романтика» також є яскравим прикладом того, як застосовується потік свідомості у реалістичній літературі. Письменник розповідає про життя й боротьбу комуністів в умовах терору і зростаючих утисків у Туреччині 30-х—40-х років. Автор не створює розгорнутої історичної картини. Його роман— чисто ліричний твір, де політична і соціальна боротьба показані не самі по собі, а в тій формі, якої вони набирають, пройшовши через душі героїв. І тут Хікмет широко й успішно користується внутрішнім монологом, що іноді переростає в потік свідомості.

Один з героїв роману, молодий комуніст Ахмед приїжджає в Ізмір за завданням партії. Перебуваючи на нелегальному становищі, він позбавлений можливості спілкуватися з людьми. Є тільки одна людина, з якою розмовляє Ахмед: це робітник-комуніст Ісмаїл. У нього Ахмед живе і разом з ним обладнує приміщення для підпільної друкарні. Але ж Ісмаїл цілий день на роботі, а вночі, коли вони вдвох виносять викопану Ахмедом землю на пагорб, їм, певно, не до розмов: носити треба так, щоб ніхто не бачив. Тому велика кількість внутрішніх монологів в цьому романі цілком закономірна: вона вмотивована вимушеною самотністю героя — людини, що звикла завжди бути з людьми і серед людей. І якщо зараз він не може бути з ними і серед них в дійсності, то принаймні робить це у своїх спогадах. Цьому підпорядкована, цим зумовлена вся структура роману.

Думки Ахмеда виконують різноманітні функції: характеризують самотність героя, його відчуженість в сім'ї багатого дядька, вводять читача в світ героя, простягають нитки до його минулого і теперішнього, тобто допомагають нам побачити основні зв'язки героя з світом. Інакше кажучи, Хікмет вдається тут до того ж прийому, що й Н. Саррот у «Планетарії». Проте порівняння дає змогу побачити не стільки подібність, скільки глибокі, принципові відмінності між цими художниками. Змістом цю форму наповнює герой. А тим часом герой зовсім не той! Гім'є удає з себе значущу, впевнену в собі особу, а в глибині душі залишається наляканим міщанином. Ахмед, навпаки, стриманий, його репліки лапідарні і незначущі. Але за ними — цілий світ почуттів і думок, велике життя великої людини.

Природно, що внутрішній монолог людини, яка перебуває в такому стані, як Ахмед, наближається до потоку свідомості.

«Думки громадяться в мозку

людини одні на одні, одні крізь другі просочуються, одні за одними шикуються, тонкі і нетонкі, довгі й недовгі. Часом одна породжує іншу, а часом в самісіньку безодню, де не взялося, падає, вклинюється щось, ні віддалено, ні близько з ними не зв'язане, росте, розгалужується». Так Хікмет, подібно до Толстого, готує читача до сприйняття тих підсвідомих процесів, у яких формується людська думка і які тепер у Ахмеда дедалі частіше виходять з-під контролю свідомості. Ахмед будь-що хоче керувати своєю думкою, напружує для цього всю свою волю:

«Про що я думаю? Про те, що думаю по черзі. Про те, що думаю по черзі. Про те, що думаю по черзі. Думаю: про що я думаю? Думаю про те, які ж думки зараз у мене в голові? В голові у мене зараз ніяких думок, крім думки про те, що у мене зараз в голові...»

І все-таки це йому погано вдається. Дуже важко схопити логіку у великому монолозі про гостей, який припадає на найвищу точку кризи в психічному стані Ахмеда. Але якщо в цьому потоці не завжди вдається знайти логічний розвиток думки, то завжди можна встановити коло інтересів героя-комуніста.

Отже, річ зовсім не в самому факті: в такому чи в такому ось романі домінуючим прийомом, способом композиційного узагальнення є внутрішній монолог чи навіть потік свідомості (в «Романтиці» Хікмета це, безперечно, домінуючий композиційний прийом). Річ у змісті, в наповненні хай навіть хаотичної думки героя, що, в свою чергу, пов'язано з самим його характером, з багатством чи бідністю його духовного світу.

Внутрішній монолог героя-інтелігента — не єдиний композиційний прийом, на якому будується роман Хікмета. Він поєднується з іншими прийомами, що допомагають втілити авторський задум. Це і розмір розділів, які створюють ритм оповіді залежно від ритму внутрішнього життя героя. І шум двигуна, що весь час гуде за стінами хатини вимушеного відлюдника, наче пульт життя, яке ні на мить не зупиняється. Лише сукупність усіх цих прийомів створює роман як єдине ціле, як художню тканину.

В цьому також одна з найістотніших відмінностей хікметівського «потоку свідомості» від того загального мислительного хаосу, який переважає в модерністському романі.

«Улісс» Джемса Джойса — величезний твір, позбавлений єдиного сюжету і майже цілком зітканий з розрізнених внутрішніх монологів — потоків свідомості двох його центральних героїв: Леопольда Блума і Стівена Дедалуса. Разом з ними ми ходимо по Дубліну і стежимо за ходом їх мислення. Стівен Дедалус і Блум — різні люди, і думають вони про різні речі. Думки Стівена складніші, насичені цитатами, зверненнями до літературних та історичних джерел. Блум ближче до землі, думки його буденніші, звичайніші. Але самий хід, процес мислення у них абсолютно однаковий. Вихідною точкою служить щось тільки-но побачене, а далі, по складних і заплутаних каналах асоціацій, думки розповзаються іноді вшир, іноді вглиб, не підкоряючись ніяким законам і правилам.

Один з епізодів «Улісса» (в «Одіссеї» він відповідає епізодові «Протей») цілком написаний у формі «потоку свідомості» Стівена Дедалуса. Повертаючись з єзуїтського коледжу, де він викладає, Стівен іде берегом моря. «Тут тридцять футів. Там тридцять футів, де твій лежить батько. Він сказав о першій. Утопленик. Приплив на Дублінському барі. Несучи перед собою наноси гальки, струменями зграйки риб, рідкісні черепашки. Труп випливає білий, як сіль, з-під хвиль, що відступають, виповзає на берег дюйм за дюймом, наче дельфін. Ось він, чіпляє його, швидше. Сховався під водою. Піймався. Легше, легше» і т. д. Звичайно, ніякого трупа насправді Стівен не бачив. Просто, підійшовши до того місця, де під берегом дуже глибоко, він думає про те, що тут можна втопитися, а далі уявляє собі утопленика, який виплив.

А ось Леопольд Блум заходить у спальню до дружини, і бачить, що вона ще не зовсім прокинулася. «Ні. Вона нічого не хоче. Потім він почув тепле глибоке зітхання, і ще невиразне, коли вона повернулася на ліжку і задзвеніли розхитані мідні кулі. Треба, нарешті, їх полагодити. Жаль. Везли від Гібралтару. Забула і те, що вона знала по-іспанському. Цікаво, скільки заплатив тоді її батько? Старого фасону. Авжеж, звичайно, купив на аукціоні у губернатора. Він зайве не заплатить, старий Твіді. Так, сер. Це було під Плевною. Я вийшов з рядових, сер, і я цим пишаюся. Проте йому вистачило розуму спекулювати на марках. Далекоглядним виявився».

Отже, дзвін розхитаних куль на ліжку служить поштовхом для спогадів героя: про те, коли і де куплене ліжко, про жінчиного батька, бравого майора, який служив на Гібралтарі, коли дочка одружувалася.

В цьому начебто є і щось схоже на те, як зароджувались думки в мозкові Ахмеда. Звичайно, перед нами (чисто технічно!) один і той самий прийом. Але знов-таки відмінностей куди більше, ніж підібності. Джойс ні на хвилину не випускає читача з туманної атмосфери думок своїх героїв, що розгортаються й рухаються стрибками. Це і є, по суті, єдиний рух в його романі. Автор і не пробує глянути на Блума чи Стівена збоку, зайняти щодо них дистанцію, щось виправити і скорегувати в їхніх поглядах. Тим самим їхні галюцинації, видіння, марення стають немовби «нашими» видіннями, галюцинаціями, маренням.

В інших модерністських творах організатором потоку свідомості героя також є вільні асоціації, нічим не обмежені спогади. Причому алогічність, уривчастість мислення вважається нормою. Такі персонажі **завжди** мислять непослідовно, розірвано, стрибками. Зовнішні враження, з яких, як правило, починається ланцюг асоціацій, дрібні й випадкові. Навіть у думках своїх (і найбільше саме в думках своїх) герой модерністської літератури абсолютно не зв'язаний з людьми, відірваний від суспільства. Цим модерністсь-

кий герой принципово відрізняється від героя реалістичного роману.

Роман Генріха Беля «Очима клоуна» майже цілком побудований на внутрішньому монолозі і потоку свідомості єдиного його героя, клоуна Ганса Шніра. Це роман про один день однієї людини, але цілий світ, жорстокий і лицемірний, нещирий і нелюдський, світ сьогоднішньої реваншистської Західної Німеччини постає перед нами. Те, що роман написаний від першої особи, робить розповідь пристрасною і схвильованою, надає їй трохи подитячому наївного прагнення до чистоти і правдивості.

За кілька годин, в які вкладається уся дія книги (якщо взагалі можна в ній знайти таку), перед нами проходить двадцять сім років життя Ганса. І це не випадково. Бо йдеться про ті перші години, що їх страшенно стомлений, хворий артист, який втратив кохану жінку і впав у відчай, проводить у своїй порожній квартирі після повернення до рідного міста. Телефон і нескінченні асоціації, що оживають під враженням зустрічі із занедбаною домівкою,— ось майже всі доступні йому засоби зв'язку з навколишнім світом. Але сприймає він світ чуйно і загострено, проникливо і глибоко. Це підкреслює, символізує фантастична деталь: він відчуває запахи по телефону.

Внутрішні монологи у Беля, як і у Джойса, побудовані на асоціативному принципі. Асоціації — це провідні нитки композиції роману. Але розірваність мислення Ганса Шніра зумовлена трагічністю його становища і не є чимось для нього звичним, постійним. Вихідним пунктом асоціацій, зновтаки, цілком закономірно, стає приїзд в рідне місто, конкретні телефонні розмови, звичні речі, що набрали якогось нового значення, бо він вперше після того, як його залишила дружина, опинився в їхньому спільному житлі... Та й самі асоціації не такі вже безпричинні і химерні. Після повернення в Бонн він згадує насамперед недавні, свіжі події, нещастя, що спіткало його. Потім він починає шукати вихід з становища, що створилося. Ганс згадує боннських знайомих, обмірковуючи, до кого можна звернутися. Перед нами проходить уся боннська верхівка, і насамперед, звичайно, батьки Ганса. Довго стримувані думки про Марі, які лише зрідка прориваються і які після всіх телефонних розмов йому вже несила стримувати, набігають хвилями, а потім мчать нестримним потоком. І тоді в спогадах Ганс заново переживає всю історію своєї любові до Марі. Як бачимо, «безладність» роману Беля глибоко продумана, логічно обгрунтована, реалістично переконлива. Це не розповідь про людину взагалі, а повість про щирого, чистого, як дитина, і такого ж безпорадного художника в фальшивому і лицемірному суспільстві, що оточує його. Безвихідь, відчай, розгубленість — усе це якнайкраще передається через потік свідомості, внутрішні монологи, спогади героя.

Внутрішні монологи, а часом потік свідомості зустрічаємо ми і в іншого художника, чия схильність до реалізму не викликає сумніву, — у Ернеста Хемінгуея.

Реалістична література виробила такий багатий арсенал прийомів, який дозволяє художнику передати будь-який стан людини, в тому числі — і потік її свідомості. Наші спостереження дозволяють зробити висновок: модерністи, з одного боку, і реалісти — з другого, по різному зображують потік свідомості людини. Модерністи — як звичайний, постійний, нормальний хід мислення (якщо це взагалі можна назвати мисленням) здорової людини. Реалісти— як незвичайний, трохи хворобливий стан її психіки. Навіть техніка прийомів, що передають, здавалося б, один і той самий стан, іноді різна в реалізмі і модернізмі.

Та головне, що змушує звучати по-різному ці прийоми, — місце, яке їм відводиться у всій структурі твору, в тому оточенні, в яке їх ставить автор.

Крім цього, якщо реалісти ставляться до потоку свідомості як до умовного літературного прийому, за допомогою якого передається певний стан героя, посилюється емоційна виразність розповіді, то модерністи розглядають потік свідомості як звичайне реєстрування безумовної реальності думки.

Проте і для модерніста це не чисто натуралістичний прийом, бо, вдаючись до нього, митці виходять з певних філософських передумов — з всесвітньої чисто біологічної спільності людей, з свого умисного відмовлення від вираження логічної думки, від усіх способів мислення, крім асоціативних, від усіх соціальних зв'язків людини і т. д. Коротше кажучи, і в реалізмі, і в модернізмі це завжди умовний прийом, але в реалізмі він передає певний реальний стан людини, а в модернізмі стан «взагалі» і вже тільки через це фальшивий.

Потік свідомості як літературний прийом сам по собі нейтральний, як і будь-який інший прийом. Вся суть — у світогляді письменника, який користується цим прийомом. Тому боротьба з модернізмом має бути насамперед боротьбою світоглядів, а не боротьбою прийомів.

УЇЛЬЯМ БАКЛІ

АВСТРАЛІЙСЬКИЙ РОБІНЗОН

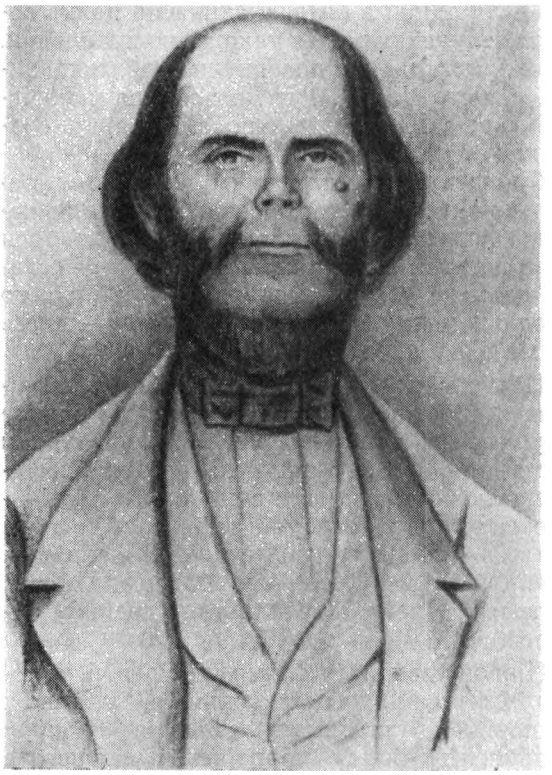

Уїльям Баклі — «австралійський Робінзон».

Terra Australis incognita... Невідома південна земля... Ще в сиву давнину учені висловлювали припущення, наче десь на півдні має лежати великий континент, що «править за противагу» материкові Євразії. Їхня гіпотеза блискуче підтвердилася в епоху великих географічних відкрить — у 1606 році португалець Торрес і голландець Янц перші з європейців побачили береги нової невідомої землі.

Та австралійське «інкогніто» розкривалося дуже повільно. Минуло ще понад півтораста років, перш ніж Джемс Кук відкрив східне узбережжя Австралії, і лише наприкінці XVIII сторіччя контури всього материка були нанесені на географічні карти.

Тривалий час по тому слово «Австралія» асоціювалося для європейців з брязкотом кайданів: англійці, які зробили цю землю своєю колонією, заселяли її каторжниками. Відбувати довічне каторжне ув'язнення на землі нового континенту мав Уїльям Баклі — автор книги «Австралійський Робінзон».

Географії, історії, етнографії Австралії присвячений не один десяток томів. Проте книга Уїльяма Баклі посідає серед них виняткове місце насамперед тому, що вона є, так би мовити, свідоцтвом «з перших рук», будучи розповіддю європейця, який цілих 32 роки прожив серед аборигенів. Нижче ми подаємо уривки з життєпису «австралійського Робінзона».

Втеча

Народився я 1780 року в містечку Маклісфілд, у графстві Чешір. Батьки мої були прості люди; вони хазяйнували на невеличкій фермі поблизу цього містечка, працюючи від зорі до зорі, щоб прогодувати родину, в якій, крім мене, було ще четверо дітей. Проте їм дедалі важче ставало зводити кінці з кінцями, і врешті вони змушені були віддати мене материному батькові. Дідусь мій був людиною доброю й лагідною. Він дуже хотів, щоб онук його став ученим, а тому записав мене до школи. Проте з наукою я був не в ладах, і на той час, коли мені сповнилося 15 років, насилу навчився тільки читати й писати. Отож дідусь влаштував мене учнем до найкращого в нашій окрузі муляра.

Та як не билися зі мною дід і муляр, а зробити з мене порядну людину так і не спромоглися. Змалку непокірливий та норовистий, я прагнув самостійності, незалежності, мріяв про кар'єру й славу. Тим-то одного чудового дня я залишив свого вчителя і завербувався до армії, сподіваючись незабаром вислужитися до високого чину капрала або полковника (різниці між ними я тоді не знав). Прослуживши з місяць в Англії, я разом із своїм полком потрапив під славні знамена герцога Йоркського у Голландію, де саме точилася війна з французами.

Після однієї з битв, у якій наш полк зазнав великих втрат (я також був поранений, хоча й легко), нас повернули на батьківщину, в місто Чатам. Тут ми влилися у місцевий гарнізон, і для мене почалися нудні солдатські будні.

Спочатку я був вправним солдатом, ретельно виконував свої обов'язки, сподіваючись дістати підвищення. Ці надії не були безпідставні, адже начальство часто звертало на мене увагу, щоправда здебільшого завдяки моєму неабиякому зростові—шість футів п'ять дюймів [1].

Проте минали дні й місяці, а я все залишався простим солдатом. Це дедалі більше обурювало й дратувало мене. Кінець кінцем я схибив з прямого шляху, злигався з негідними людьми і, як того слід було сподіватись, вскочив у халепу — став перед грізним чатамським військовим судом. Закони в ті часи були суворі, особливо щодо солдатів та матросів, і мене засудили до довічної каторги.

Півроку зводив я форти у Вульвічі, а потім із сотнею інших каторжників, а також відповідною кількістю солдатів охорони опинився на борту королівського фрегата «Калькутта». Нас направляли будувати нове місто на південно-східному березі Нової Голландії [2]. Командував експедицією підполковник Коллінз, якого було призначено губернатором майбутньої колонії.

Після тривалої подорожі, під час якої ми, каторжники, мусили допомагати команді і діставали за це тільки незлічені стусани від офіцерів, «Калькутта» кинула якір у бухті поблизу того місця, де нині розташований Пойнт-Лонсдейл. Тубільці називають цю бухту Коонан, що означає «Вугрі». Дійсно, в річках, які впадають у цю бухту, повнісінько вугрів.

Саме тут і було обране місце для нової каторжної колонії, де я та мої товариші мали провести решту днів свого життя. З точки зору тюремників, місце було дуже вдале: адже від найближчого населеного пункту — Сіднея, який був тоді так само каторжною колонією, — нас відділяло шістдесят миль непрохідних австралійських джунглів. Отже, наша варта могла не турбуватися — втеча за таких обставин вважалася практично неможливою. Тому певній частині каторжників — особливо ремісникам — дозволили оселитися не в самому таборі, а за його огорожею, ближче до місця їхньої роботи.

Та спочатку я відганяв од себе думку про втечу. Адже втікач, здавалося, не міг розраховувати на успіх: або його спіймають і стратять, міркував я, або ж він загине в диких хащах від голоду чи від рук дикунів-тубільців.

І все ж думка про свободу не давала мені спокою. Незважаючи на всі труднощі та перешкоди, що чатуватимуть на мене у невідомій країні, казав я собі, в мене є чимало козирів. Це насамперед неабияка фізична сила й залізне здоров'я, а також незламна воля до свободи, яка вестиме мене вперед, допомагатиме долати будь-які перепони. А згодом я довідався, що такі ж самі плани виношують ще кілька каторжників, і швидко порозумівся з ними. І ще одна обставина остаточно утвердила нас у нашому рішенні: керівництво колонії дозволило каторжникам-ремісникам полювати на кенгуру та опосумів і довірило нам рушницю. Відтепер можна було не боятися голодної смерті у хащах. Тому першої ж темної ночі я і троє моїх товаришів, захопивши все необхідне, подалися в ліс. Та не пройшли ми й милі, як вартові помітили нас, відкрили вогонь і вбили одного з моїх товаришів...

Титульна сторінка першого видання «Життя та пригод» Уїльяма Баклі.

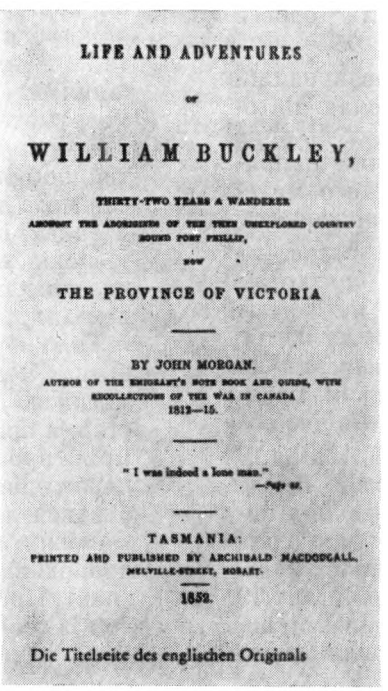
LIFE AND ADVENTURES

OF

WILLIAM BUCKLEY,

THIRTY-TWO YEARS A WANDERER

AMONGST THE ABORIGINES OF THE THEN UNEXPLORED COUNTRY

ROUND PORT PHILLIP,

NOW

THE PROVINCE OF VICTORIA

BY JOHN MORGAN.

AUTHOR OF THE EMIGRANT'S NOTE BOOK AND GUIDE, WITH RECOLLECTIONS OF THE WAR IN CANADA 1812—15.

"I was indeed a lone man."

—Page 47.

TASMANIA:

PRINTED AND PUBLISHED BY ARCHIBALD MACDOUGALL, MELVILLE-STREET, HOBART.

1852.

Die Titelseite des englischen Originals

Кілька годин бігли ми на південь, продираючись крізь густий чагарник, і тільки коли розвиднілося наважилися, нарешті, зробити зупинку. Треба було підживитися й перевірити наше майно та припаси. Як виявилося, у нас було кілька цинкових мисок, залізний казанок, рушниця й досить скромні — не більше, ніж на два дні — припаси їжі. Проте оптимізму в нас було аж надто і ми весело рушили далі, радіючи, що здобули, нарешті, волю. Десь за годину наш шлях перетнула нешироka й неглибока річка. Плавати жоден з нас не вмів, а тому мені — найдовшому з усіх — довелося перенести на руках одяг і майно, а потім підтримувати на поверхні товаришів.

Заглибившись знову в чагарник, ми помітили, що нас переслідує велика група тубільців, озброєних спи-

[1] Приблизно 1,95 метра.
[2] Так називалася тоді Австралія.

сами. Проте постріл з рушниці налякав їх, і вони швиденько зникли у кущах.

На жаль, це був єдиний постріл, який ми зробили того дня, так само як і протягом наступних двох діб. Дичина просто не попадалася нам. На четвертий день уранці ми поділили останні шматки хліба й м'яса і, порадившись, вирішили податися до узбережжя, сподіваючись знайти там що-небудь їстівне. Через кілька годин ми вийшли на берег бухти, по той бік якої гойдалася на якорі наша «Калькутта». Тут ми знайшли кільканадцять черепашок, з яких і зготували собі обід.

Протягом наступних двох днів ми просувалися берегом цієї широкої затоки, живлячись виключно сирими черепашками. Ця «дієта» в поєднанні з виснажливими щоденними переходами вкрай знесилила нас. Мої товариші втратили надію на щасливе завершення нашої втечі й зовсім занепали духом. Вони почали умовляти мене разом повернутися до колонії, і після довгих вагань я, нарешті, здався. Тоді ми розпалили велике багаття й розвісили по деревах свої сорочки, щоб привернути увагу команди «Калькутти», яка перебувала на тому боці затоки. Наступного дня нам здалося, що на кораблі помітили наші сигнали; на воду спустили шлюпку, яка попливла в нашому напрямкові. Проте, дістався до середини бухти, шлюпка раптом круто змінила курс і, зробивши широку дугу, повернулася до корабля.

Моїх товаришів охопив відчай, мене ж це не дуже засмутило. Хоч я й погодився був повернутись до табору, проте волелюбний дух мій весь час повставав проти цього рішення. Я все більше вагався, все міцнішим ставало бажання залишити товаришів, мандрувати далі без них. Тому коли наступного дня вони запропонували мені пішки дістатися до колонії, я рішуче відмовився.

Мовчки заглибилися ми в кущі, мовчки пройшли разом з милю, а тоді, немов по команді, зупинилися на широкій галявині, міцно потисли одне одному руки й розійшлися в різні боки — вони на північ, несучи з собою рушницю й посуд, я — на південь.

Так залишився я на самоті, віч-на-віч з незнайомою, дикою країною, де на кожному кроці на мене чатувала небезпека. Вже за годину мені довелося зазирнути смерті в очі: вискочивши з кущів, я несподівано опинився в таборі тубільців, перед їхніми хижими, складеними з кори та гілок. Тубільці відразу ж помітили мене, і кілька з них, озброєні списами, кинулися навздогін. Я чкурнув у хащу і біг доти, доки дорогу мені перетнула річка. Не вагаючись, я стрибнув просто в одязі у воду і перевів подих лише тоді, коли виліз на протилежний берег. Мої переслідувачі відстали.

Ця пригода мала два негативних наслідки. По-перше, я загубив своє кресало, а отже, був позбавлений віднині можливості готувати собі їжу на вогні. По-друге, вже сутеніло, час було подбати про ночівлю, а я змок до рубчика. Однак я не наважився роздягтись, а просто заповз у кущі і тремтів усю ніч, бо вона була досить холодна.

Вранці я знову попростував на південь. Того дня, як і в наступні, я не одходив далеко від берега, бо єдиною їжею для мене були тепер сирі черепашки. Поставала переді мною й друга проблема — питної води: ніякої посудини в мене не було, річки ж та струмки зустрічалися все рідше.

Мене дуже дивувало те, що під час своїх мандрів я майже не бачив живих істот — крім птиць та диких собак. Останні тікали, коли я наближався, проте їхнє тужливе виття весь час супроводжувало мене.

І от настав день, коли мені не пощастило знайти жодної черепашки, жодного прісного водоймища. Те саме повторилося наступного дня. На третій день, ледь живий од спраги й голоду, я побачив широкий струмок (пізніше я дізнався, що тубільці називають його Манговак), жадібно припав до води, але одразу ж виплюнув її: вона була солона. Сльози слабості й розчарування навернулися мені на очі. Насилу підвівшись на ноги, я безпорадно озирнувся і тут помітив, що тубільці спалили прибережні зарості. Сподіваючись знайти тліючу головешку, я почав ретельно обслідувати все довкола. І не зміг стримати радісного вигуку, натрапивши незабаром на стовбур дерева, який ще трохи димів. Роздмухати вогонь було справою кількох хвилин. Тільки після цього я збагнув, що, власне, не маю чого зварити чи засмажити на дорогоцінному вогні.

Але і тут мені пощастило: ввійшовши в зарості, яких не торкнувся вогонь, я знайшов невисокий кущ з ягодами, щоправда не дуже смачними, але освіжаючими. Трохи втамувавши голод, я зробив ще одне чудове відкриття: побачив викопаний тубільцями колодязь із чистою холодною водою.

Отже, холод, голод і спрага більше не загрожували мені, і я знову піднісся духом. На тому благословенному місці я пробув два чи три тижні — скільки саме, я не мав уяви, бо давно вже втратив відчуття часу.

Нарешті, відновивши сили, я вирішив знову рушити в дорогу. І знову я йшов уздовж берега, живлячись черепашками, знову страждав од спраги. Навколишній пейзаж залишався незмінним: піщане узбережжя, трохи далі від нього — зарості кущів і де-не-де — невеличкі гаї незнайомих мені дерев. Тим-то

Каторжники на будівництві колонії в Австралії (тогочасний малюнок).

я дуже зрадів, побачивши одного дня перед собою крутий високий скелястий берег, з якого зривався веселий струмок з прозорою холодною водою. Коло того струмка я прожив кілька місяців. Море виносило там на берег багато черепашок. До того ж, мені пощастило знайти якісь повзучі рослини, плоди яких мали смак несолодкого кавуна, а також ягоди, схожі на порічки.

Під скелею я спорудив собі з гілок та морської трави курінь, що захищав мене від дощу та денної спеки, і почував себе в ньому майже щасливим. Мені жодного разу не спадало на думку повернутися до колонії, хоч дуже часто я мріяв про зустріч з людьми. Така вже натура в людини — вона не може бути самотньою.

Перше знайомство з тубільцями

Одного дня, повертаючись після купання до свого куреня, я почув людські голоси і, глянувши вгору, побачив на краю берегового урвища трьох тубільців, озброєних списами.

Охоплений жахом, я впав долілиць у пісок і поповз до уламків скель, сподіваючись, що мені пощастить заховатися між ними. Проте мої сподівання були марні: тубільці вже встигли помітити мене і зчинили галас, який я правильно зрозумів як наказ вийти із свого сховища. Наблизившись, вони схопили мене за руки, потім почали бити мене і себе в груди, видаючи при цьому якісь дивні звуки, що водночас нагадували і сміх, і плач. Мені чомусь одразу здалося, що вони дивляться на мене з неприхованим здивуванням і навіть благоговінням.

Коли минули перші хвилини цього дивного знайомства, тубільці жестами дали мені зрозуміти, що я маю піти з ними. Виходу не було; я кивнув на знак згоди, і два тубільці одразу ж пішли вперед. Я залишився під охороною третього, і, звичайно, в мене майнула думка про втечу. Але я відкинув її: він був озброєний списом.

Наша подорож тривала недовго — за якусь годину ми опинилися на галявині, де стояли два невеличкі курені. Вже сутеніло, тому ми відразу заповзли у курені. Я знову опинився віч-на-віч із своїм охоронцем і подумав, що обов'язково втечу, як тільки тубільці позасинають. Проте мій сусіда ні на хвилину не склепив очей і до світанку бубонів щось собі під ніс.

Вранці темношкірі воїни дали мені зрозуміти, що поведуть мене далі. І тут, вирішивши, що буде, те й буде, я рішуче одмовився йти з ними. Після тривалої наради тубільці дозволили мені залишитися, але в заставу я мав віддати свої старі, подерті шкарпетки. Посмілішавши, я наважився відхилити і цю пропозицію. Мої нові знайомі ще трохи потупцювалися на місці, щось вигукуючи й б'ючи себе в груди, а тоді подалися геть. Я постояв ще трохи, розмірковуючи, який напрямок обрати, щоб дістатися до узбережжя. Раптом один з тубільців повернувся, тягнучи за собою очеретяний кошик, повний ягід. Він показав мені, що хоче поміняти ці ягоди на ті самі жалюгідні шкарпетки. Та я вирішив стояти на своєму і знову відмовився, причому дав йому зрозуміти, що взагалі не маю наміру мінятися. Зітхнувши, тубілець залишив кошика й кинувся наздоганяти своїх товаришів.

Підживившись ягодами, я теж вирушив у дорогу і незабаром опинився біля свого ку-

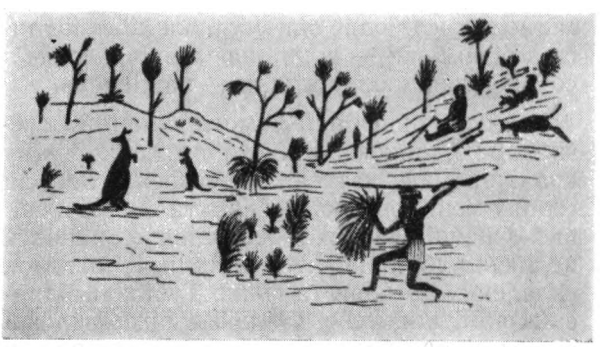

Полювання на кенгуру. Малюнок південноавстралійського аборигена.

реня на узбережжі. Але тепер моя оселя видалася мені якоюсь непривітною і через кілька годин я вже картався за те, що не пішов з тубільцями. Цілу ніч вони не йшли мені з думок, і як тільки розвидніло, я вирушив назад, до їхніх куренів.

Звичайно, там нікого не було. Прочекавши марно добу, я вирішив податися у тому напрямку, в якому вони зникли, і заглибився у ліс. Я й досі з жахом згадую оті дві доби, які я провів у хащах, розшукуючи тубільців. Ані краплини води, лише кілька ягід, до того ж гірких, безсонні ночі, сповнені страшних незрозумілих звуків, мало не довели мене до божевілля. Лише на третій день уранці я дістався до берега великого озера, з якого витікала невеличка річка. Напившись досхочу, я рушив її течією й незабаром вийшов на берег моря неподалік од свого куреня.

І знову потяглися нескінченною чередою одноманітні дні. Після зустрічі з тубільцями самотність з новою силою почала гнітити мене. Та й здоров'я моє погіршало, шкіру всіяли нариви й виразки. Мабуть, далося взнаки одноманітне харчування. До того ж я весь час терпів від холоду, бо одяг мій зовсім подерся. Ось чому після тривалої боротьби з самим собою я одного ранку покинув свій курінь і вирушив назад — до «Калькутти». Щоправда, я сподівався, що, може, в дорозі мені знову пощастить зустрітися з тубільцями.

З кожним днем йти ставало все важче. Швидко насувалася зима з дощами та холодними вітрами. Все менше і менше черепашок знаходив я серед водоростей на мокрому піску, і сили мої танули. Я ослаб настільки, що мало не загинув у хвилях нешироκої, але стрімкої річки: лише якимось чудом вдалося мені видряпатися на другий берег. Напівмертвий упав я під високим деревом, подумавши, що настала остання моя година. Жалісне виття диких собак немовби підтверджувало це.

Наступного ранку я прокинувся зовсім хворий. Проте треба було йти далі — йти хоча б для того, щоб хоч трохи зігріти заклякле від холоду тіло. Похитуючись, я продерся крізь прибережні кущі й раптом опинився на галявині, посередині якої побачив невеличкий горбок із встромленим у нього уламком списа. Не підозрюючи навіть, до яких наслідків це призведе, я висмикнув спис і, користуючись ним, як кийком, поплентався далі.

Та сили мені вистачило тільки на кілька сотень ярдів. Байдужий до всього, вкрай виснажений, я опустився на землю під деревом і вирішив, що на цьому місці, мабуть, і помру...

Опритомнів я від того, що хтось міцно

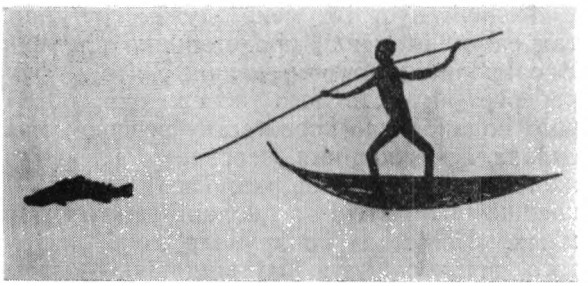

Рибалка. Малюнок аборигена з провінції Вікторія.

схопив мене за руки й за ноги. Розплющивши очі, я побачив, що мене оточив натовп тубільців, серед яких було чимало жінок. Двоє чоловіків допомогли мені підвестися, після чого почали стукати себе й мене у груди так само, як це робили раніше троє їхніх одноплемінників. Решта тубільців тим часом зняла несамовитий галас. Пританцьовуючи й смикаючи себе за волосся, вони довели, вірніше дотягли мене до одного з куренів і силоміць посадили на землю. Не встиг я отямитись, як переді мною з'явилося берестяне відерце повне змішаного з водою смачного й запашного деревного клею. Я жадібно припав до нього і випив цей живлющий напій.

Тубільці дали мені ім'я — Муррангурк, що означає, приблизно, «сокирище кам'яної сокири». Згодом я дізнався, чому вони назвали мене саме так. В моїй руці вони побачили уламок списа. А горбок, з якого я його витяг, був, як виявилося, могилою людини, що мала це ім'я. Тубільці ж вважають, що всі померлі рано чи пізно повертаються з того світу на батьківщину, але у зміненому вигляді і часто-густо з білою шкірою.

Таким чином вони прийняли мене за одноплемінника, що загинув у недавній сутичці з ворожим племенем,— тим більше, що в руці моїй був уламок Муррангуркового списа. Тим-то й зустріли мене так гостинно.

Втома і хвилювання далися взнаки: незабаром я вже міцно спав. Вранці мене розбудила метушня. Весь табір був уже на ногах. Частина тубільців подалася до лісу — шукати їстівне коріння, друга велика група пішла до річки ловити вугрів. А після сніданку плем'я вирушило в дорогу, і я, звичайно, — разом з усіма.

Цей похід тривав недовго. Пройшовши милі зо дві, ми опинилися у стійбищі сусідів: пізніше я довідався, що обидва ці племені були зв'язані тісними родинними узами. І знову я опинився в центрі загальної уваги: мене з рук у руки передали родині, глава якої був братом померлого Муррангурка. Отож у мене водночас з'явилися рідний брат, невістка і племінник.

«Родичі» зустріли мене дуже гостинно, так само як і інші представники племені. Вночі вони влаштували велике свято — «короберее» на честь мого повернення, після чого подано було королівську вечерю, яка складалася з коріння, деревного клею та якогось смаженого звірка. Того вечора я вперше після втечі з колонії покуштував м'яса. «Невістка» подарувала мені шкуру того звірятка, а я їй у відповідь — свою куртку. Мій жест зустріли схвальними вигуками.

На світанку мене розбудив страшенний галас. Визирнувши з «братового» куреня, я побачив, що хазяї й гості б'ються між собою. Спочатку я вирішив був, що це — просто мирна військова гра, проте незабаром на землю почали падати перші поранені. Бійка закінчилась так само раптово, як і почалася; одну жінку було вбито списом. Про причину сварки я так і не дізнався. Родичі вбитої запалили велике вогнище й поклали на нього її тіло. Вогонь підтримували доти, доки від трупа не залишився попіл, який потім зібрали й закопали в землю.

З того дня почалися мої мандри з племенем «родичів». Щоранку вирушали ми в дорогу. Жінки збирали коріння, чоловіки ж полювали на дрібних звірів. Я теж брав участь у полюванні, бо не хотів чимось відрізнятися від тубільців. Та минуло багато часу перш ніж я навчився вправно орудувати зброєю тубільців.

Я й досі пам'ятаю перше полювання на кенгуру. Незважаючи на спритність цих істот, справа ця не така вже й важка. Мисливці шикуються в довгу шеренгу і криками починають заганяти стадо кенгуру в «мішок»: здебільшого прагнуть притиснути його до річки або іншої природної перешкоди. Другий спосіб полягає в тому, що наступають дві шеренги мисливців — назустріч одна одній.

Битва

Я вже казав, що втратив відчуття часу ще тоді, коли блукав сам-один. Тому мені важко сказати, місяць чи два мандрували ми вздовж берегів річки Барвон, зупиняючись тільки на ночівлю.

Край нашим мандрам поклала поява гінця з сусіднього племені, яке кочувало по лісах за річкою (кожне плем'я має свій раз і назавжди визначений район полювання, свою «територію»). Хлопець запросив нас у гості, пополювати на їхній землі. Ми відразу вирушили в дорогу і незабаром дісталися до табору дружнього племені, поруч з яким поставили свої курені. Полювали ми на кенгуру і ему — велику птицю, схожу на страуса, яка не літає, але дуже швидко бігає. М'ясо ему дуже смачне, вважається найбільшим делікатесом.

Взагалі смаки тубільців досить своєрідні. Коли ми повертались на «свою» землю, наші мисливці вбили двох великих собак дінго і одразу ж заходилися готувати з них обід. Спочатку собакам розтрощили всі кістки, потім кинули їх у вогонь. Коли шерсть обгоріла, їх поклали на розпечене каміння, накрили корою, а зверху землею. За дві години печеня була готова, і її подали «до столу». Мені також дали великий шмат м'яса. Я мимоволі скривився, і мої «одноплемінники» зареготали. Втім, їх зовсім не здивувало те, що я відмовляюсь їсти цей делікатес: вони вважали, що на тому світі разом із кольором моєї шкіри змінилися також і мої смаки.

Не дивувало тубільців і те, що я не розумію їхньої мови. Знов-таки мене виручав «той світ», перебування в якому, на їхню думку, передбачало певну втрату розуму й пам'яті. Вони охоче навчали мене своєї мови й раділи як діти, коли я повторював за ними якесь слово або фразу.

Проживши з тубільцями кілька місяців, я цілком відновив свої сили і тепер уже майже ні в чому не поступався перед ними. Я навчився влучно кидати спис, вправно орудувати кам'яною сокирою, білувати кенгуру, обробляти гострими черепашками шкуру, виготовляти з жил нитки. Я став завзятим рибалкою, при чому за знаряддя лову правив мені спис.

Одного дня мирне існування наше раптом обірвалося: поблизу нашого табору з'явився загін ворожого племені — близько трьохсот чоловік, озброєних до зубів і розмальованих червоною та білою глиною. Жінки й діти нашого племені хутко поховалися в кущах, і мені, «живому небіжчикові», запропонували приєднатися до них. Наші ж чоловіки, озброївшись, вишикувалися в колону й зустріли противника градом списів; вороги відповіли тим самим.

Після цієї увертюри настала коротка пауза. Потім з рядів наших воїнів виступив вперед один і почав танцювати й співати, вимахуючи зброєю. Раптом з ворожих рядів вискочило сім чи вісім воїнів і разом жбурнули в танцюриста свої списи. Але той спритно ухилився від них, так само як і від кинутих навздогін бумерангів.

Тепер настала черга ватажка супротивників. Він виступив з рядів і з відстані в три-чотири метри кинув свій бумеранг. Але і він не завдав шкоди нашому героєві, який так само спритно впав на коліна і ухилився від удару. Після цього він підхопився на ноги й став труситися як собака, що ви-

йшов з води. Побачивши це, його суперник крикнув: «досить!», і обидва вороги зійшлися в центрі поля й обняли один одного. Я вже подумав був, що справа завершиться мирно, коли раптом ворожий ватажок і наш воїн почали щосили дубасити один одного по голові, поки кров не залила їхні обличчя. Це стало сигналом до початку загальної битви. Полетіли списи й бумеранги, пішли гуляти по головах палиці.

Вороги, яких було більше, відразу почали тіснити наших воїнів. Бачачи це, жінки, які разом зі мною переховувалися в кущах, не витримали. З короткими палицями в руках вони кинулися на допомогу своїм чоловікам та синам. Коло мене залишилася тільки моя «невістка».

Я вже писав, що брав участь у війні в Голландії. Тамтешні битви також були жорстокі й криваві, але ніякого порівняння з тим, що я бачив зараз, не витримували. Важко уявити собі, як люто билися тубільці, в тому числі й жінки. Зранені, закривавлені, розпатлані, бійці нагадували справжніх чортів, що ото тільки-но повискакували з пекла.

Битва тривала години зо дві і закінчилася в сутінках. На мій подив кількість жертв її зовсім не відповідала страхітливості видовища: з нашого боку загинули дві жінки та один юнак. Але поранені були майже всі.

Щойно усі розійшлися по своїх куренях, як повернулися розвідники із звісткою про те, що вороги отаборилися на березі річки. Негайно був споряджений ударний загін. Діждавшись у кущах, поки нападники позасинають, наші воїни вскочили в їхній табір. Перемога була повна: вороги втекли, залишивши між куренями зброю, вбитих і поранених, яких добили на місці.

Наступного дня відбувся обряд похорону наших убитих. На кожній могилі було розпалене вогнище, яке мало горіти щонайменше дві доби. Тубільці вірять, що після смерті людина обов'язково воскресне і їй потрібна буде зброя (через це в могилу встромляють спис), а також вогонь. Тому, проходячи повз могилу свого одноплемінника, тубілець обов'язково розпалює на ній багаття.

На третій день ми знялися з місця й рушили вздовж ріки. Дорога наша привела нас до великого озера, на якому плавала сила-силенна лебедів та іншої птиці. Серед озера лежав невеличкий острів, дістатися до якого можна було бродом. Він був буквально всіяний лебединими яйцями — великими і дуже смачними. У цьому благословенному місці ми прожили десь близько року, збираючи яйця й полюючи на лебедів.

Одного дня до нашого табору завітав юнак — посол іншого племені. Він указав на свою руку — на ній рисками було позначено, скільки днів треба йти до його табору, і запросив нас у гості. Ми мали обміняти нашу рибу на їхнє коріння.

На руці в юнака було чотирнадцять рисок, і справді, рівно через чотирнадцять днів ми дісталися до їхнього табору. Там я став свідком церемонії товарообміну. Здійснювалася вона дуже просто: з кожного боку виходив чоловік, несучи на голові кошик з рибою або, відповідно, з корінням; зустрівшись, вони обмінювалися кошиками. І все. Ніякої уваги до порівняльної цінності обмінюваних товарів тут ніхто не виявляв.

Ввечері з нагоди зустрічі відбулося велике короберее, а на світанку — не менш грандіозна бійка. Причиною її, як, до речі, переважної більшості сутичок, була жінка, яку сусіди вкрали вночі з нашого табору. З тубільної точки зору — це один з найтяжчих злочинів. Цікаво, що саме викрадена жінка і наклала головою під час бійки.

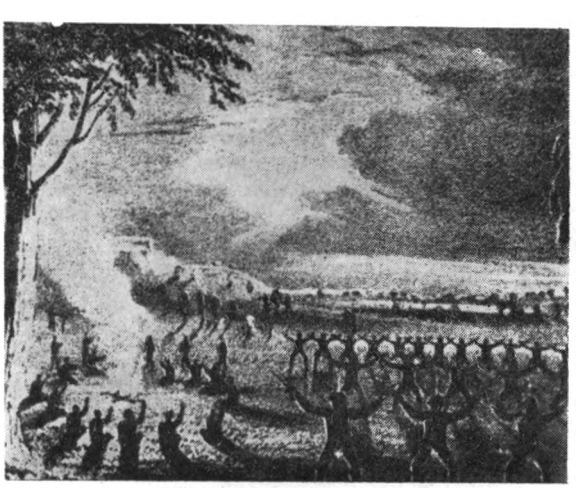

Короберее — свято аборигенів (малюнок XIX ст.).

„Старий на краю світу"

Ніякої спеціальної шлюбної церемонії у тубільців не існує. Взагалі, для того, щоб одружитися, женихові треба здійснити лише одну формальність: дістати дозвіл батьків нареченої. Це також неважко, особливо якщо молодий чоловік має славу мужнього бійця і вправного мисливця, тобто може захистити й прогодувати свою сім'ю. А сім'я його іноді буває дуже великою: адже тубільці часто беруть собі по три-чотири, а то й більше дружин.

Дуже ганебним вважається випадок, коли заміжня жінка народжує дитину не від свого чоловіка. Таку дитину неодмінно при-

рікають на смерть. Вбивають немовлят і тоді, коли сім'я починає дуже швидко зростати (наприклад, коли жінка знову народжує дитину через рік після останніх пологів). Проте в даному разі питання про життя або смерть дитини спершу обговорюється на нараді племені, і якщо батько наполегливо відстоює дитину, їй дарують життя.

До пологів і після них тубільна жінка не має ніякого перепочинку: вона працює та мандрує нарівні з іншими. Новонароджене немовля загортають у шкуру, і часто-густо вже наступного дня мати вирушає з ним у багатомильний перехід.

Взагалі, австралійські батьки не дуже дбають про своїх нащадків. Тільки-но навчившись ходити, тубільна дитина виявляє неабияку самостійність, а чотирьох-п'яти років вона вже сама забезпечує себе харчами — шукає коріння, плоди й ягоди.

Щодо їжі, то навряд чи на світі існують люди, невибагливіші за жителів того краю. Звірі, птахи, комахи, змії, навіть отруйні, коріння, деревний клей — все придатне. Тубільців цікавить зовсім не якість, а кількість. Характерно, що вони майже ніколи не роблять запасів: все виловлене або знайдене, як правило, знищується на місці. Виняток становить лише коріння, яке жінки іноді відкладають «на чорний день».

Тубільці не вірять в існування бога і не вклоняються навіть сонцю чи місяцю. Однак вони визнають загробне життя.

Досить дивно уявляють вони собі будову землі. Вони вважають, що вона лежить на палях, які стоять у воді десь «на краю світу», і доглядає їх, мовляв, старий чоловік. Пригадую, якось серед племен у тій місцевості поширилися чутки, ніби палі ті підігнулися і незабаром настане кінець світу. Щоб урятувати землю, тубільці почали гарячково виготовляти сокири й плести вірьовки, що мали допомогти отому старому закріпити землю на палях. Виготовлені знаряддя племена передавали одне одному з півдня на північ, і, кому саме вони врешті дісталися, я так і не знаю.

Знову на самоті

Не дуже чемно розпрощавшись з племенем, що запрошувало нас на товарообмін, ми вирушили на північ, у місцевість, яку тубільці називають Боордек.

Там ми прожили в мирі й злагоді кілька місяців, аж доки одного дня до нас не приєдналося інше невелике плем'я. Як і слід було сподіватися, незабаром між нами почалися незгоди. Причиною знов-таки була жінка, яку один з наших чоловіків спробував викрасти вночі з сусіднього табору. Авантюра ця закінчилася невдало, проте родина жінки все ж вирішила помститися. На превеликий жаль, той чоловік був моїм сусідом по куреню, і я став безпосереднім свідком усіх кривавих подій. Наступної ночі, незабаром по тому, як ми позасинали, до нашого куреня вдерлися родичі жінки і пристромили кривдника списом, пришпиливши його до землі. Нещасний, звичайно, помер. Тепер уже жадоба помсти охопила моїх одноплемінників, і вони накинулися на сусідній табір. Щоправда, вбивця встиг утекти, але мої розлючені одноплемінники вбили його брата, стару матір і чотирирічну дитину. Настромлені на списи шматки тіл своїх жертв воїни принесли до нашого табору, підсмажили на розпеченому камінні й з'їли. Це був перший випадок людожерства, який мені довелося спостерігати.

Мені, людині, яку тубільці врятували від голодної смерті, звичайно, дуже прикро звинувачувати своїх названих братів у канібалізмі. Але факт лишається фактом: за тих чи інших обставин такі випадки траплялися.

Помста була, як і годиться, відсвяткована великим короберее, причому цього разу співак, «оркестр» і танцюристи перевершили самих себе. Взагалі, музика відіграє в житті тубільців важливу роль.

А незабаром сталася подія, яка мала дуже серйозні наслідки для мене. Якось ми з «братом» і ще одним чоловіком пішли в ліс шукати дерева, з яких виготовляють списи. Коли ми заглибилися в хащу, цей третій мій супутник наступив на змію, яка й ужалила його. Змія була отруйна, і наступного дня він помер. Оскільки людина ця користувалася повагою всього племені, її не спалили, а поховали на верхівці великого дерева, спорудивши з віт щось подібне до платформи. Жінки оплакували небіжчика два дні. Тим часом я помітив, що мої одноплемінники почали цуратися мене, мого «брата» й членів його родини. Через два дні кілька сімей знялося з місця й подалося геть. А потім зникла у невідомому напрямку й решта наших одноплемінників; на місці, де був колись табір, залишився тільки наш курінь.

Чому сталося таке? У віруваннях тубільців велике місце посідають «темні сили», «злі духи». Смерть людини (крім загибелі на полі бою чи взагалі від людської руки) вважається наслідком діяльності тих духів. Оскільки ж ми з «братом» були свідками того сумного випадку, то, виходить, якась «нечиста сила» перейшла і на нас. Тим-то всі дивилися на нас, як на прокажених.

Наступного дня опівдні поблизу нашого куреня з'явилась велика група озброєних

тубільців. Коли вони наблизилися, ми впізнали серед них багатьох родичів загиблого. Їхній вигляд і погрозливі жести свідчили про те, що вони повернулися, щоб порахуватися з нами знищити «злого духа». Не встигли ми отямитися, як у повітрі засвистіли списи, і перший з них пронизав груди моєму «братові». Майже водночас загинула його дружина й син. Мене також оточили розлючені воїни, але ніхто з них так і не насмілився підняти на мене руку.

Вбивці пішли, і я залишився сам-один біля бездиханних тіл моїх названих родичів. Біль і страшна туга стискали моє серце. Довгі роки, які я провів разом з цими людьми, що так тепло, доброзичливо ставилися до мене, настільки зблизили нас, що я й справді вважав їх своїми родичами. І сьогодні мені зовсім не соромно визнати, що я гірко ридав над ними, відчуваючи всю безмежність своєї втрати.

На світанку з'явилась інша група моїх одноплемінників Тепер їм нічого було боятися. Глава однієї з великих родин довго умовляв мене приєднатися до його сім'ї. Але після того, що сталося, я твердо вирішив розпрощатися з тубільцями й далі жити вже на самоті. Я знав, що завдяки здобутому досвідові зможу і прогодувати, і захистити себе.

Наступного дня, зібравши свої нехитрі пожитки, я вклонився могилам своїх близьких і рушив у дорогу. Я вирішив дістатися до місця, яке запримітив під час наших попередніх мандрів,— до берега багатої на всіляку живність річки Карарф.

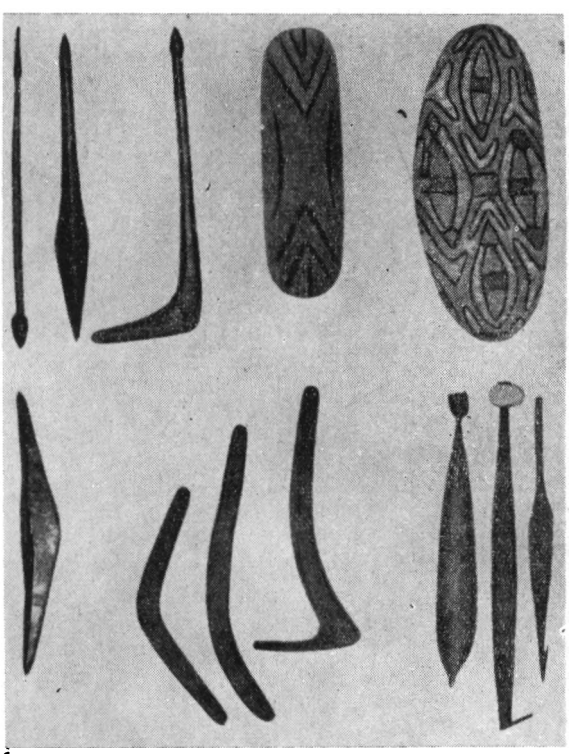

Наконечники списів, бумеранги й щити корінних жителів Австралії.

Австралійська родина (сучасне фото).

Уподобавши затишну місцинку, я побудував собі курінь і вирішив оселитися там навічно.

Місце те й справді було благословенне: річка аж кишіла рибою, в кущах росли ягоди й плоди, запаси смачних корінців на найближчих луках були просто невичерпні.

Спочатку я ловив рибу в звичайний тубільний спосіб, тобто за допомогою списа. Та одного дня мені спало на думку загатити один з двох рукавів річки, на які вона тут поділялася. Назбиравши гілля, очерету, кори, я сплів широкий тин і перегородив ним протоку. Виявилося, що мій задум був правильний: перша ж зграя вугрів, що пливла за водою до моря, наштовхнувшись на загату, скупчилася перед нею, і я почав виловлювати рибу просто руками.

Весілля в хащі

Два роки прожив я отак на березі річки Карарф і в думках своїх уже примирився з тим, що це — останнє пристановище в моєму житті. Та одного разу, гріючись на осонні біля куреня, я почув шарудіння в кущах, а потім здивований вигук: «Біла людина!». За мить з кущів вистрибнув кремезний тубілець і з криком: «Це я! Це я!» — кинувся до мене. Це був один із моїх колишніх одноплемінників, який, відокремившись од громади, мандрував разом із своєю родиною. Вона складалася з п'ятьох чоловік: його самого, старшого сина, вже дорослого чоловіка, двадцятилітньої дочки й ще двох дітей — хлопчика та дівчинки чотирьох і п'яти років.

Вони дуже зраділи, побачивши мене, бо вважали, що я давно загинув. Зрадів і я,

забувши всі свої власні доводи на користь самотності. Тубільці поставили свій курінь поряд з моїм, і почалося наше сумісне життя.

Незабаром ми вирушили полювати на кенгуру. Нам пощастило: за якусь годину ми вбили двох великих самців. Повертаючись додому, я раптом провалився однією ногою майже по коліно в якусь яму. «Тут живе вомбат!» — сказав мій супутник і наказав старшому синові бігти до нашого табору за молодшим.

Вомбат — істота, схожа на європейського крота, тільки більша за нього. Як і кроти, вомбати живуть у норах з довгими переходами. Впіймати його нелегко, і в ролі мисливця тут виступає, як це не дивно, дитина.

Коли хлопчик прибіг, батько наказав йому лізти в нору. Хлопчик почав повільно заповзати в неї ногами вперед, аж поки зовсім не зник під землею. Батько ж припав вухом до трави, уважно прислухаючись. Хвилин через п'ятнадцять з-під землі почувся приглушений вереск маляти, і ми заходилися швидко рити в тому місці, де батько встромив свого списа. Минув ще якийсь час, і ми відкопали малюка, який ногами затис вомбата в кутку його нори. Мені й досі не зрозуміло, як хлопчик не загинув там. Зате смажений вомбат був дуже смачний.

Близько року ніщо не порушувало мирного й спокійного плину нашого життя. А потім — одна за одною — сталися дві події. Одного дня до мого куреня завітав глава сім'ї і без будь-яких передмов запропонував мені оженитися з його старшою дочкою. Я подумав, що своєю відмовою глибоко образив би сусіда,— і, до того ж, навіщо відмовлятися, коли його дочка подобається мені? Це була гарна на вроду молодиця, яка вже встигла овдовіти: її чоловік, так само як і мати, загинули під час однієї з кривавих сутичок років зо два тому.

Отож уже наступного дня я став сімейною людиною. Я вже казав, що ніяких особливих шлюбних церемоній у тубільців не існує: молода жінка просто перейшла з батькового куреня до мого, та й по всьому.

Але незабаром цей шлюб приніс нещастя, і не так мені, як родині моєї дружини. Наш медовий місяць іще тривав, коли на березі річки з'явився передовий збройний загін ворожого племені. Воїни отаборилися за милю від наших куренів і начебто не помітили нас. Спочатку на сімейній нараді ми вирішили були якнайскоріше тікати звідти, та потім хтось запропонував пересидіти небезпеку в куренях — може-таки, мовляв, вороги не помітять нас. Та одного вечора, коли ми з дружиною вже полягали спати, до мого куреня вдерлися озброєні воїни й забрали жінку, яка, до речі, не чинила ніякого опору. Мені залишилося тільки піти поскаржитися на розбійників її батькові. Той відразу ж схопився за зброю і, незважаючи на всі мої умовляння, кинувся разом із старшим сином навздогін. Вірний своїй політиці — ні за яких обставин не встрявати у бійки з тубільцями, — я залишився з дітьми.

Як і слід було сподіватися, переслідування скінчилося трагічно. Наступного ранку я знайшов пошматовані ворогами трупи батька й сина. З важким серцем поховав я їх в одній могилі; цей сумний ритуал супроводжувався плачем дітей, які віднині стали круглими сиротами і за долю яких я мав тепер відповідати.

Повернення в цивілізацію

Наступного ранку події тієї сумної ночі мали трагічне продовження. Коли зійшло сонце, я залишив дітей у курені і пішов до своєї загати — наловити риби. Тільки-но вийшовши на берег, я почув у себе за спиною несамовитий вереск і, озирнувшись, побачив, що до мене біжить дівчинка, а її

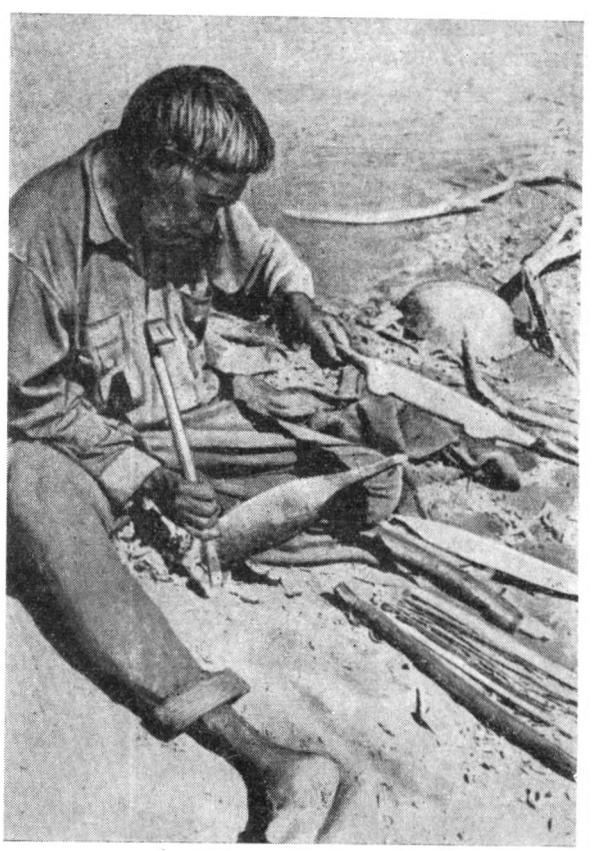

Австралійський абориген вирізьблює «сувеніри» для туристів (сучасне фото).

переслідує зграя озброєних чоловіків. Я кинувся їм назустріч. Побачивши білу людину, нападники враз зупинилися, а потім чкурнули в кущі. Разом з дівчинкою я побіг до куреня і побачив жахливе: хлопчик лежав у калюжі крові, простромлений списом. Він був уже мертвий.

Жах і відчай охопили мене. Єдиною думкою моєю було тепер утекти далі від цього страшного місця, від кровожерливих розбійників. Похапцем зібравши зброю й деякі інші необхідні речі, навіть не поховавши вбитого хлопчика, я назавжди залишив свій курінь.

Понад місяць блукали ми з дівчинкою у лісі, харчуючись, чим бог пошле, й ночуючи просто неба. Весь цей час я розмірковував над нашою дальшою долею. Тобто, моя мене не дуже турбувала: я давно пересвідчився, що на мені лежить якесь своєрідне «табу»; принаймні, досі ніхто з тубільців не насмілювався підняти на мене руку. Навпаки, за цей час мені неодноразово вдавалося авторитетом своїм запобігати конфліктам чи припиняти їх. Але на дівчинку моє «табу» не поширювалося, і кожної хвилини її могла спіткати доля її бідолашного брата. Як же уберегти її?

Відповідь на це прийшла сама по собі. Одного дня ми несподівано вийшли на галявину, посеред якої стояли три курені і палало велике багаття. Нас одразу помітили, і кілька чоловіків, що сиділи коло багаття, посхоплювалися на ноги й знаками стали запрошувати нас наблизитися, вигукуючи при цьому слова, які свідчили про їхні мирні наміри. Справді, виявилося, що вони належать до дружнього племені, яке я свого часу кілька разів відвідував разом із своїми одноплемінниками. І якщо я їх не впізнав, то вони, звичайно, впізнали мене відразу.

Нас зустріли дуже гостинно, допомогли спорудити курінь, нагодували м'ясом кенгуру.

В цьому товаристві ми прожили щось з півроку. І хоч я з тугою думав про самотнє життя, підопічне дівчисько зв'язувало мені руки. Тому я зрадів, коли одного дня до мене прийшов юнак з проханням видати дівчинку за нього заміж. (Юний вік нареченої в таких випадках не стоїть на заваді).

Не вагаючись, я дав згоду, адже тепер дівчинку мали прийняти в родину нареченого і в неї з'явиться чимало захисників.

І от я знову став вільним птахом, і шлях мій лежав тепер до океанського узбережжя.

В дорозі я іноді приєднувався до якої-небудь кочової родини тубільців, іноді ж ставив собі курінь на березі річки чи струмка і місяць-два відпочивав на самоті.

Одного вечора, коли я сидів коло вогнища, перешиваючи за допомогою тонкої кістки своє вбрання, з кущів вийшли й привітали мене двоє молодих тубільців. Я придивився до них — і мало не зомлів: вістря їхніх списів прикрашали великі й барвисті носові хустки, справжні носові хустки! У відповідь на град моїх запитань хлопці охоче розповіли, що неподалік у затоці стоїть корабель, з якого на берег висадилося багато білих людей. Вони викопали колодязь, поставили «білі курені» (намети) і приязно ставляться до всіх тубільців, що приходять до них у гості. Хустки — це подарунок від отих білих.

Серце моє шалено калатало. Я насилу поборов бажання кинутись бігти до табору білих. Цілу ніч я не спав, сумніви й страхи краяли мою душу. Справді, хто вони, ті білі? Як поставляться до мене?

Та як тільки розвидніло, я відкинув геть вагання. Хай буде, що буде! І я побіг у напрямкові, вказаному юнаками. Бігти довелося не менше десяти миль, але я не відчував втоми. І от, зійшовши на пагорб, я побачив внизу кілька наметів, між якими поралися люди. Неподалік од берега стояв на якорі великий корабель, від нього щойно відпливла шлюпка, прямуючи до берега.

Обережно, наче побоюючись розвіяти це дивне видіння, я почав наближатися до табору. Біля одного з наметів я помітив купку тубільців, що сиділи на землі, перед ними стояв високий білий чоловік. Він відчайдушно жестикулював, намагаючись, очевидно, щось пояснити. З іншого намету вийшов ще один білий з пустим цеберком у руці. Він підійшов до колодязя, набрав води. Коли ж він знову зник у наметі, я несміливо наблизився до колодязя, став поруч. Незабаром мене помітили тубільці, почали вказувати на мене, кликати. Нетвердою ходою я підійшов до них, сів поруч. І лише тоді звів очі на білого. Той здивовано витріщився на мене й сказав щось, але я не зрозумів жодного слова: за довгі роки дикунського життя я забув рідну мову. Тоді білий зайшов у намет і швидко повернувся із шматком хліба в руках. Він простягнув його мені, і в ту ж мить я згадав, як буде слово «хліб» по-англійськи, потім у пам'яті моїй виринуло ще кілька слів, і я заплакав.

Незабаром я вже сидів у наметі в матроському костюмі з чужого плеча, їв хліб із свининою і, насилу пригадуючи давно забуті слова, намагався відповісти на численні запитання своїх співвітчизників. З кількох слів, якими вони обмінялися, я зрозумів, що вони вважають мене матросом з затонулого корабля.

Я не став спростовувати цієї думки.

У блазенському ковпаку

В часи середньовіччя величезною популярністю, — особливо в Німеччині та Франції, — користувалися блазні та скоморохи. Жодне весілля чи свято, жоден банкет не обходилися без них. Узаконені побутом і звичаями, блазні навіть отримували невеличку платню од міських властей.

Склад блазнів не був однорідний: серед них були такі, що звеселяли простий люд, виступаючи на міських майданах, були й такі, що перебували на службі при королівських дворах або жили у замках знатних феодалів. Але всі вони повинні були робити одне й те саме: розважати інших.

Крім безлічі блазнів і скоморохів, що діяли поодинці чи невеличкими трупами, у багатьох містах Німеччини і Франції існували також організовані й офіційно зареєстровані товариства блазнів: «Орден блазнів» у м. Клеве, «Матері блазнів» у Діжоні, «Веселе товариство конардів» у м. Ерве та інші. Це були зовсім особливі товариства.

«Орден блазнів», приміром, був заснований 1381 року графом Адольфом Клевським і 35-ма його приятелями. Члени «ордену» носили плащі з вигаптуваним на них зображенням блазня у червоному ковпаці з брязкальцями. Під час своїх зібрань ці титуловані «блазні» (а розважалися вони всі гуртом) прагнули до цілковитої свободи, це в них було основне правило.

Досить численним було діжонське товариство «Матері блазнів». Воно налічувало 500 чоловік, що належали до різних верств населення: були серед них і члени парламенту, і юристи, и купці та ремісники. Під час великих свят, у дні весіль або роковин народження членів королівської родини блазні діжонського товариства вбирались у свій жовто-зелено-червоний шовковий одяг, гаптований золотом і сріблом. На голову надягали такі ж триколірні ковпаки з ріжками або брязкальцями, а в руки брали жезли, оздоблені зображенням блазня. Діжонське товариство проіснувало майже два сторіччя; воно було засноване в 1454 році, а в 1630 році його було закрито спеціальним королівським едиктом.

В тому едиктові говорилося: «Жителі Діжона скаржаться на членів товариства «Матері блазнів», які чинять різні бешкети, порушуючи спокій населення і розхитуючи моральні підвалини суспільства. Для викорінення цього зла, як тепер, так і на майбутнє, наказуємо назавжди закрити товариство «Матері блазнів»...

Засновником і керівником «Веселого товариства конардів» у м. Ерве був абат Конардорум. Це товариство складалося із співаків і оповідачів-гумористів, що збиралися, аби посміятися і пожартувати з злободенних подій і пригод міського життя. Їхні книги були відомі по всій країні.

Привілейована верхівка суспільства побоювалася гострих язиків блазнів. Адже саме вона стала головним об'єктом жартів й кепкувань. І тому «вищі кола» домоглися видання королівського едикту про заборону товариства «Матері блазнів» та інших подібних до нього товариств.

Але й після видання едикту блазні й скоморохи, тісно зв'язані з життям та інтересами трудового

народу, продовжували існувати у різних країнах, несучи людям сміх, радість і розваги.

* * *

Крім міських блазнів, в епоху середньовіччя існували ще й монастирські, духовенські блазні. У них, наприклад, надзвичайно пишно відзначалося свято Дурнів. В кафедральних соборах у цей день вибирався єпископ Дурнів, і посвячення його в сан супроводжувалось цілим рядом блазенських обрядів. Після посвячення єпископ Дурнів служив відправу з митрою на голові, з посохом і єпископським хрестом у руках. У деяких церквах вибирали не єпископа, а папу Дурнів. У монастирях вибирали абата чи абатису.

Цікаво, що всі ці папи, єпископи та абати Дурнів за час свого недовгого перебування в сані вибивали на свою честь медалі й жетони і навіть карбували з олова чи іншого дешевого сплаву блазенську монету з власним зображенням.

Новоспеченого главу оточував галасливий натовп паламарів і паламарчуків, переодягнених у жіноче вбрання, в машкарах, з дудками та волинками в руках. Усе це стовпище горлало сороміцьких пісень, жувало ковбасу і сосиски, тобто робило все, що, звичайно, заборонялося церквою. Грали в карти й кості, чадили по церкві кадилами, куди замість ладану кидали шматки старих підошов тощо. На завершення гулянки гасали по місту на возах із гноєм, кидаючи в перехожих сміттям та послідом.

До свята Дурнів часто приєднували ще й свято Гілля. У цей день паламарі усі гуртом відправлялись розважатися до єпископського лісу. Вертаючи назад, вони страшенно галасували і збиткувались над стрічними, примушували їх стрибати через помело, танцювати й співати.

В перервах між відправами каноніки грали в кеглі, тут-таки у храмі божому, або ставили вистави чи влаштовували концерти.

Свято Дурнів відзначалося і в монастирях, — як в чоловічих, так і в жіночих, — і це тривало до XVII століття.

Мирська братія, іменована «капусниками», бо вона займалася хатніми та городніми справами, під час свята Дурнів заступала ченців у церкві. «Капусники» одягали навиворіт подерті ризи, в окуляри замість скелець вставляли апельсинові шкуринки і, тримаючи священні книги догори ногами, удавали, начебто читають їх. Крім того, вони збивали у церкві страшенну куряву, дмухаючи у кадильні, вщерть заповнені попелом, і обсипаючи ним одне одного. Борючись з таким богохульством, папи і єпископи розсилали заборони і оголошували анафему непокірним. Та все було марно — народ продовжував відзначати свято Дурнів з усіма належними йому ритуалами.

Так тривало більше двох з половиною століть. Нарешті, спільними зусиллями духовних та світських властей вдалося значною мірою викоренити ці стародавні звичаї.

ІНДІЯ БЕЗ ФАКІРІВ

Турист із Європи або США, подорожуючи по сучасній Індії, міг би написати в «Книзі скарг і пропозицій», коли б вона тут існувала, таке: «Я вдосталь намилувався стометровою вежею Бомбейського університету і чарівним мистецтвом артистів у староіндійській драмі «Катхакалі». Але де ж уславлені індійські факіри?!»

І справді, факірів в Індії стає все менше. Лише інколи можна ще зустріти у «святому місті» Бенаресі фанатика, який, лежачи на забитих у дошку цвяхах, спокутує свої гріхи. Поруч нього стоїть мисочка для милостині, але грошей в ній негусто.

Понад два тисячоліття постать факіра була нерозривно пов'язана з історією Індії. Перші згадки про них з'являються в Європі в IV сторіччі до н. е. після походу Александра Македонського в Пенджаб. Коли до славетного полководця привели чоловік п'ятнадцять напіводягнених факірів, вони миттю завмерли в чудернацьких позах і залишалися в такому стані тривалий час.

Ще на початку нашого століття факірів можна було побачити в Індії скрізь. Хто з них стоячи спав, хто ходив із закутою обручем головою, хто взував тісні дерев'яні черевики. Інший не розчіплював кулак, аж поки нігті не пробивали наскрізь долоні. Деяким факірам вдавалося досягти зовсім незвичайного: через кілька років їхні переплетені руки зрослися між собою.

Англійський мандрівник Мілл спостерігав, як один факір години з дві стояв на одній нозі біля палаючого вогнища, потім ліг на спину і, піднявши догори ноги, лежав нерухомо ще три години, а на довершення просидів з непокритою головою під нестерпно палаючим сонцем аж до кінця дня.

Інколи серед факірів траплялися й випадки шахрайства. Так, на Всесвітній виставці у Будапешті 1896 року одного факіра закопували в землю на 8—14 днів, а його товариш підтримував з ним в цей час «телепатичний зв'язок». Зовсім випадково помітили, що «гіпнотизер», який залишався на поверхні, викопував вночі свого напарника, давав йому їсти й пити.

Чому ж тепер кількість факірів в Індії зменшується з кожним роком? Річ у тім, що їхня діяльність, яка грунтується на різних індуських релігійно-філософських системах, була своєрідною «пропагандою самозречення». Тим самим вона служила раджам і їхнім покровителям — чужоземним колонізаторам. Після того, як Індія здобула незалежність і стала на шлях самостійного розвитку, ці системи втрачають свою популярність.

МУЗИЧНА ПОЛЬЩА

Польський народ подарував людству своєрідну, самостійну гілку слов'янської музичної культури. На її плодючому грунті протягом століть зросло величне сузір'я видатних композиторів від геніального Шопена та безсмертного Монюшка.

Розвиток музичного життя Польщі штучно гальмувався в часи буржуазної республіки. Три оперних театри, один симфонічний оркестр — ось все, що мали в ті часи любителі музики. А в невеликій кількості музичних навчальних закладів могли здобувати спеціальну освіту лише діти заможних батьків.

Для розвитку сучасної музичної культури післявоєнної Польщі вирішальним був 1949, «шопенівський рік». Тоді в Лагові зібрався з'їзд польських композиторів. З небувалою урочистістю було відзначено 100-річчя з дня смерті Ф. Шопена. Провадився IV-й міжнародний конкурс піаністів у Варшаві, де першу премію поділили польська піаністка Галина Черні-Стефанська та радянська піаністка Бела Давидович. Відбувся фестиваль польської музики, в якому брало участь 300 тисяч артистів та учасників художньої самодіяльності. Лунали народні пісні всіх воєводств Польщі: великопольські, мазовецькі, шуявські, сілезькі, ловицькі, подгалянські та інш.

Композитори освоювали новий для них жанр популярної масової пісні, використовували все багатство народної музики. Композитор Вітольд Лютославський почав обробляти партизанські пісні, твори Т. Сигетинського, А. Градштейна Ф. Рибіцького, В. Рудзинського залунали на вулицях міст, в селах Польщі. В піснях цих відбивалося нове життя народу, будівництво соціалізму, діяльність Польської об'єднаної робітничої партії, Спілки польської молоді. В роки відбудови Варшави особливо популярними зробилися пісні про мулярів: «Пісенька варшавського муляра» Л. Дреге-Шелової, «Вальс мулярів» Ф. Рибіцького, «Вийшла б я...» В. Лютославського тощо. Справді інтернаціональну популярність здобула пісня «Праворуч міст, ліворуч міст...» А. Градштейна. Нове в житті польського народу відбито в піснях В. Войтовича, К. Сероцького, Є. Герта, Т. Сигетинського і інш.

Підводилися з руїн, будувалися нові музичні заклади, їх кількість незрівнянно зросла. Зараз у Польщі дев'ять філармоній й стільки ж симфонічних оркестрів. Крім того є Великий симфонічний оркестр на радіо, працюють сім театрів опери та балету.

Незрівнянно зросла і кількість навчальних музичних закладів. В Польщі — сім консерваторій, понад сто державних музичних шкіл, де навчаються близько двадцяти п'яти тисяч чоловік.

Однією з найкращих сучасних опер можна вважати «Бунт жаків» Тадеуша Шеліговського (1896—1963). Це перша опера, створена в демократичній країні. Її постановка 1951 року у Вроцлаві привернула увагу світової громадськості.

Композитор не тільки створив музику, яка відповідає стилю середньовічного польського співу, але й передав яскравий місцевий колорит. Зокрема цьому сприяють знамениті «фанфари Маріацької башти» у Кракові, які протягом багатьох століть виконують трубачі з покоління в покоління. Композитор включив ці фанфари в партитуру опери.

Певним етапом в розвитку оперного жанру в Польщі є опера Вітольда Рудзинського «Янко-музикант» за оповіданням Сенкевича (лібретто Станіслава Вигодського та Тадеуша Боровського), поставлена 1953 року. В. Рудзинський написав також дві симфонії, концерт для фортепіано з оркестром, низку камерно-інструментальних творів.

Значних успіхів досягли сучасні композитори Польщі в балетному жанрі. Перший післявоєнний балет «Зо-

лота качка» Яна Маклякевича. Сюжет балету побудовано за мотивами народної легенди. Лібретто до музики Яна Маклякевича написав чеський професор-хореограф Ян Реймосер. Це цікавий приклад співробітництва діячів мистецтва братніх слов'янських народів. Балет був поставлений у 1951 році. В цьому балеті широко використані мазурки, польки, куяв'яки, обереки та інші народні, а також класичні танці.

Гражина Бацевич, видатний композитор, відома своїми концертами для скрипки та симфонічними творами, створила балет «Полонез в Чортитині». Лібретто написане за легендами польських горян.

Великим досягненням польської музичної культури є балети Т. Меліговського «Пава та дівчина» і «Мазепа».

Плідно працюють польські композитори в галузі симфонічної та кантатно-ораторіальної музики. Кантату «Пісня про Революцію» написав представник молодої генерації польських композиторів Тадеуш Берд. Всенародний рух за мир відбили в своїх кантатах композитори С. Скробачевський та А. Добровольський. Болеслав Войтович в кантаті «Слава Праці» оспівує трудовий пафос будівників нової Польщі.

Піснями польських горян, мелодіями, народженими на полонинах Татр пройнята «Гірська рапсодія» для хору з оркестром Артура Малявського.

Симфонічні твори композитора Вітольда Лютославського — «Мала сюїта», «Сілезький триптих» та «Концерт для оркестру» — знайшли слухачів у всіх країнах світу.

Позитивним явищем в польському симфонізмі є створення програмної музики. Прикладом таких симфонічних творів може бути симфонічна поема «Желязова Воля» П. Ритла, «Урочиста увертюра» Шабельського, «Увертюра до 10-річчя» К. Сикорського, сюїта «Кола Брюньон» Т. Берца, «Розмова двох міст» (Варшави та Москви) для хору та симфонічного оркестру Я. Кренца та багато інших.

Наслідуючи традиції Шопена та Монюшка, сучасні польські композитори всю свою творчість пов'язують з сьогоднішнім днем, з будівництвом нового, соціалістичного суспільства.

М. МИХАЙЛОВ

АНГЛІЯ

Понад 200 відомих художників і скульпторів з 28 країн світу надіслали свої твори на влаштовану в Лондоні виставку протесту проти расизму і політики апартеїду. Після закриття виставки всі представлені на ній твори будуть продані з аукціону. Вирученні гроші призначатимуться для полегшення долі політичних в'язнів — жертв расистського терору в Південно-Африканській Республіці, а також для кампанії за звільнення їх.

Всі митці, чиї твори представлені на виставці, підписали відозву, в якій закликають людство боротися проти расизму.

* * *

Як повідомляє журнал «Філмз енд філмінг», англійським кінематографістам стає дедалі важче демонструвати свої твори на міжнародних фестивалях. Річ у тім, що майже кожен фільм британського виробництва фінансується тепер заокеанськими магнатами. Для того, щоб показати ту чи іншу працю на міжнародному кінофестивалі, англійським кіномитцям доводиться питати дозволу в американських фінансистів, і відповідь здебільшого надходить негативна.

«Я сподіваюсь, що Асоціація кіно- і телепрацівників, — пише оглядач журналу «Філмз енд філмінг», — спробує знайти якийсь вихід із цієї ситуації. Той факт, що демонстрація їхніх творів на міжнародній арені залежить од примх заокеанських магнатів, є просто ганебним».

МАЙСТЕР БОЛГАРСЬКОЇ ГРАФІКИ

Василь Захарієв. Малинарки.

Визначний болгарський графік Василь Захарієв — автор цілого ряду творів, широко відомих як на батьківщині його, так і за її межами. Такі прекрасні роботи митця, як «Маринчо Бінбелов-Страшний», «Малинарки», «Із старого Самокова», «Рильський монастир»,— знає кожен болгарин; вони є взірцями для молодих поколінь болгарських графіків.

Дитинство і юність В. Захарієв провів у невеличкому провінціальному містечку Самокові, де жив і працював великий болгарський художник зограф Захарій.

Рідний край назавжди став могутнім джерелом натхнення для В. Захарієва. Тим-то в творах його відчувається глибоке народне начало, національний колорит, органічна єдність з побутом, з романтичною поезією батьківщини.

Професійну підготовку Захарієв проходив під керівництвом професорів Цено Тодорова, Х. К. Точева і Ст. Баджова. Молодий митець так

Василь Захарієв. Маринчо Бінбелов-Страшний.

добре оволодів графічною технікою, що незабаром став професором Академії красних мистецтв.

В 30-х роках були створені найвизначніші гравюри Захарієва — «Малинарки» (1932), «Рильські вівчарі» (1932), «Маринчо Бінбелов-Страшний» (1935), «Із старого Самокова» (1936), «Рильський монастир» (1935), «Іван Ніколов, іконописець-батько» (1936) і ряд інших.

Сюжети перших двох гравюр взяті з життя, їх підказало оточення, в якому зростав художник. Персонажі — звичайні люди із Самокова або з навколишніх сіл, типізовані з надзвичайною виразністю.

Переконливість цих образів — у правдивості, з якою відтворено в них національне, болгарське. Зображені на повний зріст, малинарки займають передній план. Художник прагне звеличити своїх героїв, показати типових представників нації. Пейзаж тут відіграє допоміжну роль. Графічна мова чітка, гранично ясна і лаконічна.

ЗДІЙСНЕННЯ МРІЇ

Видатний чеський художник і публіцист Адольф Гоффмейстер виступив з новою книгою спогадів під назвою «Час не повертається».

Як зазначає рецензент газети «Руде право», Гоффмейстер давно вже виробив свою власну манеру розповіді про людей, з якими він зустрічався. Особливістю цієї манери є напрочуд щира інтонація, тонкий гумор, вміння одним-двома мазками створити живий портрет.

У новій книзі знову з'являються Вітєзслав Незвал, Юліус Фучік, Йозеф Фріч, Іржі Трнка, Ілля Еренбург, Пабло Пікассо, Жан Еффель.

Багато сторінок цього тома присвячено поглядам на мистецтво, розповіді про свою власну творчість останніх років. Мемуари ілюстровані великими циклами малюнків А. Гоффмейстера, дружніми шаржами, ілюстраціями до книжок.

Митець пише, що найбільшою мрією його було досягти в своїй творчості «синтезу поезії й малюнка».

На думку рецензента, нова книга є здійсненням цієї мрії.

ПАМ'ЯТІ КОСТАНТИНА КИСИМОВА

Внаслідок автомобільної катастрофи трагічно загинув Народний артист Болгарії, Герой Соціалістичної Праці і лауреат Димитровської премії Костантин Кисимов.

Національна болгарська культура зазнала тяжкої втрати. В статті «Пам'яті Костантина Кисимова кореспондент журналу «Фільмови новини» пише:

«Сьогодні, коли думаєш про Кисимова, слова «відомий», «популярний» здаються блідими, невиразними. Напевне, не знайдеш у нас любителя театру, який би не знав його. Завдяки Кисимову глядачі пізнали світ геніального Шекспіра, Шіллера, Мольєра, Островського і Нушича, жили разом з героями Йордана Йовкова і Георгія Караславова. З ним разом захоплювались прекрасними творами Івана Вазова».

Значний внесок зробив Кисимов у вітчизняне кіномистецтво. Поруч з іменами небагатьох піонерів болгарського кінематографа стоїть і його ім'я. Людина титанічної праці, він заслужено здобув славу великого артиста, великого патріота.

Костантин Кисимов у фільмі «Хитрий Петро».

АРГЕНТІНА

Великою популярністю у глядачів користується аргентінська комедійна акторка Беатріс Бонне. Нещодавно вона успішно виступила в телевізійній виставі «Моя прекрасна леді» за відомою п'єсою Бернарда Шоу. Беатріс Бонне виступає також у класичному репертуарі — п'єсах Мольєра, Гарсіа Лорки, Кассони. Не так давно дебютувала вона і в кіно — знялася в кінокомедії «Ринок квітів», який демонструвався на IV Московському кінофестивалі.

Беатріс Бонне.

БЕЛЬГІЯ

Брюссельський оперний театр готує постановку «Кільця Нібелунгів». Твір цей розрахований, як відомо, на чотири вечори, але в Брюсселі він ітиме, як звичайний спектакль, — один вечір. Художній керівник театру Моріс Гюїсман заявив представникам преси, що постановка ця зовсім не буде профанацією творчості Ріхарда Вагнера; навпаки, мовляв, вона дозволить познайомити з «Кільцем Нібелунгів» широке коло слухачів.

М. Гюїсман повідомив, що провідні солісти оперного театру в Байрейті (Західна Німеччина), колектив якого вважається найкращим інтерпретатором творів Ріхарда Вагнера, вже зголосилися взяти участь у брюссельській виставі.

БОЛГАРІЯ

На сцені Русенської народної опери відбулася прем'єра опери «Міст», музику до якої написав Олександр Райчев, лібретто — поет Володимир Башев. Цей перший оперний твір композитора О. Райчева розповідає про героїчний подвиг групи молодих партизанів-комуністів під час другої світової війни.

Особливо велику роль в музичній драматургії твору відведено оркестру. Він несе симфонічне начало, через

нього композитор об'єднує окремі великі і малі фрагменти та епізоди.

ГВАТЕМАЛА

Мігель Астуріас написав п'єсу про Лас Казаса — людину, яка присвятила своє життя боротьбі за права корінного населення країн Латинської Америки. Як зазначає автор, твір цей, хоч і присвячений подіям далекого минулого, перегукується з подіями сучасності.

ДАНІЯ

Для створення фільму «Північ у вогні» група датських кіномитців використала кадри, які датські оператори, ризикуючи життям, таємно знімали в часи гітлерівської окупації. Поєднуючи ігровий сюжет з рідкісними документальними кадрами, автори фільму «Північ у вогні» створили надзвичайно цікавий і правдивий твір.

ДРВ

На сцені Ханойського театру опери і балету поставлено першу в'єтнамську національну оперу «Міс Сао». Цей твір присвячений революційній боротьбі в'єтнамського народу проти іноземних загарбників. Центральним в опері є образ молодої дівчини, яка стала народною героїнею.

Сцена з першого акту опери.

ІРЛАНДІЯ

«Наш народ майже не знає своїх великих письменників, творчість яких поза межами Ірландії здобула світову славу». Такими словами газета «Уоркерс войс войс»

НОВИЙ ФІЛЬМ СТЕНЛІ КРАМЕРА...

Остання робота американського режисера Стенлі Крамера (автора фільмів «Скуті ланцюгом», «Нюрнберзький процес», «Це шалений, шалений, шалений світ») — фільм «Корабель дурнів» — викликав жваві відгуки в усій світовій пресі.

Стенлі Крамер цього разу екранізував однойменний роман Катрін Енн Портер. (Сценарист — автор «Нюрнберзького процесу» Еббі Манн).

Дія фільму відбувається в 1933 році на кораблі, який вийшов з кубинського порту Санта-Круз і прямує до Німеччини. Герої фільму — пасажири першого класу, які уособлюють вищі верстви Німеччини часів фашистської диктатури. Один з пасажирів — карлик Глокен — весь час коментує події, які відбуваються на кораблі. Поступово глядач знайомиться з усіма пасажирами, дізнається про життєвий шлях кожного з них, з'ясовує їхні настрої. Фільм змонтований з окремих епізодів, які відбуваються в різних кутках величезного корабля. Епізоди ці в цілому створюють картину тогочасного суспільства.

В останніх кадрах глядач стає свідком прибуття корабля до німецького порту, де добропорядну, стару фрау зустрічає син — із свастикою на рукаві.

У фільмі «Корабель дурнів» знімались найвідоміші майстри світового кіно: Вів'єн Лі, Сімона Сіньйоре, Оскар Вернер, Елізабет Ешлі, Гейнц Руманн та інші.

Сімона Сіньйоре і Оскар Вернер у фільмі «Корабель дурнів».

Англійський журнал «Філмз енд філмінг», рецензуючи новий твір Стенлі Крамера, особливо відзначає талановите виконання ролей іспанської аристократки-наркоманки Сімоною Сіньйоре та корабельного лікаря Шумана — Оскаром Вернером.

«Крамер примусив цих двох акторів вкласти у виконання ролей весь свій хист, — пише рецензент Робін Бін. — Такої акторської гри ми не бачили в кіно вже давно».

„НЕГАТИВНА ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ"

За нещодавно опублікованими матеріалами спеціальної комісії італійського парламенту, в країні триває й загострюється криза в галузі музейної справи.

Комісія зазначає, що регулярно, кілька десятків разів на рік з музеїв та мистецьких і археологічних заповідників країни зникають цінні полотна, скульптури та інші експонати. Стало відомо, наприклад, що з речей, викрадених із етруських могил, злодії обладнали приватний музей. Нещодавно якийсь вандал пошкодив найцінніші полотна у відомій галереї Уффіці у Флоренції,— сталося це передусім через брак персоналу в цій скарбниці мистецтва.

І досі в країні не проведено повного обліку мистецьких творів, що розпорошені по тисячах каплиць і монастирів,— зате дедалі зростає так звана «негативна інвентаризація» — список викрадених шедеврів.

СКАРБИ ПІД ЗАМКОМ

Стіни одної з кімнат Ватіканського палацу прикрашають чотири фрески Рафаеля і дві Джуліо Романо. Вважаючи ці фрески «аморальними», папські служителі розраховували на те, що їх зруйнує час.

Третій поверх Ватіканського палацу, де міститься вищезгадана кімната з фресками, в XVI столітті належав кардиналу Бернарду Довіцці, на прізвисько Книжник. Він і був замовником фресок, схованих зараз від людського ока в приміщенні, що правило кардиналу за ванну кімнату.

В 1520 році, за вказівкою папи Льва X, кардинал був отруєний. Сторонніх до ванної кімнати Книжника відтоді не пускають. Тим-то відомості про фрески можна знайти тільки в кількох каталогах приватних колекціонерів; існують також фотографії, зроблені кількома ватіканськими вченими, яким пощастило ввійти до цієї кімнати. Останнім бачив твори Рафаеля й Романо мистецтвознавець Джон Пассаван.

Джуліо Романо. Німфа Сірінга і Пан.

Рафаель. Венера.

Саме Пассаван розповів про жахливі умови, в яких зберігаються ці шедеври мистецтва.

Які ж твори сховані від людства в таємничій кімнаті? Це чотири фрески на сюжети з грецької міфології Рафаеля і дві фрески, створені його учнем Джуліо Піппі, на прізвисько Романо. На одній з них зображені бог Пан і німфа Сірінга, на другій — Венера та Адоніс. Пассавані писав, що твори Рафаеля сповнені чарівної сили, привабливості й грації; його захопив також Рафаелів пейзаж, на тлі якого зображена Венера.

До 1950 року кімната була замкнена. Але потім, за наказом тодішнього папи, стіни її були закриті дошками й полотном, і приміщення це деякий час правило за каплицю. Проте незабаром каплицю закрили. Рафаелева Венера в оригіналі й досі залишається під замком.

РЕЦЕПТ „ВЕСТЕРНУ“

Американський кіноактор Одді Мерфі може вважатися справжнім спеціалістом з ковбойських фільмів-«вестернів». Нещодавно він заявив представникам преси: «На моєму рахунку незабаром буде сорок вестернів. Це жанр, який я дуже люблю, бо знаю усі його тонкощі. Мені здається неможливим винайти щось нове у цій галузі».

характеризує наслідки цензурного свавілля в Ірландії. Державний цензурний комітет, який складається з шести осіб, систематично забороняє видання книжок багатьох письменників-ірландців, серед них і творів Шона О'Кейсі.

Внаслідок проведеного в Ірландії опиту виявилося, що значна частина населення ніколи не читала творів цих письменників і навіть не знала їхніх імен.

ІТАЛІЯ

Колись Італія була країною численних пересувних театрів, у яких грали кращі актори, а постановки здійснювали найвідоміші режисери. Ще десять-п'ятнадцять років тому такі колективи, переїжджаючи з міста в місто, незмінно виступали в переповнених театральних приміщеннях. Тепер же, на думку італійської преси, вони доживають останні дні.

В статті про становище пересувних театрів газета «Мессаджеро» повідомляє, що минулого року припинили своє існування ще дві трупи, очолювані такими популярними режисерами, як Паоло Стоппа і Ріна Мореллі. В цих театрах часто ставив нові п'єси Лукіно Вісконті. Репертуар їх складався з творів Шекспіра і Піранделло, Бомарше і Чехова, нових п'єс сучасних авторів. Закриття загрожує також колективу Альбертацці та деяким іншим. Причина цього явища скрізь одна й та сама: фінансові труднощі.

США

Мері Пікфорд — 72 роки. Вже майже 40 років не сходять з екранів фільми, за участю цієї славнозвісної акторки. Нещодавно Мері побувала в Парижі, де відбувся фестиваль її кінофільмів (німих та звукових).

Мері Пікфорд — 72 роки.

ФРН

Генріх Бель сам належить до «Групи 47» — цього найбільшого й найавторитетнішого літературного об'єднання в Західній Німеччині, але останнім часом він виступає з досить різкою критикою діяльності цієї групи.

Журнал «Меркур» нещодавно надрукував статтю Генріха Беля «Безпорадна «Група 47». Письменник пише, що найдошкульнішим місцем цього літературного об'єднання є, на його думку, інертність і безпорадність у політичних питаннях.

Генріх Бель закидає учасникам «Групи 47» те, що вони не надають відповідної ваги громадсько-політичному аспектові діяльності письменників, не використовують усіх можливостей для критики політичного курсу боннського уряду.

ФРАНЦІЯ

Режисер Теренс Янг знімає у Франції фільм про життя відомої танцівниці Айседори Дункан.

* * *

Відомий французький співак, кіноактор, автор багатьох пісень Шарль Азнавур написав музику до оперети під назвою «Шановний пан Карнавал».

Оперета поставлена наприкінці 1965 року в Парижі.

Шарль Азнавур.

Одді Мерфі перелічив і основні епізоди «вестернів»:

На поштову карету напали бандити в масках.

Іноземець, одягнений у чорне, заходить до корчми, і всі обертаються, щоб побачити його.

Герой тікає з в'язниці за обставин, що свідчать про його мужність і спритність.

Він віч-на-віч зустрічається із зрадником і говорить: «Один із нас зайвий».

Партія у карти перервана, руки хапаються за револьвери.

Чоловік іде безлюдною вулицею, рука його стискає зброю, тоді як на нього з усіх боків чатують вороги.

Доброчесний громадянин виявляється шахраєм.

Кінь, який стає головним помічником героя, мчить його до героїні.

Зловмисники постачають індійців зброєю і алкоголем.

Дзеркало розлітається в дрізки під час стрілянини в корчмі.

ЛИСТИ БЕРНАРДА ШОУ

У видавництві «Макс Рейнгардт» вийшов перший том епістолярної спадщини Бернарда Шоу. В ньому опубліковано понад сімсот листів, написаних великим драматургом з 1874 по 1897 рік. Більшість з цих листів досі ще ніколи не публікувалася, а деякі були відомі лише в уривках.

Якщо в перших листах перед читачем постають радощі й турботи клерка дублінської контори по продажу землі, то в останніх уже йдеться про успішну постановку «Учня диявола» в Нью-Йорку. Так крок за кроком можна простежити шлях скромного провінційного службовця до світової слави.

Рецензуючи перший том епістолярної спадщини Бернарда Шоу, газета «Дейлі уоркер» зазначає, що опубліковані листи проливають світло на ранній етап соціалістичного руху в країні та на історію англійського театру. «Цей том допомагає нам краще зрозуміти самого Шоу і його час», — пише рецензент газети «Дейлі уоркер» Алек Уест.

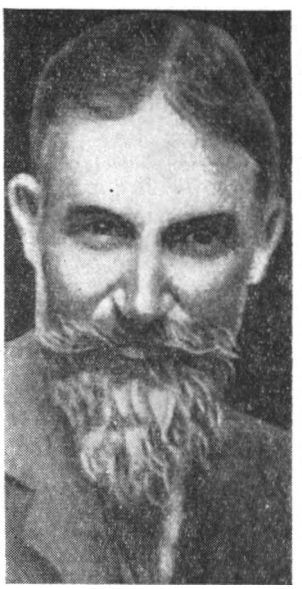

Маловідоме фото Бернарда Шоу.

ПАЛАЮЧИЙ ПАРИЖ

Раннього серпневого ранку 1965 року парижани прокинулися від гуркоту танків, вибухів, стрілянини. Вони побачили на вулицях столиці картину бою між бійцями руху Опору і гітлерівцями. Це розпочалися зйомки нового фільму відомого кінорежисера Рене Клемана «Чи палає Париж?». Остання робота постановника «Битви на рейках» присвячена подіям паризького повстання в серпні 1944 року. Ось що розповів Р. Клеман кореспондентові «Юманіте діманш» Ж. Ансі:

«Я давно мріяв про створення цього фільму. Я наче поринув у свою юність, знову став двадцятирічним юнаком. Нелегко відтворити на плівці ті незабутні дні і вдихнути в них життя. Але всі ми, вся наша зйомочна група твердо переконані, що така картина повинна вийти на екрани. У Франції небагато фільмів на історичну тематику, особливо про 1939 — 45 рр.».

Клеман підкреслив, що своїм головним завданням він вважає показати велич повстання і героїзм повстанців.

«Відтворюючи історичні кадри, — веде далі режисер, — ми водночас думаємо і про сьогоднішній день. Понад усе нас цікавлять люди — учасники й організатори подій».

Фільм «Чи палає Париж?» безумовно стане подією в культурному житті Франції, і не лише завдяки особі його автора чи відомим виконавцям (у ньому знімаються Ж.-П. Бельмондо, А. Делон, І. Монтан, Л. Карон, М. Версіні). Адже це буде фільм про волелюбність і патріотизм французького народу, про славну сторінку з історії Франції.

ЛАУРЕАТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРЕМІЇ

Список лауреатів Національної премії НДР поповнився новими іменами.

Відомий композитор Пауль Дессау відзначений премією за свої музичні твори. Коло творчих інтересів цього митця вельми широке. Його музика лине з кіноекранів і оперних сцен, симфонічні твори його виконують кращі оркестри країни.

Творчий шлях іншого лауреата — актора Вольфа Кайзера нерозривно пов'язаний з театром «Берлінер ансамбль» та драматургією Бертольта Брехта. Зокрема, В. Кайзер по праву вважається найкращим у світі виконавцем ролі Мекхіта в п'єсі Брехта «Тригрошова опера».

Лауреатами Національної премії стали і два письменники: Г. Маурер та М. Вейскопф.

Георг Маурер — автор прекрасних ліричних віршів, один з кращих сучасних німецьких поетів. Плідно виступає він і в галузі літературознавства, перу його належать численні роботи з питань естетики, поетики.

Письменниця Маргарет Вейскопф, яка пише під літературним псевдонімом Алекс Веддінг, є автором численних творів для юнацтва. В рішенні Комітету по національних преміях зазначено, що твори письменниці відіграють велику роль в справі виховання німецької молоді в дусі соціалізму, в дусі дружби народів і міжнародної солідарності трудящих.

Почесний нагрудний знак, яким нагороджують лауреатів Національної премії НДР.

Преміями нагороджені кіномитці, що створили фільм «Пригоди Вернера Гольта», а також ряд акторів, художників, співаків.

НЕЗВИЧАЙНИЙ СПЕКТАКЛЬ

Нова п'єса-ораторія Петера Вейсса «Слідство» вже обійшла сцени багатьох країн світу. Як відомо, автор, надаючи тому чи іншому театрові право на постановку п'єси, ставить при цьому одну вимогу: касовий збір од неї має бути переданий у фонд допомоги жертвам фашизму.

Скульптор Фріц Кремер, актор Райнер Шельхер та публіцист Александр Абуш — учасники вистави «Слідство»

Найвідоміші режисери і актори працюють зараз над постановкою «Слідства». Деякі вистави цієї п'єси перетворилися на визначні театральні, а також і політичні події.

Група членів Німецької Академії мистецтв — письменники, художники, актори — вирішили своїми силами здійснити постановку «Слідства» в концертному виконанні. На кожну роль у п'єсі претендувало кілька чоловік. І ось остаточно визначився колектив виконавців: письменники Анна Зегерс, Бруно Апіц, Александр Абуш, Стефан Хермлін, актори Єлена Вейгель, Ервін Гешоннек, Вольфганг Лангхоф, театральні режисери Ганс Роденберг, Максим Валентин, скульптор Фріц Кремер, славетний співак Ернст Буш та інші.

Всі ці люди на собі відчули страхіття гітлерівських концтаборів.

Газета «Берлінер цейтунг» пише: «У нас, в НДР, кожен хто побачить «Слідство», скаже: «Жертви фашизму живуть серед нас!»,— а там, у ФРН, він змушений буде сказати: «Убивці живуть серед нас!»

* * *

Паризький театр «Атене» показав глядачам нову постановку п'єси Ж.-П. Сартра «Альтонські в'язні». Ця вистава йтиме на сцені театру до весни 1966 року. В п'єсі не було зроблено ніяких текстуальних змін порівняно з виставою 1959 року, тобто року її написання. Сюжет п'єси — добровільне ув'язнення колишнього націстського офіцера Франца — залишився той самий, але Ж.-П. Сартр заявив представникам преси, що тепер він хоче, щоб п'єса нагадувала не лише про злочини німецьких фашистів, але й про злочини французів в Алжірі.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Героїня другого повнометражного художнього фільму талановитого чеського режисера Мілоша Формана «Кохання блондинки» — 16-річна Андула — одна з кількохсот дівчат, що працюють на фабриці дитячого взуття в маленькому містечку.

Дівчина знайомиться з молодим музикантом, і про її нещасливе кохання й розповідає Мілош Форман у своєму фільмі.

Чеська критика тепло сприйняла цей фільм, який свідчить про подальше зростання майстерності режисера.

ШВЕЦІЯ

27 шведських митців стали учасниками відкритої в Стокгольмі виставки графіки, живопису й скульптури, присвяченої боротьбі в'єтнамського народу проти іноземної інтервенції. Провідні шведські газети, закидаючи організаторам виставки «втручання в політику», змушені все ж визнати неабиякий мистецький рівень експонованих творів.

ЮГОСЛАВІЯ

Протягом останніх чотирьох років в Югославії видано близько тисячі нових літературних творів в усіх жанрах. Серед них — триста шістдесят драматичних творів, які були поставлені в театрах країни, показані по телебаченню, виконані по радіо. Весь час зростає і кількість романів, повістей, що перекладаються за межами країни. За цей час твори письменників Югославії вийшли 26 мовами народів світу.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗРАЗКОВІ ЛОРДИ. Двадцять три члени британської палати лордів виступили в дебатах з промовами про необхідність зробити всі виступи в палаті більш короткими. Виступ кожного лорда тривав у середньому чотири з половиною хвилини.

РЕКЛАМА. Один торговець м'ясом у Ганновері виставив у вітрині своєї крамниці щит з таким написом: «Купуйте чудові паштети. Вони точнісінько такі, які колись робила ваша дружина, поки ви не придбали телевізор».

РІДНА МОВА ЧИ ІНОЗЕМНА? Коледж Тоугалоу в штаті Міссісіпі запровадив тепер викладання англійської мови як іноземної. Бо мова, якою розмовляють на півдні Сполучених Штатів, має дуже мало спільного з англійською.

МАВПА ДОПОМАГАЄ БІЗНЕСУ. Один павіан з зоопарку Нью-Орлеана рекламує вироби місцевої тютюнової фабрики: він викурює щоденно по шістнадцять сигарет. Навчали тварину цій нелегкій справі протягом двох місяців. Заробітна плата павіана невелика — банан за кожну сигарету.

1001 БЕЗГЛУЗДА ГОДИНА. Більшість безглуздих рекордів належить Сполученим Штатам, але на цей раз пріоритет перехопили західні німці. 66-річний житель ФРН Гейнц Арнц грав на роялі 1001 годину, вдень і вночі, перериваючи свою «роботу» лише на дві години щодоби. Попередній американський рекорд — 1000 годин за роялем — побито.

Шаблюки принесено

Виборці з шаблями

Швейцарська буржуазія ніжно любить «милу, спокійну старовину», та особливо віддані їй в Аппенцеллі. Цей кантон вважається архаїчним навіть в Швейцарії. Деякі суспільні звичаї в ньому залишаються незмінними вже кілька сторіч.

Недавно в Аппенцеллі відбулися чергові «вибори». Обирали сімох урядових радників, представників п'ятдесятитисячного населення.

Як і попередніх, їх обирали з-поміж фабрикантів, торговців, скупників сільськогосподарської продукції, суддів та адвокатів. Жоден селянин, жоден робітник досі ще не балотувався на виборах. Адже з давніх-давен вибори провадяться тут шляхом відкритого голосування саме для того, щоб можна було слідкувати, за кого голосує кожна людина. Таким чином власник фабрики контролює майстра, майстер — робітника, скупник продукції — селянина, селянин — наймита.

Вибори — справа серйозна!

Для проведення виборчої комедії кандидати в радники зустрічаються із своїми виборцями на общинному лузі. Давня приказка говорить: «Славний той, хто носить зброю», і тому більшість громадян з'являється на вибори з шаблями, архаїчними мечами, довгими кинджалами або просто з багнетами швейцарської армії. У запрошеннях на вибори так і пишеться: «В неділю, об одинадцятій годині, в пристойному вбранні і з холодною зброєю прийти на общинний луг...»

Перш, ніж «славний, вільний, озброєний» бідний селянин, наймит або робітник обере свого одягненого у фрак кандидата, він вислуховує повчальне слово глави об-

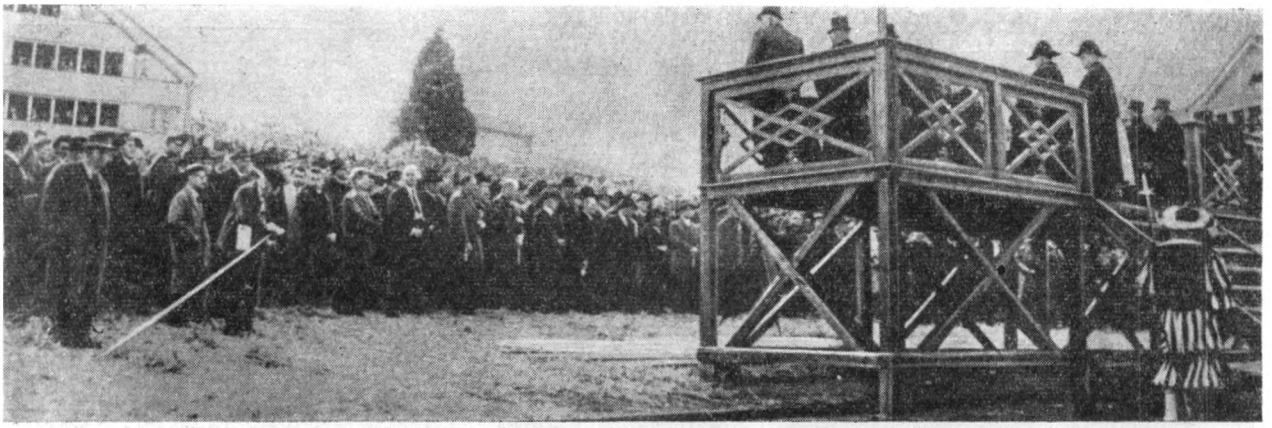

Виборчого церемоніалу дотримуються завжди. Охоронці трибуни вдягнені в середньовічне вбрання.

щини. Той говорить про високий обов'язок громадян і, як це було під час виборів 1965 року, закликає до вірності «вільному світові» та його авангарду Сполученим Штатам, які скидають зараз бомби на в'єтнамські села.

Проходить година, і «славні, озброєні» підносять руки, голосуючи за «своїх» кандидатів. Сміливець, що наважиться «йти не в ногу», шаблю свою не втратить, але роботу напевне.

Живуть в кантоні переважно селяни, чабани, прядильники, ткачі й невеликий, але багатий і тому впливовий прошарок знахарів та зцілителів, що лікують хворих різними травами, зіллям та таємничими пілюлями.

В 1871 році кантональний закон дозволив вільну, нічим не обмежену діяльність шарлатанам від медицини. Вже 94 роки Аппенцелль являє собою пекельну кухню, де виготовляється всіляке зілля і «чудодійні» пілюлі на всі випадки життя.

Лікуванням в Аппенцеллі займаються колишні санітари, слюсарі, безробітні столяри, купці, що збанкрутували, неписьменні селяни; розстриги-священики; жадібні до грошей сектанти; студенти-медики, що не витримали екзаменів; і кожен робить це на власний розсуд і за власним методом. Як не дивно, знахарі Аппенцелля користуються європейською славою.

Тепер в кантоні офіційно зареєстровано 250 зцілителів, щорічний прибуток яких податкові органи оцінюють в три мільйони швейцарських франків. Але місцеві власті дивляться на шарлатанів крізь пальці, бо «лікуватись» до них приїздять багаті німці з ФРН, французи, бельгійці, голландці та інші іноземці, які залишають у кантоні чимало валюти.

Щоправда, якось було утворено урядову комісію, що мала обмежити діяльність знахарів і забезпечити кантон справжніми лікарями. Але робота цієї комісії не дала наслідків.

Під час останніх виборів зцілителі дружно голосували за кандидатів-багатіїв. І новообрані державні радники вже подбають про те, щоб шарлатанство і далі процвітало в Аппенцеллі.

«Славні, вільні» громадяни голосують.

З ВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

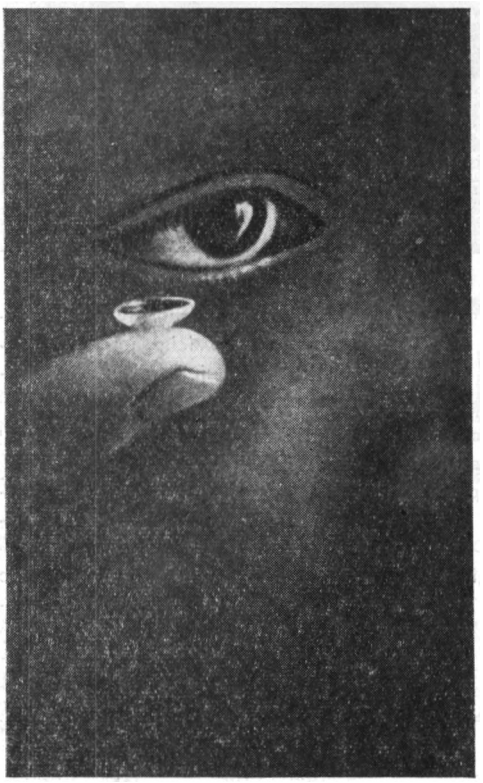

ЛІНЗИ З РЕТОРТИ

Після тривалих експериментів чехословацькі вчені розробили технологію заводського виробництва м'яких еластичних лінз для очей, що повністю заміняють окуляри. Вже в 1966 році буде випущено потрібну кількість контактних лінз різних діоптрій.

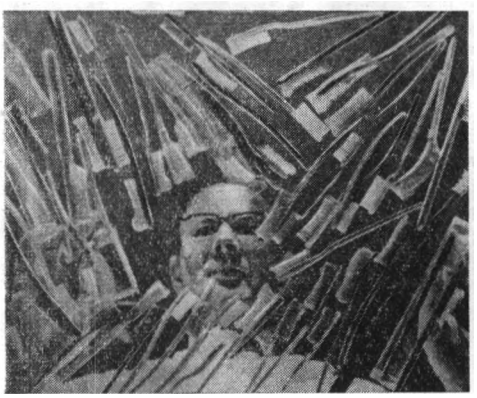

КОРИСНА КОЛЕКЦІЯ

Зубний лікар Гримман з Лейпціга збирає зубні щітки наших часів. Він робить це зовсім не задля розваги, а, вивчаючи всі види щіток, одбирає з них найкращі і рекомендує їх промисловості.

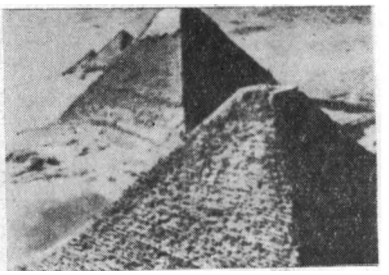

НА СТАРОМУ АВТОМОБІЛІ

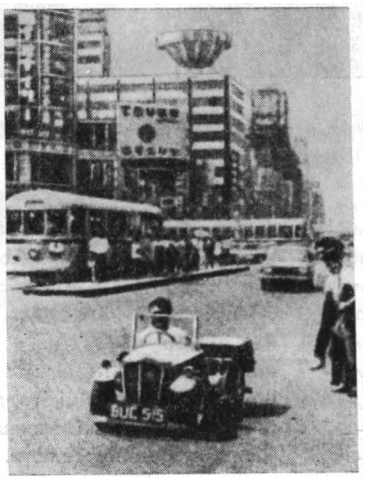

Джім Паркінсон любить старі автомобілі. Недавно на старенькому «Райтеркрафті», що з'явився на світ 1935 року, Паркінсон зробив подорож навколо світу. Він побував у Радянському Союзі, Японії, Сполучених Штатах та інших країнах.

ЦІКАВИЙ ПРОЕКТ

Чи можна просвітити величезну єгипетську піраміду? Рентгенівське проміння тут безсиле, а космічне? Єгипетські вчені помітили, що у внутрішніх переходах та камерах інтенсивність космічного випромінювання неоднакова. Отже, виникає можливість, точно вимірюючи випромінювання, знайти в тілі піраміди не виявлені ще проходи, камери та інші порожнечі.

ТУАЛЕТ БУДДИ

Щороку, коли закінчується туристський сезон, в японському храмі Тодайї починається генеральне прибирання. Шістдесят служителів храму озброюються щітками та ганчірками й починають мити статую Будди. Статуя має заввишки 14 метрів, і служителям доводиться прив'язуватися канатами.

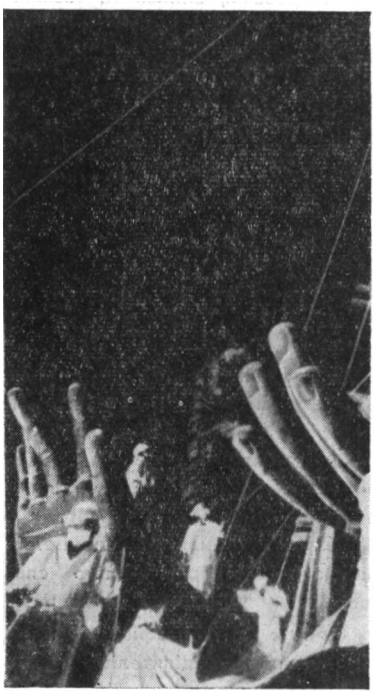

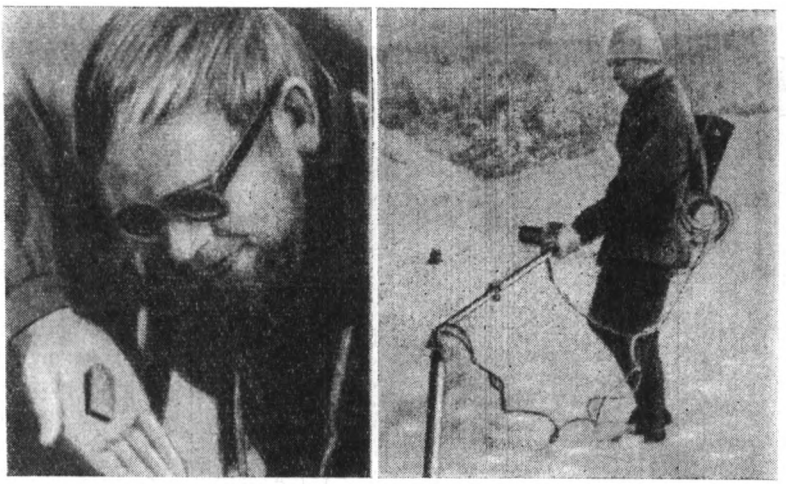

МАГНІТ — РЯТІВНИК

Невеличка пластинка магніту завдовжки в п'ять сантиметрів буде незабаром супутником кожного альпініста. Якщо людина стане жертвою лавини, її легко можна буде відшукати навіть під шаром снігу завтовшки до чотирьох метрів. Прилад, що працює за принципом звичайного міношукача, зреагує на магнітну пластинку.

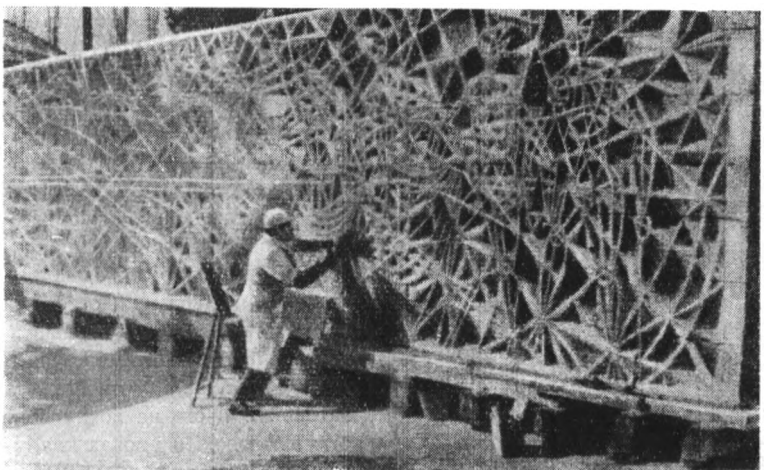

МИСТЕЦТВО Й ГРОШІ

Для школи мистецтв в одному графстві Англії скульптор —професор А. Х. Геррард, створив цю стінну пластику, назвавши її «Захоплення». Вона дійсно захоплює: скульптор одержав за неї 20 тисяч англійських фунтів стерлінгів.

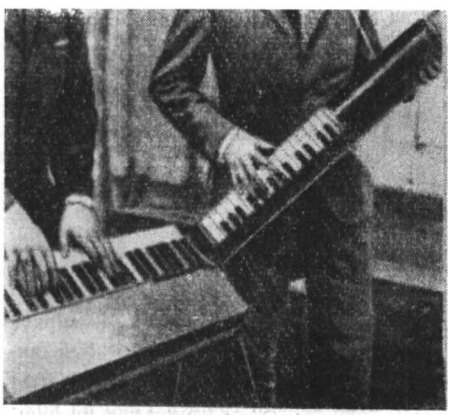

«КЛАВІНЕТ» І «ТУБОН»

Ці нові електронні музичні інструменти створено в Швеції. «Клавінет» (ліворуч) має обертову клавіатуру, що дає змогу музикантові грати стоячи. «Тубон» (праворуч) — це подовжений циліндр з клавіатурою. Він звучить як баритон-саксофон, а якщо увімкнути його до електромережі — як електричний бас.

ГОТЕЛЬ У ХМАРАХ

У Чехословаччині, поблизу міста Ліберця, на горі висотою 1012 метрів буде збудовано такий готель. Цю незвичайну форму споруди обрано тому, що на горі швидкість вітру часто досягає вісімдесят кілометрів на годину, а тиск снігу на один квадратний метр становить сто кілограмів. В готелі буде 24 кімнати, ресторан, буфет та інші приміщення, а вся будівля загалом являтиме собою телевізійну башту.

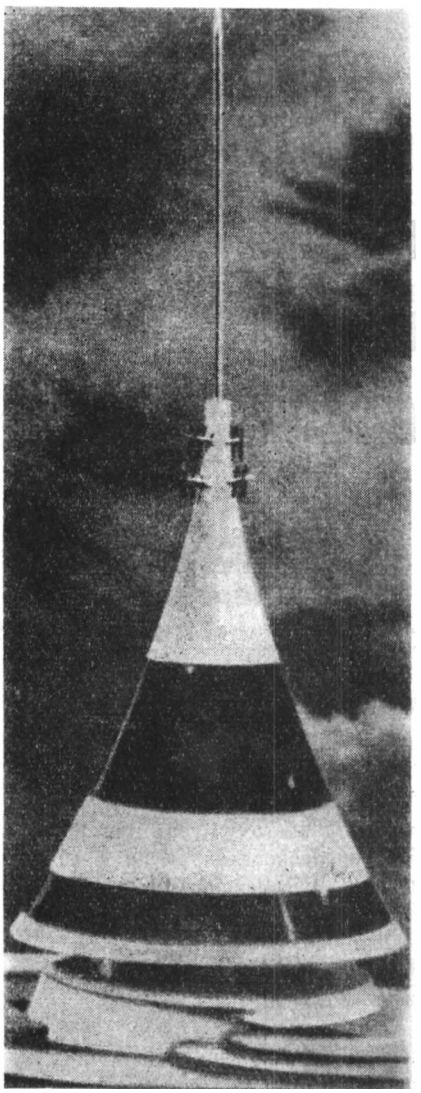

НАЧЕ В КРАПЛИНІ ВОДИ

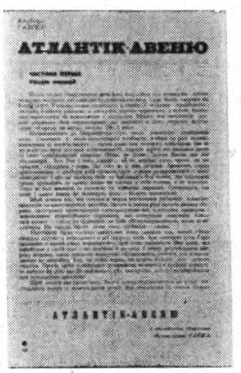

Альберт Галпер. Атлантік-авеню. Роман. «Вітчизна» №№ 8—10. 1965.

Протягом 1965 року журнал «Вітчизна» двічі знаходив на своїх сторінках місце для нових творів прогресивної зарубіжної літератури. В лютому увазі читачів був запропонований роман французького письменника Жоржа Сіменона «Замах на бродягу», а з серпня по жовтень друкувався роман американця Альберта Галпера «Атлантік-авеню».

Обидва романи підказані сучасною дійсністю, вони змальовують сьогоденне життя в країнах капіталу. І хай у «Замаху на бродягу» йдеться про громадян деяких країн Західної Європи, яких життя ненароком звело у Парижі, а в «Атлантік-авеню» — про людей, мало не з усього світу закинутих недолею до Нью-Йорка, — обидва твори в головному перегукуються між собою: і там, і там показано ненаситну владу Жовтого диявола, який нещадно нівечить, спотворює, принижує людину.

На жаль, і Жорж Сіменон, і Альберт Галпер проходять осторонь того процесу, з яким зв'язане визрівання класової свідомості передових верств тамтешнього суспільства, тих його верств, які все рішучіше піднімаються на боротьбу за свої права, відстоюють свою гідність, прозирають у світле майбуття. Але облишмо те, чого в творах немає. Зупинімось на тому, що в них є. А є в них не так уже й мало. Є велика, мужня, неприкрита правда того життя, яким живуть, вірніше кажучи, животіють мільйони людей, приречених на безпросвітні нестатки й пошуки заробітку, щоб хоч якось перебути від сьогодні до завтра.

З особливою яскравістю розкриває цю правду Альберт Галпер, хоч, на перший погляд, зображені ним події відбуваються в межах тільки одної вулиці — отої Атлантік-авеню. Одначе, повторюємо, це так здається тільки на перший погляд. Бо насправді в тому, чим живе ота вулиця, яких так багато й у тім же таки Нью-Йорку та в інших містах Сполучених Штатів Америки, наче в краплині води віддзеркалюються риси, притаманні всьому заокеанському «вільному світові».

На Атлантік-авеню ми познайомилися із строкатою юрбою типів, які, попри свою зовнішню відмінність, схожі між собою, бо об'єднує їх гонитва за доларом, прагнення здобути гроші будь-яким засобом — брехнею, підкупами, шантажем, зрадою, лицемірством, шахрайством. Всі ці прийоми стають у пригоді не тільки явним негідникам на зразок Гаро Баліка, який, змітаючи все із свого шляху, рветься у впливові бізнесмени, але й його поплічникам по збуту крадених речей (він і сам вважає їх бандою гангстерів). Дещо з цих методів певною мірою використовують і люди, яких письменник окреслює з симпатією, а подеколи і з співчуттям. Досить простежити хоч би за тим, як часом збиваються на манівці й Нат Абаджян, і Еллен — персонажі в основі своїй позитивні. З цього на повну силу постає висновок: в умовах капіталістичного світу важко, дуже важко прожити чесній людині. Саме життя заганяє її в глухий кут, у безвихідь, де залишається або заподіяти собі смерть (як те й зробив, не витримавши конкуренції, хазяїн маленької закусочної містер Голдстейн), або стрімголов кидатись від одної авантюри до іншої, ще відчайдушнішої (як те й робить Гаро Балік, поки, борсаючись у міцно сплетених тенетах «ділового» світу, остаточно в них не заплутується).

Отак крізь увесь роман провідним лейтмотивом проходить всевладна сила бізнесу.

«Гроші, гроші, гроші... — міркує Гаро Балік. — Вони потрібні, якщо ти хочеш чогось досягти». І отак заради грошей Гаро на кож-

ному кроці шукує всіх і вся — і нинішніх та майбутніх компаньйонів, і двоюрідного брата Абаджяна, який до нього ставився напрочуд щиро й безкорисливо, і людей, яким заприсягався в дружбі й відданості.

Та чи не з найбільшою силою Гаро Балік відчув ненажерливість Жовтого диявола, коли спільники-гангстери, від яких він намагався втекти, приперли його до стіни: «Його думки гарячково шукали виходу... Треба виплутуватися з цього становища. Якби у нього були гроші, досить грошей, він би, можливо, зміг ще мати з ними справу. Достатні гроші — це мова, яку всі розуміють».

Гаро Балік, певна річ, міркує так не один. Навіть Еллен, яка прагнула заробити собі на шматок хліба чесною працею, теж одного разу спокусилось була на дурні гроші й потрапила в таку ж пастку, як отой професійний шахрай.

З безпросвітної скрути не вилазять й інші герої роману.

А як же живуть ці люди в години, вільні від пошуків заробітку? І тут стільки ж бруду, якщо не більше. Стихія розпусти в капіталістичному світі засмоктує з такою ж силою, як і стихія грошей. Письменник не шкодує фарб, щоб із справді бальзаківською нещадністю (як слушно зазначено в передмові) показати й цю сторону довколишнього життя.

Власне, тут усе зводиться не до самого лише характеру «розваг»... В отому огидному падінні обидві сторони зазнають невигойної душевної травми. І ті, що воліють знайти бодай короткочасне забуття, і ті, для кого продаж свого тіла стає звичайнісінькою професією, тобто знову ж таки засобом прожити.

Ось чому глибоко співчуваєш, скажімо, і Нату Абаджяну, і Еллен, яким у поєдинку з шаленством розбещеності забракло сили волі, щоб зберегти незайманою свою чистоту, і отій пуерторіканці Мерседес, яка, ще будучи підлітком, досягла найвищої «досконалості» в торгівлі собою.

Звичайно, картина, намальована в «Атлантік-авеню», не повинна створювати враження, ніби в усій країні нема нічого світлого й здорового. Ми б, мабуть, і побачили цвіт нації, якби письменник, як уже зазначалося вище, не обминув зображення представників трудового робітництва, прогресивної частини заокеанського суспільства, з якими пов'язана світла прийдешність американського народу. Але висока пізнавальність роману визначається і тим, що потрапило на його сторінки, твір вражає глибиною неспростовності, показує, як у живій дійсності виглядає той світ, що зусиллями заокеанських пропагандистів на всі лади вихваляється як вільний і щасливий.

Правду життя, як бачимо, приховати не можна. Вона будь-що проб'ється на люди.

Борис БУРКАТОВ

ПІСТОЛЕТНА ПОЛІТИКА

Герда Хаак, Хорст Кеслер. Політика проти культури. Видавництво «Дітц-ферлаг». Берлін. 1965.

Герой п'єси фашистського письменника Ганса Йоста — «ідеальний націонал-соціаліст» Лео Шлагетер, якого критики з «Фелькішер беобахтер» проголосили зразком, своєрідним еталоном гітлерівця, заявляв: «Коли я чую слово «культура», моя рука тягнеться до пістолета». Цей вислів потім приписували і Гітлеру, і Геббельсу. І ніякої помилки в цьому, власне, не було. Адже «пістолетна політика» в галузі культури була узаконена фашистськими верховодами.

Нині, через тридцять років після того, як Лео Шлагетер з'явився на театральних сценах третього рейху, і через двадцять років після розгрому фашизму, «пістолетна політика» відроджується в Західній Німеччині послідовниками Геббельса та Йоста.

Німецькі соціологи Герда Хаак і Хорст Кеслер зібрали великий матеріал про політику в галузі культури, чи, точніше, політику проти культури, що її провадять правлячі партії і уряд ФРН. Свою книгу, видану берлінським видавництвом «Дітц-ферлаг», вони так і назвали «Політика проти культури».

Боннські правителі люблять повторювати, що у ФРН нібито не існує державного апарату, який контролював би культурні процеси, що уряд, мовляв, зовсім не втручається в питання літератури, мистецтва, а це, в свою чергу, свідчить про «широку демократію», «духовну свободу» тощо.

Автори книги «Політика проти культури» починають з рішучої відповіді боннським ханжам, з викриття всієї облудності й брехливості цієї їхньої пропагандистської тези, яку, на жаль, приймають ще за чисту монету в певних колах інтелігенції зарубіжних країн.

Справді, у ФРН не існує ні міністерства культури, ані іншого

урядового органу, який безпосередньо займався б справами, скажімо театральними, кінематографічними або видавничими. Але якщо пильніше придивитися до структури деяких боннських міністерств і відомств, то можна побачити складну й замасковану систему установ, призначених для постійного контролю над всіма сторонами культурного життя.

Наприклад, у складі міністерства внутрішніх справ, на чолі якого довгий час стояв колишній гітлерівець Хехерль, є і відділ культури, на який, зокрема, покладається організація кінематографічних конкурсів і фестивалів. І сам Хехерль — цей досвідчений поліцай—майже завжди очолював журі тих конкурсів і фестивалів.

У Бонні часто й охоче повторюють, що там, нібито, не існує ніякої державної цензури в галузі кіно. Діє, мовляв, тільки так звана «самоцензура», тобто орган, який репрезентує громадську думку. Але насправді за зразок для цієї «самоцензури» править гітлерівський духовний терор. Досить нагадати, що ця «самоцензура», заправляють якою колишні гітлерівці — теперішні діячі правлячої боннської партії ХДС-ХСС, — перепинила шлях на західнонімецькі екрани багатьом радянським фільмам і майже всім фільмам, створеним в НДР. Водночас вона відкриває широкий шлях на екрани ФРН мілітаристським і реваншистським фільмам.

Відділ культури з великим штатом працівників функціонує також і в міністерстві в справах біженців і вигнаних осіб. Такі самі відділи є і в міністерстві закордонних справ, і у військовому міністерстві, і в міністерстві з загальнонімецьких питань. Соціал-демократична газета «Форвертс» пише, що бюджети всіх цих відділів складаються з величезних сум, десятків і сотень мільйонів марок. Вищезгадані відділи безпардонно втручаються в такі справи, як видання книг, постановки нових п'єс і кінофільмів, організація виставок тощо. А головне — вони насаджують у літературі й мистецтві настанови боннської державної ідеології — реваншизм, мілітаризм, антикомунізм.

Автори книги «Політика проти культури» докладно аналізують діяльність відомства преси та інформації боннського уряду. Офіційно це відомство існує лише для того, щоб організовувати прес-конференції, підтримувати зв'язки між урядом і пресою тощо. Але насправді очолюване фон Хазе відомство преси та інформації давно вже перетворилося на негласне міністерство пропаганди на зразок геббельсівського, запозичивши всі його зловісні методи і прийоми.

Г. Хаак і Х. Кеслер зібрали для своєї книги цікавий матеріал про діяльність так званого «Культуркрайз», створеного при «Спілці промисловців», тобто об'єднанні західнонімецьких промислових магнатів, які являються фактично хазяями боннської держави. Очолює цей «Культуркрайз» Герман Рейш, один з тих промисловців, які свого часу фінансували Гітлера, допомагаючи йому захопити владу. Сам Рейш так висловився щодо мети «Культуркрайзу»: «Підприємці дуже зацікавлені в тому, щоб ідеї, на яких грунтується їхнє існування, були б провідними і в галузі культури». Що ж, сказано цілком одверто!

З ідеями Рейша, Абса, Тіссена та інших капіталістичних хижаків Західної Німеччини цілком солідаризуються і керівники ХДС-ХСС. В програмних документах цієї партії начебто обстоюється «незалежність» культури; насправді ж правляча партія завжди намагалася підкорити культурний процес у ФРН своїм політичним інтересам. І робила це шляхом грубого тиску, терору проти «інакомислячих». Нетерпимість стала у ФРН державною політикою в галузі культури.

Про це яскраво свідчать, зокрема, стенограми з'їзду ХДС-ХСС в Карлсруе в 1960 році. Доповідач од правління партії, президент боннського бундестагу Герстенмайєр виступив тоді із закликом «звертатися до духовних багатств вільного світу». Автори книги «Політика проти культури» переконливо показують, що саме мав на увазі Герстенмайєр під цим гучним гаслом. «Духовні багатства» в його розумінні — це твори Шпенглера, фашистського оберписаки Ернста Юнгера та апологета атомної бомби Карла Ясперса.

В своєму виступі Герстенмайєр широко користувався націстською термінологією, зокрема, тезою про «неосвічену й нетворчу масу», для якої досить так званої «мес-калчер», «масової культури» — дешевого сурогату, яким на Заході намагаються тепер підмінити справжню гуманістичну культуру.

Після з'їзду в Карлсруе керівництво ХДС-ХСС скликало в Гельзенкірхені спеціальну конференцію з питань культури. Теоретики на кшталт гітлерівських філософів Б. Гансслера, Т. Літта та інших вже цілком одверто пропагували на ній фашистські тези про «винятковість німецької нації», про застарілість і непридатність для наших часів поняття гуманізму тощо. Певна річ, все це було присмачено наймахровішим антикомунізмом, ворожими вихватками проти Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки, взагалі проти соціалістичної культури.

Досі йшлося про, так би мовити, теоретичні підвалини ХДС-ХСС. Але Г. Хаак і Х. Кеслер наводять у своїй книзі також чимало прикладів практичної діяльності правлячої боннської партії в галузі культури. Ось один з них: заступник голови правління партії Дуфх'юс спробував був примусити визначних західнонімецьких письменників виступити з похвалами на адресу так званого «економічного чуда». Письменники рішуче відмовилися, і тоді лідери й преса ХДС-ХСС розпочали ганебну кампанію цькування й переслідування таких відомих літераторів, як Генріх Бель, Еріх Кестнер, Гюнтер Грасс та інших. Можна нагадати також історію ліквідації тижневика «Культур», з яким у Бонні розправилися через те, що редактори його не приєдналися до слухняного хору апологетів реваншизму, мілітаризму і антикомунізму.

Брехливість тверджень про «невтручання» урядового апарату і правлячої партії в західнонімецький культурний процес стає ще очевиднішою, коли зважити на політику державних асигнувань і субсидій на видавничі справи, кіно, театр тощо.

Хто ж одержує ці субсидії? Видавництво «Шільд-ферлаг», яке, зокрема, випускає газетку гітлерів-

ських недобитків «Дейче зольдатен унд національ-цейтунг», а також серії мілітаристських книжок — спогадів «солдатів вермахту». Субсидії одержує й концерн західнонімецького «газетного короля» Акселя Шпрінгера, який видає найреакційніші газети й журнали.

Г. Хаак і Х. Кеслер досліджують також діяльність так званих приватних платних бібліотек. У 1950 році їх було в країні 13 тисяч, у 1954 — понад 20 тисяч, а тепер — близько 35 тисяч. Але яка ж їхня культурна місія?

Насамперед, їх не можна назвати бібліотеками у повному розумінні цього слова. Це, скоріше, книгарні, де книжку можна не тільки придбати, а й узяти для читання за певну невелику плату, причому книжки ті, як правило, не мають нічого спільного із справжньою літературою. У ФРН є літератори й видавництва, які спеціалізуються виключно на фабрикуванні низькопробних книжок для цих бібліотек.

Треба врахувати й той факт, що у ФРН хороша книга — твір класика або визначного письменника сучасності — коштує дуже дорого. І тиражі книжок навіть таких письменників, як, скажімо, Генріх Бель, Вольфганг Кеппен, Ганс Вернер Ріхтер, не можуть змагатися з каламутним потоком низькопробного чтива. Жодне видавництво, що випускає твори класиків або кращих сучасних західнонімецьких письменників, не може розраховувати на допомогу з боку боннської держави. Скористатися з неї можуть лише видавці низькопробної фашистської літератури.

Окремий розділ книги Г. Хаак і Х. Кеслера розповідає про прогресивні тенденції в культурі ФРН, про боротьбу передових сил країни проти реакційної боннської політики. У цій боротьбі беруть участь Об'єднання профспілок Західної Німеччини, студентські організації, групи інтелігенції тощо. Детально висвітлюється діяльність літературної «Групи 47», до якої входять кращі письменники Західної Німеччини. Але водночас автори зазначають: чим популярніший той чи інший письменник за межами ФРН, тим важче працювати йому в себе на батьківщині. Довелося ж, наприклад, відомому письменникові Фріцу фон Унру емігрувати з ФРН.

Є у ФРН кілька прогресивних видавництв, таких, приміром, як «Ровольт-ферлаг». Останнє знайомить західнонімецького читача з кращими творами вітчизняної й світової літератури, зокрема з творами радянських письменників, літераторів інших соціалістичних країн. Але ці нечисленні видавництва працюють у дуже несприятливих умовах.

На закінчення своєї цікавої книги Г. Хаак і Х. Кеслер пишуть, що боротьба за справжню гуманістичну культуру в Західній Німеччині щільно пов'язана з боротьбою всіх прогресивних сил у ФРН проти політики реваншизму і мілітаризму, за мирну, демократичну Німеччину. Від успіху цієї боротьби залежить і доля культури в Західній Німеччині.

Я. ВАЛАХ

МУЗЕЇ СТРАХІТЬ...

Тисячі музеїв існують в різних країнах світу. Але, крім звичайних, до яких ми звикли, є серед них і музеї незвичайні, єдині в своєму роді. У Вашінгтоні, наприклад, є музей шахрайств і обманів. В ньому зібрано численні документи і речі, які свідчать про неймовірну наївність деяких людей і надзвичайну винахідливість і спритність шахраїв.

У залах музею експонуються фальшиві гроші і коштовності, всілякі «ліки» від різних хвороб, засоби проти облисіння тощо. Серед підробок дорогоцінних каменів, що займають тут три кімнати, впадає в очі намисто з червоного скла. Один спритний аферист продав його як рубінове намисто французької королеви Марії-Антуанетти якомусь багатію за 10 тисяч доларів. Грошовитий вискочка неодмінно бажав, щоб його дружина носила намисто самої королеви. Однак підробка була швидко викрита, і «криваве намисто» опинилося у вашінгтонському музеї.

Увагу відвідувачів привертає дивовижний апарат складної конструкції, за допомогою якого невідомий шахрай видурив в одної старої дивачки з Сан-Франціско 60 тисяч доларів. Стара мала надзвичайно войовничий характер, і її полонила ідея-фікс стати володаркою світу. Шахрай запевнив її в тому, що за допомогою сконструйованого ним апарату можна виготовляти атомні бомби. Почувши це, стара дама уявила, як вона з отими атомними бомбами підкорить собі цілий світ. Стара дивачка відразу запропонувала «винахідникові» поступитися своїм патентом за 60 тисяч доларів і ознайомити її з дією апарату. Аферист кілька днів «обмірковував» пропозицію і, нарешті, погодився. Одержавши гроші, він пообіцяв дамі, що завтра ж знову прийде, щоб навчити її користуватися апаратом. Звичайно, він більше не з'явився, а машина через кілька місяців потрапила до музею як свідоцтво параноїдного бажання підкорити собі світ, яке і в наш час ще захоплює декого...

Те, що шахраї продають легковірним товстосумам різні речі за ціну у два, п'ять чи навіть десять разів вищу від справжньої, в США є звичайним явищем. Але деякі аферисти спромоглися продавати багатіям, які хотіли похизуватися могутністю своїх грошей, Ейфельову башту або славнозвісний нью-йоркський хмарочос «Емпайр стейт білдінг». В музеї є свідоцтво того, як один шахрай продав багатому фермеру з Каліфорнії... звичайний трамвай. Цей простодушний фермер приїхав відвідати своїх родичів у Сан-Франціско. Побачивши в місті трамвай, він був приголомшений цим видовищем. Поруч з ним випадково опинився шахрай, який спочатку більше з пустощів, ніж з бажання обдурити фермера, завів з ним розмову про трамваї. Той сказав, що трамваї дуже красиві, і що, на жаль, їх немає там, де він живе. Аферист запитав його: «А ви б хотіли його мати?» «Звичайно!» — вигукнув фермер. «Я власник п'яти десятків таких трамваїв, — вів далі незнайомець, — і можу один вам продати».

Підписавши угоду, довірливий фермер заплатив 15 тисяч доларів. Сума здалася йому надзвичайно малою... Тепер ця угода прикрашає стенд музею.

В Лондоні є музей, який звуть «чорним музеєм», або «музеєм страхіть». Він розміщений в одному з будинків Скотланд-Ярду, і для відвідання музею необхідно мати спеціальну перепустку.

Найбільш небажаними відвідувачами тут вважаються журналісти, і до цього часу в світовій пресі не опубліковано жодної фотографії з цього незвичайного музею. Навіть ті, хто одержує перепустку, а це, в основному, криміналісти і працівники поліції, не мають права брати з собою фотоапарати. Суворо додержуючи запобіжних заходів, Скотланд-Ярд зберігав до останнього часу свій музей в цілковитій таємниці. Однак минулого року англійський журналіст Монкріф зміг увійти до цього поліцейського святилища і встиг побачити один з його розділів, перш ніж у нього виявили мініатюрну фотокамеру, сховану в гудзику пальто. Ось як описує Монкріф те, що побачив.

Музей повний справжніх кривавих плям, а експоновані тут ножі та різні кинджали являють собою справжню смертоносну зброю, що нею були здійснені криваві злочини.

За одною скляною вітриною зберігається парасолька, якою Джон Макнамара вбив у 1908 році якогось Сміта і після тривалих пошуків був схоплений в Австралії. Виставлена і маленька гумова кулька, розірвана на дві половини. Це все, що залишилось від бомби, яку ірландські націоналісти кинули у в'язницю. Вона вбила 17 чоловік. Під невеликим скляним ковпаком висить поштова листівка з різдвяним поздоровленням. На ній всього кілька слів: «Увага! Це останнє різдво, яке ви святкуєте!» І дійсно, адресат листівки, Генрієтта Басвелл була вбита 26 грудня 1878 року. Вбивцю не знайшли.

В лондонському музеї можна побачити і старовинний револьвер, яким замірялися вбити королеву Вікторію, і залізну палицю, якою Даніель Равен розтрощив голову своїй тещі...

Це лише один з відділів «музею страхіть». Інші все ще зберігають свою таємницю.

ЗМОВА, ПРО ЯКУ НІХТО НЕ ПИСАВ

Про Черчілля в Англії та за її межами написано багато тисяч сторінок; численні публіцисти змагалися у звеличенні цієї людини. Але ніхто не згадує, що саме в той час, коли Черчілль був у зеніті своєї слави, проти нього готувалася змова. Існував намір скинути Черчілля з поста прем'єр-міністра і встановити в Англії військову диктатуру. Було навіть намічено диктатора — генерала Вейвелла, який пізніше став фельдмаршалом.

Про цю історію побіжно згадується у недавно опублікованій біографії Вейвелла. Сам Черчілль ніколи, навіть у своїх великих мемуарах, не згадував про змову, хоча напевне знав про неї. Цікаво й те, що жоден з її учасників не був покараний. Лише командуючого англійськими військами на Середньому Сході генерала Вейвелла послали в Індію на іншу посаду.

Що то була за змова, стало відомо лише тепер, після смерті Черчілля. Про неї розповів Джордж Меллебі, який і сам грав у змові певну роль.

У серпні 1942 року становище Англії було дуже напруженим. Черчілль однак поводився спокійно, хоч англійські генерали були у розпачі. Відомо, що дехто з них не любив Черчілля. Так, наприклад, начальник генерального штабу Аллан Брук весь час чинив опір його планам і розпорядженням. Він вважав Черчілля дилетантом у галузі стратегії і так писав у своєму щоденнику: «Не знаю, що було б без нього, але тільки бог знає, як ми закінчимо з ним».

Джордж Меллебі працював тоді у військовому секретаріаті кабінету Черчілля, тобто належав до вузького кола офіцерів, які першими знайомилися з розпорядженнями прем'єра воєнного характеру і передавали їх безпосередньо на фронти. У цьому середовищі і визріла ідея про усунення Черчілля і встановлення військової диктатури.

Початком був лист, який Меллебі від імені групи офіцерів надіслав Вейвеллу. Цікавий той факт, що Вейвелл і Меллебі до цього не були особисто знайомі. В листі говорилося: «Любий генерале, колись був такий великий англієць Кромвель, який знав, за що бореться, був дуже хоробрим, глибоко гуманним і мав непохитну віру. Своїми зусиллями він підготував найкраще в Європі військо і розбив ним своїх розчарованих і роз'єднаних противників. Ви, мабуть, пам'ятаєте його слова: «Віруйте у бога і дбайте про те, щоб ваш порох був завжди сухим». У нас з'явилося трохи сухого пороху, але де знайти бога, в якого б ми повірили? Ви мали перемоги, мали і поразки. Ми не будемо зараз ні аналізувати їх, ні обговорювати. Зараз нас цікавить лише та прихована сила, яка зробила Вас взірцем нашої віри...»

Так починається лист Вейвеллу. Зрозуміло, в листі не було жодного слова про змову і людей, які беруть в ній участь. Це повинен був сказати офіцер, який доставив листа Вейвеллу на Середній Схід.

Одне було зрозуміло з листа: коли усунуть Черчілля, Вейвелл буде проголошений диктатором. Парламент не заважатиме йому, він сам буде вирішувати питання війни. Після перемоги Вейвелл залишить свій пост.

Однак генерал Вейвелл не прийняв пропозицію лондонських змовників. Чому ж він не схотів стати диктатором? В листі до Меллебі він пише: «Хоча Ви й покладаєте на мене великі надії, я боюся, що не матиму того божественного вогню, який потрібен, щоб взяти на себе керівництво народом».

Отже, генерал Вейвелл відмовився стати диктатором, хоча приєднався до думки змовників, що Черчілля слід скинути. Але, оскільки Вейвелл відмовився, справа далі не посувалася. Джордж Меллебі так розповідає тепер про цей епізод:

«Я був глибоко стурбований розвитком війни. На багатьох з нас Вейвелл справляв враження людини чесної, прямої, рішучої. Зараз мені ясно, що ми не могли мати керівника, кращого за Черчілля, але в той час, коли все йшло від поганого до ще гіршого, нам здавалося нестерпним, що наш лідер походжає навколо, палячи свою велику сигару і тицяючи в очі кожному два пальці у вигляді літери V [1]. Отже, ми прагнули військової диктатури, впевнені, що таким чином будемо більш успішно воювати».

Меллебі говорить у множині, але він не називає інших генералів і офіцерів, замішаних у змові.

Звичайно, нема сумніву, що Черчілль дізнався про цю змову. Однак ні тоді, ні пізніше він не розголошував цієї історії. Переміщення Вейвелла далеко в Індію офіційно пояснювалося лише його невдачами в Африці...

Не постраждав і Меллебі, хоча, без сумніву, грав у змові значну роль. Після війни він займав високі посади в уряді Черчілля, а пізніше був англійським верховним комісаром у Новій Зеландії.

(З журналу «Арена»)

---

[1] Під час війни англійці, за прикладом Черчілля, вітали одне одного піднесеними у вигляді літери V (початкова літера слова «вікторія» — перемога) вказівним і середнім пальцями.

СПОРТ

Жреці холодної води

Для цього потрібна неабияка витримка. 30 відер крижаної води повинен вилити на себе кожен учасник церемонії.

В багатьох країнах світу існують спортивні групи «моржів», — любителів зимового купання. В Японії вони об'єднані в релігійні секти. В Токіо сектанти щороку провадять «кампанію проти нежиті», яка супроводжується урочистою церемонією. Починається церемонія молитвою священика за здоров'я членів секти, потім «моржі» беруть відра і обливаються холодною водою — десять відер, двадцять, тридцять... Та, мабуть, члени секти покладають не дуже велику надію на молитви свого священика, тому біля купальні завжди чергує медсестра: після крижаного душу дехто починає сильно тремтіти, ін'єкція пеніциліну в таких випадках запобігає грипові або запаленню легенів. Після тридцяти відер води спортсмени розтирають тіло рушниками і п'ють гарячий чай. Цим закінчується церемонія.

Молитви — молитвами, а шприц з пеніциліном слід тримати напоготові. Після крижаної процедури спортсмени гріються біля багаття.

Жертви азарту

Щороку в Англії відбуваються великі національні скачки з перешкодами, які часто закінчуються каліцтвом або загибеллю вершників та коней. І минулого року п'ять жокеїв було приставлено до лікарні із струсом мозку, переламаними ребрами та кінцівками. З 47 коней, що вийшли на старт, лише 14 досягли фінішу.

Футболісти за гратами

Про безпеку своїх гравців піклується відомий норвезький футбольний клуб Хальден. Клуб придбав тюремний автомобіль з гратами і перевозить в ньому футболістів. Тренер команди Б. Хольстен каже: «Коли ми граємо десь на чужому полі і виграємо, автомобіль з гратами має захистити гравців од войовниче настроєних болільників».

МІРОСЛАВ КОСТКА

НА ЛІТЕРАТУРНІ ТЕМИ

(ІЗ ЗБІРКИ «НЕТИПОВІ ВИПАДКИ»)

На шляху до абсолютної істини

Я приніс до редакції статтю про новий роман Тібора Ріхти «Нове місто».

— Чудово, — зрадів редактор, — це саме те, що нам потрібно!

Але одразу ж завагався:

— Тільки, на жаль, у цьому номері ми не зможемо подати її в такому обсязі. Ви ж розумієте, ми повинні вмістити й інші матеріали, і деякі ілюстрації... Я вам її скорочу — перероблю на рецензію.

Над рецензією редактор замислився:

— А хто такий, власне кажучи, цей Тібор Ріхта, щоб присвячувати йому стільки місця? Коли б його не переоцінити... Краще я скорочу цю рецензію.

Коли редактор перечитував скорочену рецензію, його раптом осяяла думка:

— Стривай-но, та це ж типова анотація!

І він скоротив її ще трошки, переробивши на анотацію.

Прямуючи до друкарні, він перечитав матеріал і вирішив, що з нього вийде непогана інформація.

Результат своєї праці редактор старанно проаналізував.

— Тут ще багато зайвого, — констатував він і знову пройшовся пером по рядках.

Нарешті від статті залишилося єдине речення: «Нещодавно вийшов друком новий роман Тібора Ріхти «Нове місто», — яке редактор сумлінно підписав до набору.

Правлячи коректуру, він прочитав це речення й замислився:

— А навіщо, власне, про це писати, адже книжка вже давно вийшла?!

І викреслив його.

Музикознавець

На небі музикознавства він сяяв як зірка першої величини. Та де там — як справжнє сонце! Сльози захоплення виступали на очах музикантів, поважних знавців і скромних любителів музики, коли вони читали його численні критичні огляди, що рясніли такими глибокодумними зауваженнями:

«Група дерев'яних духових інструментів транспонувала мелодію контрапунктичною дисгармонією, навіваючи думки про марність і скороминущість життя...» Або: «Аналізуючи згаданий концерт з точки зору розвитку камерних жанрів від Чімарози до Немета Шаморинського, а також враховуючи вплив Й. С. Баха на мелодику церковної музики, ми мусимо адресувати авторові ряд справедливих закидів, але, водночас, ми повинні відзначити ясність його ідейних позицій, що особливо чітко виявилася в яскравому алегро...»

Його вироки не підлягали оскарженню і проголошувалися з урочистістю королівських едиктів; його особа випромінювала якісь таємничі флюїди, що одразу приводили в екстаз не тільки вісімнадцятирічних шанувальниць високого мистецтва, але й піаністок та арфісток із середніми здібностями.

На концертах він сидів, як на вершечку вежі з слонової кістки: жодний м'яз не рухався на його обличчі, і він ніколи не виказував, чи до вподоби йому музика, яку він слухає. Всі інші рецензенти перелякано дивилися на нього, марно намагаючись відгадати думку метра відносно нового твору. Пошана до нього була настільки глибокою, що ніхто не наважувався спитати його про це прямо.

Але одного разу знайшовся жовторотий рецензентик, який ще не встиг розібратися як слід у складному механізмі та суворій ієрархії музичного життя. Тому цей рецензентик підійшов після концерту до музичного велетня й шанобливо спитав, якої той думки про щойно виконану увертюру для флейти з оркестром.

— Що? — перепитав геній, схиляючи до сміливця свою богоподібну голову.

Він був глухий, як тетерук.

Полум'яна лірика

— Знову він палив рукописи! — перешіптувалися сусіди кожного разу, коли поет простував вулицею з виглядом лунатика.

— А така ж хороша людина! — додавала жалісліва двірничка і співчутливо хитала головою.

І ось одного разу, коли на тротуарі з'явилася трагічна фігура з розпатланим волоссям (патли підстрибували в ритмі жалібного маршу), двірничка не витримала.

— Послухайте, серце болить на отаке дивитись! — зупинила вона поета. — Якщо вже ви мусите щось палити, то навіщо вам іще й мордувати себе? Наплюйте на ту писанину, паліть собі чистий папір!

Поет глибоко замислився. А потім незвично енергійним кроком попрямував додому.

Відтоді вага й авторитет його почали швидко зростати, і незабаром його висунули на посаду директора однієї з найкращих у районі сироварень.

Тепер він живе щасливо, і тільки раз на місяць з комина на даху його маленької вілли здіймається вгору густа хмара білого диму.

Зачароване коло

Коли я їхав до Братіслави, мати сказала мені тремтячим голосом:

— Сину мій, пам'ятай, чим лагіднішим ти будеш з людьми, тим вище підеш!

Коли я писав свою першу рецензію, матусині слова бриніли в моїх вухах. Автор рецензованого твору був відомим письменником. Тим-то я без найменшого вагання підніс його аж під самісінькі хмари.

Але письменник розлютився. Виявилося, що я смертельно образив його, не сказавши про книжку нічого, крім заяложених хвалебних фраз.

Тоді я написав іншу рецензію — негативну. Вкрай негативну. Нищівну. З докладним аналізом.

Письменник розлютився ще більше й поклявся помститися на мені.

Я знайшов мудрий вихід: протягом кількох місяців нічого не писав про цього письменника.

Письменник знову лютував — більш за все його образило те, що я наважився замовчати творчість такого видатного митця!

Тепер я працюю слюсарем-сантехніком. І, нарешті, почуваю себе щасливим.

Сила традиції, або як важко бути оригінальним

— Копіюєте Шагала, — іронічно сказав йому в академії професор, побачивши на картині фарбу, яку йому самому ніколи не вдавалося змішати.

Потім були перші виставки.

— Деформація у манері Пікассо...

— Чистий Модільяні...

— Фе, Сальватор Далі... — тріумфували критики.

Інші виставки...

. . . . . .

Кінець кінцем він прив'язав собі на шию повне шеститомне видання історії мистецтва й пішов топитися.

— Зовсім як Мартін Іден, — констатував найвидатніший з критиків.

Конкурс

Був оголошений конкурс на найкоротше оповідання.

Посипалися матеріали — в двадцять, десять, п'ять рядків.

Навіть іще коротші.

Першу премію одержало оповідання на п'яти сторінках друкованого тексту.

Жюрі високо оцінило новаторство автора: він написав найдовше найкоротше оповідання в історії літератури.

Черепаха

Я приятелюю з ним не тому, але факт залишається фактом: мій друг Томаш працює редактором гумористичного журналу. Отже, цілком природно, що саме він мав стати першою жертвою моєї нової гуморески.

Ще сяючи від творчого піднесення, я прибіг до нього додому й почав читати:

— Я непомітно підкинув своєму приятелю черепаху. Виходячи з квартири, я випустив її з портфеля. Вона швидко роздивилася довкола своїми мудрими чорними очицями й рішуче попрямувала під канапу...

Ледве дійшов я до цієї фрази, як у приятеля прокинувся інстинкт самозбереження:

— Слухай-но, тільки не гнівайся, я не хочу жонглювати заяложеними фразами про типове й нетипове, але невже ти вважаєш цілком нормальним, щоб люди отак, ні сіло ні впало, підкидали один одному черепах?

— Ні, не вважаю, — великодушно заспокоїв я його, — але написав я про це саме тому, що хотів створити незвичайну ситуацію. Розумієш, гумор вимагає якогось несподіваного повороту, елементів незвичайного...

— Звичайного-незвичайного, — скривився приятель, не бажаючи йти на поступки, — але чому саме ти обрав черепаху?

— Тому, що гіпопотам не вмістився б у портфель!

Така глибока життєва мудрість змусила його капітулювати. Та ненадовго. За хвилину він вигукнув:

— Але визнай, це звучить все-таки не переконливо! А крім того, прозора символіка...

— Яка символіка? — перебив його я.

Він змовницьки посміхнувся:

— Знаємо, знаємо, мовчи вже. Але я тебе попереджаю, що все це зшите білими нитками. Особливо ця персоніфікація.

— Персоніфікація? Яка?

— Не прикидайся дурником, — накинувся він на мене, — адже, ти сам прочитав, що вона «швидко роздивилася довкола своїми мудрими чорними очицями й рішуче попрямувала під канапу...»

— Ага, — зітхнув я з полегшенням, — і в цьому ти вбачаєш символіку? Можливо, це й нетипово, але черепахи в кімнаті поводять себе саме так. Так твердить Брем.

— Однаково, — почервонів він, — все це звучить зовсім непереконливо. Я ще ніколи не чув, щоб хтось комусь підкидав у квартиру черепаху.

З цими словами він пішов готувати каву. Але перед тим, як вийти, обернувся й кинув:

— Нереально і нежиттєво!

Саме тоді я й підкинув йому черепаху. Вона швидко роздивилася довкола своїми мудрими чорними очицями й рішуче попрямувала під канапу.

З словацької переклав
Ростислав ТИМЧЕНКО

ВИПАДОК В ЛІТАКУ

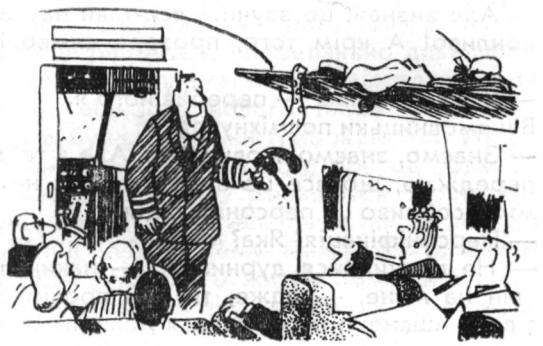

— Шановні пасажири, чи не має в когось трохи клею?

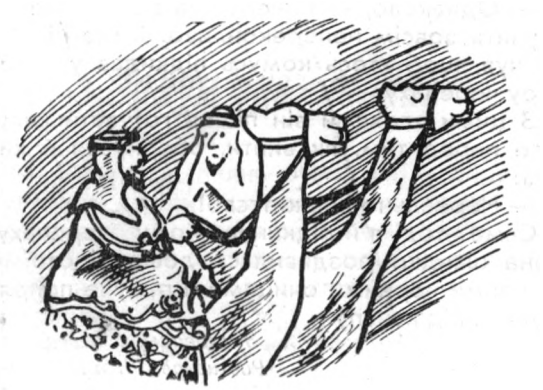

— А моєму потрібно не менше літра на кожні двадцять кілометрів!

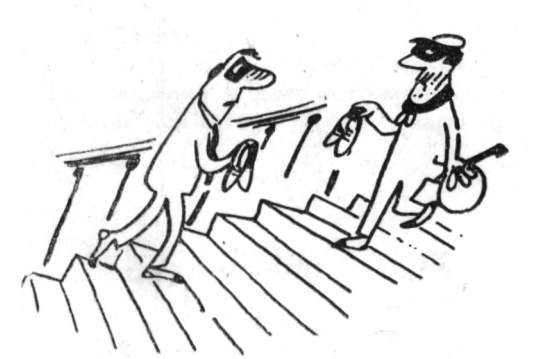

Без слів.

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

НЕБЕЗПЕЧНА СХОЖІСТЬ

— Чому плачеш, хлопчику?
— Мій брат нашкодив, і зараз його будуть карати.
— І тобі жаль його?
— Ні, але ми близнюки і тато не може нас відрізнити.

СЕРЕД ДЕТЕКТИВІВ

Шеф приватного детективного агентства звертається до свого працівника:
— В цьому конверті — фото і адреса людини. Знайдіть її і супроводжуйте як тінь. Запам'ятайте — як тінь!
— Розумію, шефе! Ви сказали — як тінь. Але що мені робити, коли не буде сонця?

ЩЕ ПРО ПОГОДУ

— У мене така робота, що ніколи не знаєш, яке буде завтра.
— Ти, напевне, акробат?
— Ні, синоптик.

СВОЄЧАСНЕ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Двоє сховалися від дощу в музеї абстрактного мистецтва. Несподівано один з них, угледівши картину, крикнув другому:
— Тікаймо звідси, поки не сказали, що це ми зробили!

НА УРОЦІ ЛІТЕРАТУРИ

Вчитель: — Як ви гадаєте, діти, коли б Шекспір жив тепер, чи вважали б його видатною особою?
Учень: — Вважали б, бо йому було б 400 років.

— Слово честі, шоколадного морозива не було!

— Пане капітан, дайте мені записку про звільнення на берег!

ВІЧНИЙ ЛЕДАР

— Пам'ятай, синку: ми на землі для того, щоб працювати.

— В такому разі, татко... я піду на флот.

ПОШИРЕНЕ ІМ'Я

— Чому ви назвали свого пса «Негідником»?

— Для жарту. Коли гукаєш його на вулиці, половина чоловіків оглядається.

ПЕРЕШКОДА

— Нарешті я знайшов ідеальну жінку!

— Отже, тепер ти вже, мабуть, одружишся?

— На жаль, ні, бо вона шукає ідеального чоловіка.

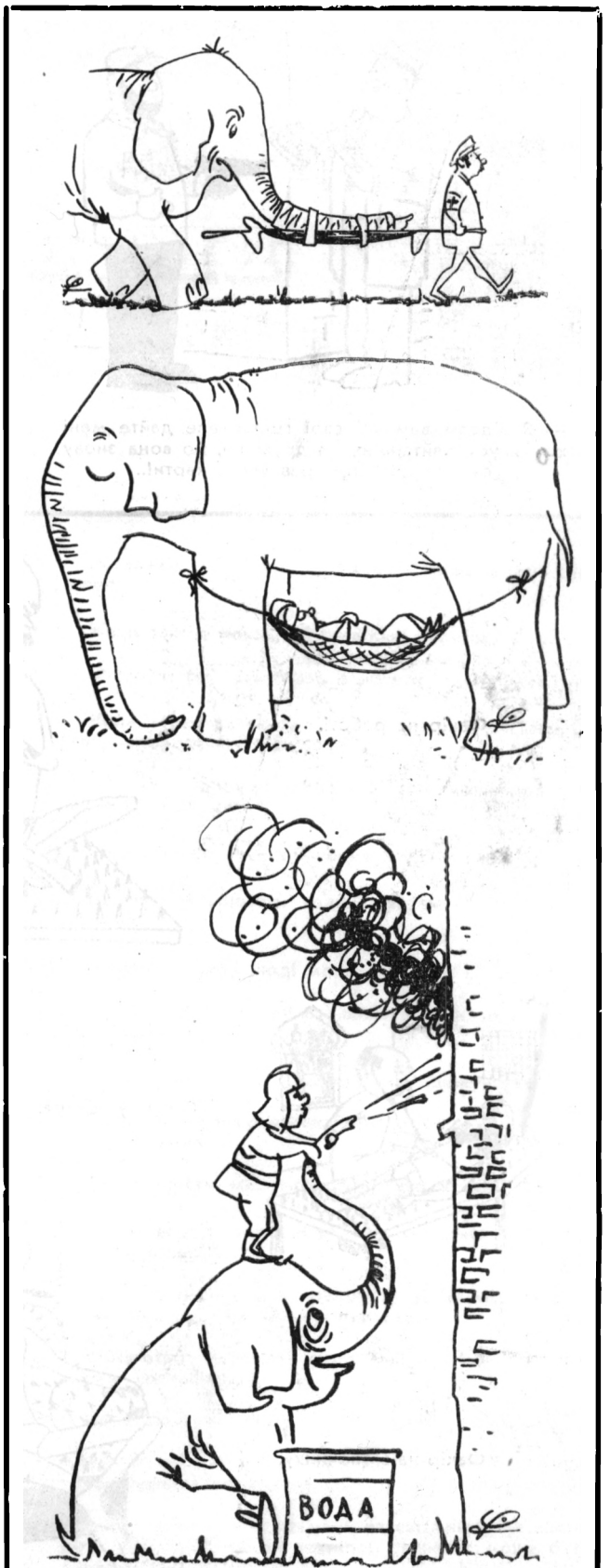

Слон — друг і помічник людини.

— Я віддам вам усі свої гроші, але дайте мені хоч якусь квитанцію для дружини, бо вона знову скаже, що я програв усе в карти!..

Факір на роботі.

Факір у лікаря.

Факір на відпочинку.

ШЛЮБНА СУКНЯ «МУМІЯ». Туалет мумії надихнув сучасних паризьких модельєрів на створення жіночого туалету незвичайного вигляду. В таких сукнях нареченим пропонують з'являтися на шлюбні церемонії.

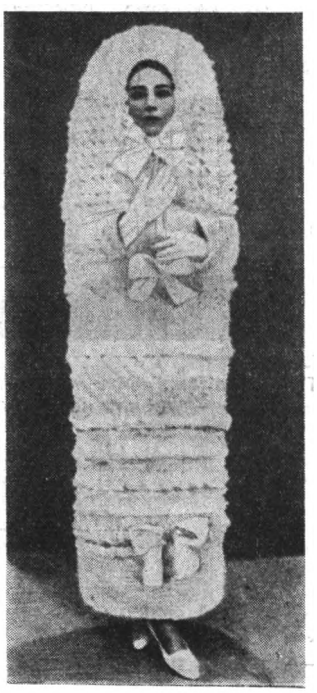

ПАПЕРОВА ФАТА. Одна японська фірма продає вінчальні сукні, зроблені із звичайного паперу. Плаття виглядають як справжні, а коштують значно дешевше. В Японії виникла також цікава мода: всі гості прикрашають плаття нареченої своїми автографами.

ВЕСЛАВ БРУДЗІНСЬКИЙ

АФОРИЗМИ

Не зволікай з виголошенням єресі, аж поки всі стануть невіруючими.

У диктанті індивідуальність можна виявити тільки в помилках.

Якщо в основі лежить несправедливість, то справедливість у дрібничках її тільки поглиблює.

Закликаючи до риску, одні мають на увазі риск у боротьбі за справедливу справу, інші — в боротьбі проти справедливої справи.

Він переміг у боротьбі з галасом. Був найгаласлівіший.

Масовість його творів полягає в тому, що дуже багато людей їх не терплять.

Не повторюй бездумно пліток. Завжди додай щось від себе.

Цікаво, що говорили про таких, хто не може винайти пороху, до винайдення пороху!

Покійників згадуй тільки добрим словом. Вони ще можуть воскреснути.

Найсумніше явище — люди, мудріші за своє життя, і письменники, мудріші за свої книжки.

Мийте заборонений плід!

Критик завжди несправедливий — або для автора, або для читачів.

Дивний театр: десять суфлерів на одного актора.

Коли тобі так уже конче треба волати в пустині, намагайся не розбудити хижаків.

Людей питають, чи хотіли б вони жити в іншу епоху, але ніхто не спитав епоху, чи воліла б вона, щоб в ній жили інші люди.

Відтяв собі крила, твердячи, що заважають йому літати.

Він віддав би всі свої вірші за два рядки в енциклопедії.

Міль уникає газет, бо знає, що там про неї пишуть!

Читання між рядками так послаблює зір, що потім багатьох речей не помічаєш.

Хотів було крикнути з обурення, але якась рука затулила йому рота. Як потім з'ясувалося — власна.

Сліпий теж змушений платити високу плату за кімнату з краєвидом на море.

Не кепкуйте з осла. Гляньте на його вуха. То прихований кінь.

Негаразд, коли актори змушені підказувати суфлерові.

Ніщо так не єднає усі суспільні верстви, як плітка.

Окуляри служать очам, а носити їх змушений ніс.

Коли хтось виходить із залу під час вистави, не слід пропонувати йому програму.

Не бийся головою об стіну. Сусід може про тебе погано подумати.

Не спізнюйся на побачення з дійсністю.

Не час регулювати годинники, коли б'є остання година.

Лавровий вінок іноді може бути пов'язкою на очі.

Буває, що думка, вилетівши з голови, не знає потім куди повернутися.

Він завжди мав більше епігонів, аніж читачів.

Зростання успіху: власний автомобіль, власна дача, власна думка.

Однобічність мислення теж спеціалізація.

Часом серед сторінок книжки я надибую засушеного автора.

Він високо несе свій прапор! Щоб не можна було розібрати, що на ньому написано.

У боротьбі «сьогодні» з «вчора» не повинно перемогти «позавчора».

Не стріляй сам собі на пострах.

Плітки переказують пошепки, щоб не розбудити голос здорового глузду.

Чому, коли ми з'являємось на світ, ніхто не застерігає нас: «Все, що ви відтепер скажете, може бути використане проти вас»!

Намагайся обмежити свої вимоги до того мінімуму, брак якого не можна відчути.

Неслухняність теж не повинна бути сліпою.

Деякі жерці мистецтва люблять проповідувати в порожньому храмі. Краща акустика.

Король — голий! Принаймні нічого не може приховати.

Часом коріння сягає високо.

Найважче дістатися до дороговказу.

Простягає руку по лаври, але завжди з чужого чола.

Бувають таємні проходи до історії.

Одні визнають рацію тільки за своїми друзями, а інші дружать тільки з тими, хто має рацію.

Боровся тільки з рівними собі і завжди зазнавав поразки. Просто він був надто високої про себе думки.

Пробачай лише тому, кому це байдуже.

З кожної ситуації є кілька виходів — кожен на певному рівні.

Не буди спогадів, які не сплять сном праведників.

Ніколи не лінуйся мовчати!

Щось у тому криється, що подив завжди німий, а обурення — голосне.

— Програвати треба вміти.
— Не журися, вже чого-чого, а цього тебе навчать.

Вміє пристосуватися до оточення... впливових осіб.

Не марнуй державних грошей, ще може статися, що матимеш свої.

Журба — заразлива. Особливо в літературі.

Прогрес: спершу повторював після інших, а телер уже повторює сам себе.

Кожному трапляється нагода, але не кожен уміє ефектно її змарнувати.

На ринку спокус дедалі меншає пропозиція і дедалі зростає попит.

Найстрашніші доноси — естафетні.

Він служить ідеї, але ідеї це не слугує.

«Хтось мусить брехати, щоб хтось міг говорити правду».

Історія вчить, іноді вдаючись до недозволених методів виховання.

Жерці мистецтва іноді більше проповідей вислуховують, аніж виголошують.

Дуже нетактовно спокутувати вину тоді, коли інші вже прагнуть нових гріхів.

З плином часу предки заживають дедалі більшої слави.

Часу обмаль — виголошуймо монологи хором!

Закон не гарантує обіду. Він гарантує обідню перерву.

Автора, який мав трохи незначних успіхів і багато великих невдач, завжди вище цінують, аніж того, котрий мав лише незначні успіхи.

То дуже порядна людина: робить доноси тільки в присутності обвинуваченого.

Ну, і що з того, що гардероб безплатний, коли пальта нема!

З польської переклав **В. ЗІНЧЕНКО**

«Весь мир» (на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».
Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06525. Підписано до друку 16. XII. 1965 р Формат паперу 60×92. Фіз. друк. арк. 20
Умовних друк. арк. 20. Тираж 38 194 прим. Ціна 60 коп. Зам. 05710

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ІНДЕКС 74089

Ціна 60 коп.

СВЯТ · ВОТА · БУХ ДЭЛХИЙ · TOÀN THẾ GIỚI · विश्व · DUNIA · VERDEN · VÄRLDEN · O MUNDO · MAAILMA · OLOΣ O ΚΟΣΜΟΣ · DE WERELD · DÜNYA ·